

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1

1996

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR
*Dragan Bogetic, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar),
Momčilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević*

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA
Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Božidar Mladenović

KORICE
Milan Ristović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIV

1996. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

ČLANCI

Stevan Pavlović, Jugoslavija 1918–1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture	7
Milan Ristović, Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941	21
Momčilo Zečević, Slobodan Jovanović i 27. mart 1941	45
Milan Matić, U službi okupatora. Osnovne teme u kvislinskoj štampi u Srbiji 1941.	59
Predrag Marković, Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965.	73
Đoko Tripković, Iza gvozdene zavesе. Početak i eskalacija sukoba Tito – Staljin prvih meseci 1948.	73
Bojan Dimitrijević, Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958.	89
	101

PRILOZI

Maja Miljković-Đurović, Komitske akcije na tlu Južne Srbije 1920–1928.	113
Velimir Ivetić, Vojne formacije u Jugoslaviji i razoružavanje italijanskih jedinica septembra 1943.	131
Zoran Janjetović, Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948.	143

SVEDOČANSTVA

Milan Vesović, Stanko Opačić Čanica. Putevi i bespuća kordunaškog seljaka.	153
--	-----

OSVRTI

Rimokatolicizam i hrvatstvo. Povodom knjige Đorda Stankovića »Izazov nove istorije«, II, Beograd, 1994 (Nikola Žutić)	163
Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa – The Balkans after the second world war, Collection of works from the scientific conference, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 392. (Dragoljub Živojinović)	167

PRIKAZI

Branislav Božović, Beograd između dva svetska rata. Uprava grada Beograda 1918–1941, Istoriski arhiv Beograda, 1995, str. 409 (Branislav Gligorijević)	171
Dr Rastoder Šerbo, Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929, knj. I, Bar, str. 189 (Smiljana Đurović)	172
Nadežda Jovanović, Zemljoradnička levica u Srbiji 1927–1939, INIS, Beograd 1994, str. 308	174
Bojan Dimitrijević, General Mihailović, Biografija I deo (do maja 1941), A. L. X., Beograd 1996, str. 248 (Kosta Nikolić)	177
Žarko S. Jovanović, Seljaštvo u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995, str. 478 (Smiljana Đurović)	178
Deveta srpska udarna brigada u stroju i s narodom, Beograd – Zaječar – Bor, 1995, str. 519 (Dragan Tešić)	179
Latinska Amerika i savremeni svet, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista i Institut za međunarodnu politiku, Beograd 1995, str. 395 (Predrag J. Marković)	180

IN MEMORIAM

Žarko D. Protić, 1926–1996, (Aleksandar Kale Spasojević)	182
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

Stevan Pavlović, Yugoslavia 1918–1991. The Defeat of an Identity and of an Unstable Political Culture	7
Milan Ristović, Jewish Refugees in Yugoslavia 1938–1941	21
Momčilo Zečević, Slobodan Jovanović and the Events of 27 March, 1941	45
Milan Matić, Main topics in the Quisling Press in Serbia in 1941	59
Predrag Marković, State Repression and Public Opinion in Belgrade 1948–1965	73
Đoko Tripković, Behind the Iron Curtain. The Beginning and Escalation of the Tito-Stalin Conflict 1948	89
Bojan Dimitrijević, Western Military Aid to Yugoslavia 1951–1958	101

CONTRIBUTIONS

Maja Miljković-Đurović, Guerilla Actions in South Serbia 1920–1928	113
Velimir Ivetić, Military Formations in Yugoslavia and the Disarmament of Italian Troops in September 1943	131
Zoran Janjetović, A Contribution to the Study of the Position of the Volksdeutschers in Yugoslavia 1944–1948	143

TESTIMONIALS

Milan Vesović, Stanko Opačić Čanica. The Trials of a Kordun Peasant	153
---	-----

REVIEWS

Roman Catholicism and Croatianhood. On the book by Đorđe Stanković »The Challenge of New History«, II Belgrade, 1994 / Nikola Žutić	163
The Balkans after the Second World War. A Collection of Works from the Scientific Conference, Institute of Modern History, Belgrade, 1996, page 392 / Dragoljub Živojinović	167

SURVEYS

Branislav Božović, Belgrade between the Wars, Belgrade City Administration, Historical Archive of Belgrade, 1995, page 409 (Branislav Gligorijević)	171
Šerbo Rastoder, Essential Issues of Montenegro 1918–1929. The Socio-Economic Reasons for Political Strife in Montenegro 1918–1929, book I, page 189 (Smiljana Đurović)	172
Nadežda Jovanović, The Agricultural Left Wing in Serbia 1927–1939, INIS, Belgrade 1994, page 308	174
Bojan Dimitrijević, General Mihailović, Biography Part I (until May 1941), A. L. X., Belgrade 1996, page 248 (Kosta Nikolić)	177
Žarko S. Jovanović, Peasants in Serbia in World War II 1941–1945, Institute of Recent History, Belgrade 1995, page 478 (Smiljana Đurović)	178
Ninth Serbian Strike Brigade, Belgrade – Zaječar – Bor, 1995, page 519, (Dragan Tešić)	179
Latin America and the Modern World, Yugoslav Association of Latin American Studies and the Institute of International Politics, Belgrade 1995, page 395 (Predrag J. Marković)	180

IN MEMORIAM

Žarko D. Protić, 1926–1996 (Aleksandar Kale Spasojević)	182
---	-----

ČLANCI

STEVAN K. PAVLOVIĆ

University of Southampton

85 Highfield Lane, SO17 1 NN, England

JUGOSLAVIJA 1918–1991.

PORAZ JEDNOG IDENTITETA I JEDNE NESTABILNE POLITIČKE KULTURE

Originalan naučni rad

UKK: 323(497.1) »1918/1991«

ABSTRACT: Kritičko sagledavanje i preispitivanje jugoslovenske političke istorije. Politički sistem obe Jugoslavije nije uspeo da se konstituiše na principima koji bi omogućili prevazilaženje razlika između jugoslovenskih naroda. Samim tim, država se pokazala kao neuspešan eksperiment.

Ko se sada seća lepih dana kada je nezavisnost Jugoslavije bila od prevashodnog značaja za Evropu; kada je njen samoupravni, nesvrstani i potrošački socijalizam izazivao divljenje i zavist drugih; kada je doslovno bila prihvatana pretenzija jugoslovenskih komunista da su oslobodili svoju zemlju razbijenu – fašizmom, da su je ponovo, na čvršćim osnovama, ujedinili i da su jednom zauvek rešili nacionalni problem koji ju je bio oslabio pod monarhijom i buržoaskim strankama? Ko se toga seća danas kad Evropa živi u strahu od posledica jugoslovenske tragedije; kad se ta tragedija objašnjava neuspehom njenog ekonomskog sistema i iskonskim mržnjama koje su oživele u naslednicima Titovih partizana? Jedan pokušaj kritičke analize jugoslovenske političke kulture tokom nekih 70 godina ujedinjene države Južnih Slovena trebalo bi da nam osvetli komponente i ograničenja te kulture, a time možda i razloge njenog kraha. Budući da je cilj eksperimenta bio da se prevaziđu razlike između oblasti i stanovništva usred Evrope, ali na marginama podeljenog sveta Sredozemlja, mi iznosimo ova razmišljanja kao pouku Istorije.

*

Uoči nemačke invazije 1941. Komunistička partija Jugoslavije bila je staljinistička i revolucionarna partija, koju je Tito reorganizovao stupivši na njeno čelo. U toku otpora, gradanskog rata i oslobođenja stekla je popularnost i osnažila svoj položaj. Među zemljama u kojima je komunizam preuzeo vlast posle Drugog svetskog rata istakla se time što je osvojila vlast vojnom snagom, kao i političkom i diplomatskom, ali i kao partija koja je najvernije sledila staljinistički model, pre no što ju je Staljin ekskomunicirao 1948.

Ostavši sama, bila je prisiljena da se prilagodi novoj situaciji koja je odražavala teškoće nametnute geografskim položajem i mentalitetom, crpeći u isti mah iz svog staljinizma snagu da se odupre Staljinu i da nemilosrdno likvidira kako komunističku opoziciju koja je ostala verna sovjetskom diktatoru, tako i onu antikomunističku. Titov režim, od početka totalitaran, ne odustajući nikada od totalističkih težnji, stekao je izvesnu specifičnost zahvaljujući istorijskim okolnostima. »Jugoslovenski put« bio je otad obeležen Narodnooslobodilačkim ratom kao početkom, radničkim samoupravljanjem i nesvrstanošću kao principima unutrašnje i spoljne politike.

Oslobodilački rat bio je u stvari bespoštedan građanski rat čiji je cilj bio vlast u obnovljenoj Jugoslaviji. Revolucionarna akcija koja je sebe nazivala patriotskom borbom, taj izvor inspiracije koji je više od polovine stanovništva odbacivalo, nije bila kadra da otpri nacionalna osećanja u zemlji u kojoj je kolektivno pamćenje bilo tvrdokorno. Mitologizovana, ona je poslužila kao *raison d'être* monopolu Komunističke partije na vlast.

Sjajna ideja sa ideološkog i publicitarnog stanovišta, samoupravljanje je moglo da ponudi ekonomski model koristan u vreme njegovog koncipiranja, da je stvarno bilo primenjeno u privredi. Izrabiljivano, kakvo je bilo u parolama, pretvoreno u čudotvorni lek i u iluziju, ono se moglo održati jedino u okviru autoritarnog režima da bi postalo substitut demokratije i dovelo do ekonomske propasti. Nesvrstanost, osim marginalnog međunarodnog značaja koji je imala u datom trenutku, bila je za jugoslovenske rukovodioce pre svega sredstvo za ostvarivanje većeg političkog uticaja.

Primoran da se okrene bazi, Titov režim je pronašao elemente kontinuiteta u prinudama koje su diktirali geografski položaj i mentalitet. Nesvrstanost je bila poslednja u nizu situacija u kojima su se jugoslovenske zemlje našle kao neutralne ili posredničke u vreme međunarodne napetosti. Oduvek obeležene demarkacionim linijama, one su pre imale sive zone nego gvozdenu zavesu. Bile su periferija imperija u kojoj su se uticaji ublažavali, ukrštali i mešali. Javivši se ponovo u modernom svetu u 19. veku, političke elite su brzo naučile da se uključuju u odnose velikih sila. Pošto nisu bile dovoljno značajne da doprinesu stvaranju međunarodnog poretku koji bi favorizovao njihov razvoj, elite su pokušavale da se ne vežu isključivo za jednu ili drugu veliku silu.

Između dva svetska rata Jugoslavija je najbolje snage svoje diplomatičke posvetila konsolidovanju sistema zasnovanog na mirovnim ugovorima i na Društvu naroda. Kasnije, princ-regent Pavle pokušao je da se ne opredeljuje i držao se čvrsto neutralnog položaja taktički se priklanjajući jednoj, a strateški drugoj strani. Posle njega, u londonskom izbeglištvu gde je bio sa drugim vladama okupirane Evrope, šef diplomatije koalicione vlade, Ninčić, reagovao je protiv ideje o bipolarnom svetu. On je htio da njegova zemlja posle rata više bude deo mosta između interesa velikih sila nego instrument jedne ili druge.

U svemu tome postojala je izvesna tradicija ravnoteže između triju geopolitičkih snaga Zapada, nemačke snage u centralnoj Evropi i Rusije na Istoku. U psihološkim terminima, to se izražava kao ambivalentnost Evropa-Rusija. S jedne strane, postojala je privlačnost Evrope, kojoj se utoliko više težilo što se uviđalo da je Rusija bila dominatorska sila koja nije imala bogzna šta da ponudi za uzvrat. S druge strane, još je postojalo osećanje slovenske solidarnosti,

ojačano razočaranjima u Evropi i, kad je reč o komunistima posle 1948., ubedljem da je soyetski sistem u osnovi ostao socijalistički.

Preživeli mentaliteti bili su drugi činilac kontinuiteta. Velike promene – ratovi, osvajanja, oslobođenja, revolucije – bile su uvek praćene migracijama koje su dovodile do izbijanja na površinu mentaliteta ranije epohe. Najčešće nedovoljno naseljene posle egzodus-a, novoosvojene ili oslobođene zemlje primale su višak stanovništva iz planinskih krajeva u kojima se još održao primitivniji način života. Dolazak na vlast komunističke partije, kao i nekadašnja turska osvajanja, ukidajući forme utvrđenog starog poretku i odvajajući za neko vreme zemlju od ostale Evrope, ošlo je na ruku ponovnoj pojavi arhaičnih mentaliteta.

*

Naravno, ta ograničenja nisu dovela do obnavljanja samo jedne tradicije, nego su se njoj pridruživali različiti tradicionalni elementi i uzajamno se ojačavali, u zajedničkom okviru stvorenom sličnošću civilizacije, zajedničkim interesima i zajednicom koja je trajala 70 godina.

Jugoslaviju je stvorio skup činilaca – razni snovi koji su težili za ujedinjavanjem bliskih etničkih grupa, pobede Srpske vojske, raspad Austro-ugarske Monarhije, potreba za brzim ujedinjenjem. Država-nacija, po idealu kao i po iluziji, prerano i prekasno proglašena, Jugoslavija je ipak bila savez više etničkih grupa čiji su zajednički interesi bili dovoljno jaki da bi urodili jugoslovenskim pokretom, savladali prepreke koje su ih formirale kao različite istorijske entitete, doveli do zajedničkih rešenja njihovih egzistencijalnih problema i privoleli na kakav-takav zajednički život, uprkos krizama kroz koje su prošle – sve do poslednje, prouzrokovane slobodom komunizma. Dva puta ujedinjavana, svaki put po završetku jednog svetskog rata, Jugoslavija je bila dva puta i razorena, prvi put od strane revisionističkih neprijatelja, a drugi put od svojih sopstvenih voda, pri čemu su i jedni i drugi koristili pukotine i tenzije, izazivajući na kraju i užasne masakre.

Poznato je da nacionalizam nije dospeo u ove oblasti neposredno iz Francuske ili Amerike, nego posredstvom Nemačke i Italije, sa svom mistikom i iracionalnošću koje mu je dodao romantizam. Bez jasno opredeljenog teritorijalnog okvira nacionalizam je tu oscilirao između realističkog pluralizma i idealističkog misticizma, a te su oscilacije samo pojačale raznolikost istorijskih iskustava, koju je jugoslovenski pokret potcenio, precenjujući značaj zajedničkih korena ili sličnosti jezika i običaja. Federalizam bi potpuno odgovarao uskladivanju tih razlika, da nije bio tako stran političkoj kulturi Južnih Slovena. Na njega se ritualno pozivalo između dva rata, ali bez previše razumevanja za način na koji deluje pa se o njemu, kao o stvarnoj mogućnosti, diskutovalo tek uoči Drugog svetskog rata.

Srbi i Hrvati čine jezgro stanovništva južnoslovenske teritorije. Oni na njih žive (ili su živeli) izmešani, govore još uvek istim jezikom, poseduju najstariju kolektivnu svest, a osećaju da se razlikuju. Zajedno su predstavljali apsolutnu većinu. Verska razlika ostaje simbol onoga što ih razdvaja. Srbi su po poslednjem popisu (1991) bili još uvek najbrojnija grupa (36%), a za njima Hrvati (20%). Uoči Prvog svetskog rata, te dve grupe, sa severnim rođacima, Slovincima (7,5%, 1991), bile su već potpuno razvile takve attribute kao što su moderan jezik sa književnošću, nacionalna ideologija, političke stranke i težnje ka većem jedinstvu. Oni su bili priznati kao tri grane jednog zajedničkog jugoslovenskog

stabla – tri sastavna dela onog što se najpre zvanično nazivalo Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca.

Raznovrsnost istorijskih iskustava može zapravo da se svede na dve velike tradicije koje su se suočile 1918 – političku tradiciju Srbije, unitarnu i centralističku, inspirisanu francuskim modelom, i na hrvatsku tradiciju, proisteklu iz etničke i ustavne složenosti Austro-Ugarske. Za Srbe, njihova Pravoslavna crkva, jedina preživela institucija srednjovekovnog kraljevstva, nastavila je da razvija izvesnu istorijsku svest tokom vekova osvajanja i dominacije spoljašnjih dinastičkih sila, ratova i podela između tih carstava. U 19. veku embrionalna srpska država ponudila je okvir unutar kojeg su se nacionalnost i politika mogle razviti i usmeriti ka oslobođenju i integriranju manje-više srodnog stanovništva. Ta je tradicija poistovećivala oslobođenje od austrougarske dominijacije sa oslobođilačkim ratovima protiv Turaka. U toj perspektivi, formiranje jugoslovenske države bilo je samo konačna etapa dugog procesa ratova za oslobođenje i ujedinjenje.

Istorijsko iskustvo Hrvata obeležavala je jasna individualnost hrvatske krune. Plemstvu, koje je jedino preživelo srednjovekovnu monarhiju, pripala je dužnost da nastavi da ubličava svesni istorijski entitet, tokom vekova u kojima je ta kruna pripadala stranim dinastijama, od kojih je poslednja bila austrijska. Ponovo osvajanje od strane Habsburgovaca bilo je tesno povezano sa osmanlijskom pretnjom u 16. veku, budući da je Hrvatska, ili ono što je od nje ostalo, stajala na braniku protiv Turske ekspanzije. Širenje nacionalne svesti i političke akcije u Hrvatskoj, delom protiv vojne moći carske vlasti, i dalje je bilo obeležje jedne društvene elite, pri čemu je buržaozija zamenila plemstvo. Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, koja je usledila posle Austro-ugarske nagodbe iz prethodne godine, dala je Hrvatskoj autonomiju, a njena je elita posle toga imala pola veka vremena da usavrši veština političkog manevrisanja. Ono što je želela 1918, bila je Jugoslavija, koja bi uravnotežila uvećanu i ojačalu Srbiju, pomoću ojačane Hrvatske, takođe proširene i konsolidovane.

I na jednoj i na drugoj strani osećanje pripadnosti »naciji« – merilo modernosti–razvilo se bez političkog identiteta, osim delimično u nezavisnoj srpskoj državi pre Prvog svetskog rata i u još manjoj meri u autonomnoj Hrvatskoj iz iste epohe. Razlike su bile velike i između Srba iz Srbije i Srba iz bivše Austro-Ugarske. Bile su velike i između male izborne elite i hrvatske seljačke mase, kao i između Hrvata u Hrvatskoj i onih sa drugih teritorija Dvojne monarhije.

Ako je srpska optika bila uperena na centralizam, na novu jugoslovensku državu se, sa hrvatskog stanovišta, gledalo kao na poboljšani dualizam. Na ishod ustavnih debata uticali su dodatni činioци koji su poduprli srpsku državnu tradiciju: jugoslovenski idealizam dela javnog mnjenja u Hrvatskoj, potkrepljen privrednim i društvenim haosom i spoljnim opasnostima, prvenstveno italijanskim vojnim prisustvom; ponašanje Srba iz bivše Austro-Ugarske koji su, više od svih drugih južnoslovenskih podanika, smatrali Srbiju južnoslovenskim pjemontom; najzad, regionalne aspiracije manjih grupa, koje su računale na centralnu vlast da im pruži povlastice ili zaštitu. Tako je centralistički ustav od 1921, mogao da funkcioniše izvestan broj godina, jer Slovenci, slovenski muslimani u Bosni i makedonski Sloveni nisu predstavljali isti problem kao Hrvati i jer je velika većina Srba, Hrvata i Slovenaca osećala da su njihove teritorije ugrožene desnim ili levim revizionizmom.

Srbi su u većini bili zadovoljni novom državom i njenim ustavnim okvirom. Nikakav čisto srpski pokret nije se razvijao u njihovoj sredini, a

ujedinjenje je okončalo svaki kasniji nacionalni polet. Podeljeni po oblastima i politički, daleko od toga da se osećaju kao gospodari, oni su se više smatrali poslednjim bedemom ujedinjene države zbog koje su se odrekli sopstvenog identiteta. Dok su srpske nacionalne aspiracije bile napokon zadovoljene, razočarani Hrvati želeli su reviziju ustava. Pošto nisu bili dovoljno brojni da bi ga promenili redovnim parlamentarnim putem, oni su prelazili od vlade ka opoziciji i obrnuto, pregovarači sa obema stranama da bi videli koja će više ponuditi, dok je jedna ekstremna frakcija – ustaški pokret – napustila svaku legalnost i okrenula se nasilju.

Raspушtanjem skupštine i ukidanjem ustava kralj Aleksandar je prekinuo svaku diskusiju o raznim državnim koncepcijama koje su zastupale razne političke stranke ili etničke grupe. To je još više otudilo hrvatsku javnost, ali je i javnost u Srbiji bila razočarana zbog ukidanja parlamentarizma, jer je, da bi održala ono što je Hrvatima sve više izgledalo kao srpska hegemonija, morala da se odrekne svojih političkih sloboda.

Ova osećanja narasla su posle ubistva kralja Aleksandra 1934. i stranke kako srpske tako i hrvatske opozicije na kraju su se sporazumele o reorganizaciji države. Uprkos tome, tek sa namesničkom vladom hrvatska opozicija uspela je da 1939. zaključi sporazum koji je davao poseban status Hrvatskoj. Taj sporazum podelio je opoziciju. Za mnoge Hrvate ustupci nisu bili dovoljni, dok su Srbi bili razočarani i poniženi time što je hrvatska opozicija napustila svoje srpske partnera da bi se pridružila vlasti. Kad je tako izmenjena vlast, popuštajući pred nemačkim pritiskom, prišla Trojnom paktu, to je bila kap koja je prelijala času: namesništvo i vlada bili su oboreni 27. marta 1941.

Iz ovoga se vidi pod kojim su okolnostima autoritarne vlade bile prihvataće ili odbacivane. U vreme ustanka protiv Turaka lokalna vlast u Srbiji bila je u rukama zajednice i prenešena je na vode čiji je autoritet samo proistišao iz kolektivne volje. Pošto je zemlja stekla autonomiju, despotska vlast Miloša Obrenovića, njenog kneza-oslobodioca, nije više smatrana ovlašćenom i nije više bila prihvatanata. Videli ljudi su se protivili institucionalizaciji vlasti vrhovnog vode; želeli su da se vrati opunomoćena vlast. Ovakav stav prema vlasti trajao je tokom cele istorije Srbije, a zatim i ujedinjene Jugoslavije.

U svojoj upornosti, opozicija u Srbiji, naročito inteligencija, težila je da bude više »politička« nego »nacionalna«, dok je u Hrvatskoj, ona bila više »nacionalna« nego »politička«. Spajanje tih tradicija imalo je za posledicu neodreden stav prema autoritarnim režimima, stranim ili domaćim, dvojno nasleđe oportunitizma i prkosa. Otpor i prilagodavanje su se smenjivali, a ponekad zajedno opstojavali. Bilo je opšte priznato da su motivi onih koji su imali vlast bili sticanje lične koristi. Odnosi između podanika i upravljača sastojali su se, koliko god je bilo moguće, u razmenjivanju ličnih usluga. Sloboda se volela, posebno *svoja* sloboda, ali se takođe cenilo i sredeno društvo, to jest dobromerni despot, da bi se drugi držali u poslušnosti. Uvek su, dakle, postojale grupe spremne da se nagode s vlašću da bi izvukle posebne koristi, oportunisti koji su se prilagodavali dnevnom trendu.

Hrvatska politička elita tražila je u isto vreme i podršku srpske opozicije i nagodbu s autoritarnom vlašću. Kad se bojala sopstvenih nacionalnih ekstremista i kad bi vlast bila spremna na pregovore da bi podelila opoziciju, ona je nagnjala vlasti u Beogradu. Kad su srpske političke snage bile spremne da se

udruže i kad je hrvatski nacionalizam dizao glas, vlast je igrala na kartu nespojstva Srba koji su živeli van Srbije. Zabrinuti zbog hrvatskog separatizma; tog Damoklovog mača koji je visio nad ujedinjenom Jugoslavijom koja im je pružala zajednički život pod jednim krovom, Srbi su se prikupljali oko vlasti koja je postala branilac zajedničke kuće.

Opozicija je uvek bila samo koalicija različitih interesa, ujedinjenih njihovim neslaganjem s vladom. U većini te grupe bile su spremne da napuste opoziciju da bi dobile ustupke od vlasti.

*

Osovina je srušila Jugoslaviju 1941., kao što je srušila i druge zemlje. Država Južnih Slovena ipak je ponovo oživila, jer je poraz nacizma povukao za sobom i slom militantnih centrafugalnih snaga koje su se takmičile da steknu svoj kutak u Novom poretku. Kad je Komunistička partija uzela vlast, okolišno, putem revolucije, po završetku rata, Jugoslavija je reorganizovana kao višenacionalna država srodnih naroda. Komunisti su na taj način izvukli korist iz neuspeha monarhije, koja nije za dvadeset godina mogla da spoji odvojene identitete Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu nacionalnu svest, pomoći centralizovane državne strukture i »jugoslavizirajuće« ideologije i preuzeli su za svoj račun federalizam o kome se govorilo uoči rata i koji je, uostalom, nudio sovjetski model.

Nova formula dodala je tri jedinice sastavnim delovima iz 1918. Ono što je bilo Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca na kraju je postalo socijalistička republika Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana. Makedonci su bili priznati kao posebna nacija, a jugoslovenski deo Makedonije (ranije zvana Južna Srbija) uspostavljen kao federalna republika. Isti status dodeljen je Crnoj Gori, čiji su stanovnici bili podsticani da se poistovete sa istorijskom celinom njihove teritorije pre nego sa celinom srpske nacije. Bosna i Hercegovina postale su republika da bi se izbegla deoba teritorija čije je stanovništvo bilo toliko izmešano koliko mu je istorija bila zasebna. Osim šest konstitutivnih republika bile su ustanovljene i dve autonomne oblasti u Srbiji: Vojvodina na severu i Kosovo na jugu, u kojima su neslovenske manjine, madarska i albanska, živele izmešane sa Srbima.

Kosovo je bilo kolevka srpskog kraljevstva u srednjem veku, a Vojvodina kolevka modernog srpskog preporoda, ali je trebalo smanjiti Srbiju na obim u kome ne bi bila suviše velika u odnosu na Hrvatsku, učiniti kraj onome što su mnogi ne-Srbi i komunisti smatrali njenim dominirajućim položajem i zadovoljiti razlike koje su postojale u ovim oblastima, otada odvojenim od onoga što će se zvati »užom Srbijom«.

Preobraćanje komunista prema federalizmu bilo je sporo. Oni su počeli kao unitaristi, a zatim su bili dezintegratori. Partija se bila uključila u spontani otpor Srba za vreme rata, mobilujući Srbe van Srbije, koji su najviše propatili od posledica sloma 1941., ali ona je takođe koristila i shvatanje o srpskoj hegemoniji da bi zadobila podršku drugih grupa. Etnički pluralizam i federativni oblik trebalo je da služe kao gromobran za nacionalna osećanja ukoliko ih internacionalni komunizam nije raslinuo.

Na izgled rešeno, nacionalno pitanje bilo je pre svega sredstvo da se uzme i zadrži vlast, a federalizam samo fasada tokom posleratnih godina, jer je u svakom

kom slučaju bio pod kapom ideološkog i vlastodržačkog unitarizma. Od samog početka, međutim, sistem je izradio regionalne elite, koje su se širile zavisno od administrativnih, kulturnih, pa čak i privrednih aspekata federalizma. Sa decentralizacijom Partije pak, tokom 60-tih godina, federalizam je stvarno prodiraо u političku kulturu, nesrećno uklješten između Titovog kraljevanja i feudalizacije političke hijerarhije. On se tada održavao zahvaljujući zajedničkoj opasnosti koja je, po mišljenju javnosti, dolazila sa Istoka, ali je u ideološkim raspravama o vlasti često bila prikazivana kao da dolazi sa Zapada.

Pošto su tokom decentralizacije koja je usledila posle raskida iz 1948., prigrabile kontrolu nad privredom, regionalne hijerarhije, konfrontirane prilikom deobe fondova za investiranje, apelovale su na regionalna osećanja. Tako se nacionalno pitanje, zvanično potisnuto, ponovo pojavilo, dodajući starim strastima nova ekonomski neslaganja. Ustav od 1963. (treći od kad su komunisti preuzeли vlast), konačno uvodeći stvarnu decentralizaciju na regionalnom nivou, ohra-brio je nacionalnu homogenizaciju.

Prvobitni cilj političkih rukovodstava bio je da se suoče s rastućim talasom osporavanja i problema. Preuzevši veće odgovornosti u republikama, ona su preuzela da zastupaju interes njihove teritorije i, time, njihove nacije, kao način legitimeta njihovog položaja. U nemogućnosti da nove generacije zadovolje većom slobodom političkog izražavanja niti privrednog preduzetništva, režim je zatvarao oči pred ispoljavanjem nacionalnih osećanja. Inteligencija, čak i komunistička, počela je da bez griže savesti ističe svoje nacionalne boje. U mjeri u kojoj je ova sloboda slabila konzervativno krilo Partije, reformisti-decentralizatori su je ohrabivali, utoliko više što je cela hijerarhija na kraju postala uverena da je jedini način da se antagonizmi zauzdaju bio – podeliti vlast na teritorijalne parcele.

Narastanje nacionalizma bilo je nejednako. Ono je bilo brzo u Makedoniji, gde je odgovaralo istinskoj potrebi, ali takođe i težnjama vlasti. Makedonski nacionalizam bio je od samog početka podstican u cilju projekta balkanske federacije pod dominacijom Jugoslavije, ali i posle 1948. da bi se svi Makedonci pridobili za Jugoslaviju. Makedonija i Crna Gora su bile svesno izdizane da bi se sprečilo da slušaju sirenske glasove iz Sofije i Moskve. Ako je nacionalna svest Makedonaca bila na putu da postane nesporna (bar u Jugoslaviji), nacionalna svest Crnogoraca bila je veštačka, iako je njihov istorijski identitet, stvoren u partikularizmu njihovog ratničkog društva preraslog u državu, bio stvaran. Osim napora da se zadovolje manjine, mađarska u Vojvodini i albanska na Kosovu, postojanje etničke zajednice muslimana srpsko-hrvatskog jezika bilo je 1971. priznato pod imenom njihove verske pripadnosti.

Nacionalni pritisak bio je znatan u dvema najrazvijenijim republikama, u Sloveniji i Hrvatskoj, i proizlazio je iz osećanja da su iskorišćavane za račun siromašnijih istočnih i južnih oblasti i centra u Beogradu. U Sloveniji taj je pritisak bio ojačan homogenošću stanovništva i posebnim jezikom. U Hrvatskoj, još uvek prigušivan tužnim sećanjem na ratne godine u kojima se nacionalizam bio udružio sa fašizmom, rasizmom i genocidom, ovaj pritisak se utvrdio u oblasti literature i jezika.

U Srbiji, javno mnjenje, čak i u krilu Partije, bilo je razdraženo ranijim stereotipima o »konzervativmu« Srba. Osećanje da su zapostavljeni da bi se drugi zadovoljili, postajalo je opšte, ali je ostajalo neodređeno, jer je regionalna

politička elita bila suviše bliska centralnoj vlasti da bi je mogla zameniti. Nasuprot tome, albanski kadrovi kosovskog rukovodstva, da bi stekli narodnu podršku, počeli su da podstiču stvar njihove zajednice. Njihova politika, podržana demografskim porastom koji je osnaživao albansku većinu u oblasti, brzo je dovela do eksplozije 1968. i do ustavnih amandmana koji su usledili da bi dvema autonomnim oblastima Srbije dodelili gotovo sve atributе republike.

*

Pošto su društvene i ekonomske promene izazvale višestruku reakciju protiv ideološke i političke uniformnosti režima, vlada se morala suočiti sa raznolikim nacionalizmom za koji je verovala da će moći da ga prevaziđe. Čekajući, uspela je da spreči svaki pokušaj integrisanja drugim sredstvima osim onima zvanične ideologije i, razume se, zajedničke opasnosti od spoljnog ugrožavanja. Podsticanja razočarenjima sadašnjice, zebnjom od budućnosti i nostalgijom za prošlošću, nacionalna osećanja su se ponovo izlila u stare kalupe. Bilo je priznavano sve više narodnosti, favorizovanih u obrnutoj srazmeri sa njihovom brojčanom važnošću i starinom, da bi se stanovništvo izdelilo u manje kategorije i ubrzalo njihovo integriranje. Pošto je odbacio ideologiju »integralnog« jugoslovenstva, komunistički režim je održavao razne zajednice u punoj svesti o njihovoj različitosti.

Tokom 60-tih godina bilo je očigledno da je nacionalno pitanje postalo zaoštrenije nego što je bilo 30-tih godina. Sa svojim emotivnim karakterom, ono je postalo deo svih drugih problema o kojima se moglo otvoreno raspravljati. Od političkog i ustavnog – kakvo je bilo pre rata, ono je postalo u ekonomsko, društveno i kulturno. Težnja za većom slobodom izražavanja bila je suviše često svedena na potrebu da se naziva imenom svoje nacije. Od federacije južnoslovenskih naroda, Jugoslavija je bila na putu da postane federacija teritorija.

Ona je to u stvari i postala sa Ustavom od 1974, poslednjim od osnovnih zakona Titovog režima. Sve veća identifikacija svake republike sa većinskom grupom njenog stanovništva samo je povećala nespokojstvo Srba, koji su počeli ozbiljno da razmišljaju o posledicama svoje rasutosti. Na 4,9 miliona Srba u »užoj Srbiji« 1981. godine, bilo ih je 1,3 u autonomnim oblastima i oko 2 miliona u drugim republikama, ne računajući 600.000 Crnogoraca. Teritorijalna podjelenost, prihvatljiva kao administrativna struktura, nije više to bila kao okvir republika–nacija »balkanizirane« Jugoslavije. Javnost u Srbiji osećala je da iz solidarnosti njene vlade s federalnim rukovodstvom nije izvučena nikakva korist za njene kolektivne interese. Kultura i religija okupile su ono u šta politički sloj nije smeо da dirne. Srpski nacionalizam počeo je da liči na opoziciju režimu, kao što je to bio hrvatski nacionalizam za vreme monarhije.

U međuvremenu, odbranu hrvatskih nacionalnih interesa uzeli su u svoje ruke oblasni kadrovi Partije, te se vlada ove republike suprotstavljala centralnom rukovodstvu, koje se ponovo otvoreno izjednačuje sa srpskim uticajem. Kad je Tito prekratio ovu jeres 1971, izvršivši čistku hrvatskog rukovodstva i stavljajući do znanja da vojska ima da garantuje ustavni i ideološki poredak, Katolička crkva i intelektualci preuzeli su smenu. U najudaljenijim oblastima, nacionalizmi Slovenije i Makedonije sledili su svoj cilj da od ovih republika naprave države–nacije, ali dok je jedan, na granici zapadnog sveta, pomišljaо na labaviju jugoslovensku zajednicu koja bi mu omogućila da bolje iskoristi svoja resurse, drugi, uklješten između bu-

garskih i albanskih aspiracija i grčkog nepoverenja, osećao je potrebu za snažnim kolektivitetom koji bi mu omogućio da preživi u srcu Balkana.

Poljuljana ideološkom krizom još pre Titove smrti, birokratija se čvrsto držala centara svoje moći u republikama. Njen rascepkanij nacionalizam, u potrazi za novom izvornošću, mogao je da šire rasprostire ogroman potencijal opozicionarstva dok je Tito ostajao kao vrhovno prisustvo, ali i bio vrhovni komandant ogromne i povlašćene armije. Ni njen doprinos opštjoj krizi 80-tih godina nije bio ništa manji.

U ovoj rascepkanosti vera je dobila oblik klanskog totema, iako crkve nisu nikad nadahnjivale značajne političke pokrete. Srpska crkva, kći Pravoslavne crkve podeljene prema narodima i državama, uvek je propovedala veru nacije. Međutim, bila je lišena fanatizma i kolebala se između države, kao čuvara srpske nacije i opozicije, kad je izgledalo da vlast nije dovoljno vodila računa o čisto srpskim interesima. Katolička crkva uvek je priznavala duboku političku stvarnost. Od stuba Austro-ugarske Monarhije, ona je podržala ujedinjenje Jugoslovena pre nego što je počela da deli razočarenje većine Hrvata. Kompromitovana i oslabljena u svojoj koheziji od strane ustaškog satelitskog režima u Hrvatskoj za vreme ratnih godina, ona je morala da sa Pravoslavnom crkvom, koja je strahovito stradala pod tim istim režimom, podnosi antireligioznu politiku komunizma.

Ova politika postajala je tananija posle raskida sa SSSR-om, da bi se između crkve i države postigao ne uvek ugodan kompromis. Od šezdesetih godina, glavne veroisposvesti, podeljene u etničke pregrade, ponovo su ojačale, nastavljajući da za savremeni život i obaveze crpu nadahnute iz svojih tradicionalnih shvatanja. Ako su i doprinele slabljenju ideoloških stega, one su više sledile nego što su vodile struje javnog mnjenja, utoliko više što je izvan matične republike stvarno ili nominalno versko pripadništvo ponovo služilo kao obeležje nacije.

*

Jugosloveni nisu nikad bili pravi monarhisti, u tradicionalnom i doktrinarnom smislu reči, ali su često odavali utisak da im je potreban kralj–voda, koji je često bio i ratni vođa, u kome su mogli da identifikuju svoj kolektivitet. Svi njihovi »kraljevi« nisu bili krunisani, pa čak ni šefovi države, ni nosioci moći. Oni su bili graditelji oslobođenja, ili ujedinjenja, ili revolucije, ili prosto simboli aspiracija. Kralj se voli dok se može identifikovati s njim, a vladar odgovara nizom stavova koji još predstavljaju političku tradiciju.

Tako je vlast pridavala madijsku snagu rečima (ustavi, planovi, proglaši), simbolima i zabranama, da bi ujednačila prepreke i razlike. Monarhija, nestpljava u srpsko-hrvatskom pitanju, pokušala je da nametne negativno rešenje, zabranjujući ispoljavanje partikularizma i podstičući jugoslovenski patriotizam. Tako do pred Drugi svetski rat srpsko-hrvatsko pitanje nije više bilo na dnevnom redu javnih političkih rasprava. Komunizam, ako je usvojio sovjetski princip nacionalnog pluraliteta, zbog toga nije ništa manje osudivao kao kontrarevolucionarno svako izražavanje nacionalizma iznad određenih granica podstičući jugoslovenski socijalistički patriotizam. Politička rasprava još uvek nije postojala.

Za vreme vladavine kralja Aleksandra, stranke su pretile da razore delo za koje su se on i toliki drugi borili; isto su bile i za Tita različite tendencije unutar Partije. Gledano četrdeset godina kasnije, i jedan i drugi su intervenisali »da bi

očuvali Jugoslaviju, pokušavajući da nametnu jedinstvo, etničko ili ideološko. I jedan kao i drugi izgledalo je da su središnji stub koji je držao zemlju i sistem. I jedan kao i drugi na kraju je skrojio ustav prema meri koja je trebalo da osigura trajnost njegovog dela. I jedan i drugi su – kad se sve svede – oslabili sistem sudeći ga na jednu jedinu snažnu glavu, na izvršioce i na vojsku.

I Titova Jugoslavija nije mogla a da ne podseća na izvesne apsekte austro-ugarske tradicije. Nadahnuta katoličanstvom, stara Monarhija je bila personalna unija raznih istorijskih teritorija, čije je stanovništvo vezivala lojalnošću prema dinastiji i kultom cara i kralja. Ovaj je vladao u ime božanskog prava sankcionisanog istorijom i upravljao je posredstvom vladajuće klase koja je, da bi sačuvala društveni položaj i politički poredak, prenebregavala svoje nacionalno poreklo. Kad je reč o južnoslovenskom stanovništvu, dinastička lojalnost je imala i značajan vojni aspekt. U Titovoj Jugoslaviji, partijsko rukovodstvo, inspirisano marksizmom-lenjinizmom, upravljało je onim što je teoretski bilo ujedinjenje raznih nacija putem revolucije, u ime ideološkog prava sankcionisanog istorijom. Ono je vezivalo stanovništvo zajedničkom lojalnošću prema Partiji i doživotnim kultom maršala-predsednika. Treba dodati i lojalnost prema svome vrhovnom komandantu iz Narodnooslobodilačkog rata od strane partizana koji su zaposeli vlast na svim nivoima i do kraja ostali na vodećim položajima jednog militarizovanog društva.

Kao i u Austro-Ugarskoj radilo se o aparatu ljudi poreklom iz raznih krajeva, koje je pokretala ista povezanost vlasti sa privilegijama, i ispunjavala ih ista lojalnost prema obožavanoj ličnosti vođe. Kao i carska i kraljevska vlast, i vlast Partije naučila je da deli narode i da balansira sa njima kao i sa strujama unutar vladajuće klase, vodeći računa da se ni u čemu ne mogu ujediniti osim u lojalnosti poretku koji je sankcionisala istorija. Moglo bi se takođe napraviti poređenje i sa Turskim carstvom u kome je utvrđena vera bila identifikovana sa vladajućom klasom koja je vršila vlast u ime sultana-kalife nad narodima različitih jezika i veroispovesti.

Svojom dugom vladavinom Tito se konačno uključio u sve političke tradicije koje su sledile jedna drugu na jugoslovenskom području, kombinujući karakteristike nasledene od svih prethodnih režima. Revolucionar koji je postao konzervativac, on je uskladivao unutrašnje protivrečnosti ovog staljinističkog sistema koji je morao da se prilagodi izolaciji, nametnutoj geografskim položajem i mentalitetom jugoslovenskog prostora. Sinhronizator nesuglasica on je na kraju sve probleme rešavao ignorirajući ih, snagom svoje ličnosti, čiji je kult bio ravan kultu najvećih diktatora našega doba, i režimskom propagandom – jednim od velikih uspeha komunističke Jugoslavije, u kojoj su konačno reči zamenile dela.

Jugoslavija je patila zbog ideologija onih koji su hteli da ljudsku i istorijsku stvarnost nametnu kao konceptualne stereotipe, umesto da tu stvarnost spoznaju i deluju prema njoj. Jedinstvo je bilo nametnuto tumačenjem dogmi, parola, tekstova, jer su zagovornici jedinstva imali podršku većine, sile ili Istorije. Od 60-tih godina jugoslovenska komunistička elita rastakala je društveno telo na njegove stručne, privredne, teritorijalne i etničke sastavne delove da bi ga ponovo hijerarhijski organizovala.

Komunisti su, međutim, bili izašli iz bratoubilačke borbe tokom ratnih godina kao ujedinitelji. U očima javnosti njihov legitimitet je proisticao iz toga što su pobedili, okončali građanski rat i različite etničke grupe izvukli iz tesnaca u kome su bile uklještene, zatim što su se oduprli Staljinu i što su stanovništvu pružili radosti potrošnje. Sve se to brzo rasulo 80-tih godina, tako da je otada Jugoslavija samo jedan od primera napetosti između režima i društva u komunističkoj Evropi. Velika razlika između Jugoslavije i drugih zemalja Istočne Evrope bila je u tome što je ona uvela i pokušala sve od onog što se nazivalo tržišnim socijalizmom, samoupravljanjem, perestrojkom, glasnošću ili demokratizacijom. Četrdeset godina ona je tražila kako da se legitimiše nezavisno od SSSR-a, kako da modernizuje svoju ekonomiju a da pritom zadrži monopol vlasti Partije.

Osvojiti, a zatim sačuvati vlast, bio je uvek jedan od prvih zadataka jugoslovenskog komunističkog rukovodstva. Pre nego što je došla na vlast KPJ je bila, prema lenjinističkim principima, revolucionarna partija, zatvorena u svoju ideologiju i organizaciju, ali spremna na ustupke i na formalne saveze, gotova da od svojih protivnika preuzme ideje ili parole. Internacionalistička, ona nije smatrala nedostojnim da izvlači korist iz tenzija među narodima i to mnogo ranije nego što se, pomoću nacionalizma, ponovo legitimisala. Ona je, kao i njeni lenjinistički mentorи, pravila razliku između nacionalizma »ugnjetenih« koji je podržavala, i nacionalizma »ugnjetača« kome se suprotstavlja. Čuvajući svoj monopol, vodstvo oko Tita stalo se pre svega da surovo uklanja ostatke, doduše podeljenih, antikomunističkih snaga, zatim da manipuliše etničkim grupama na način kojim su se naglašavale razlike i, najzad, da deli vlast sa republičkim vodama.

Postavljeni od Tita za njegovog života, ovi prvaci bili su osrednji apartičici koji su zauzeli mesta generacije koja se uzdigla 60-tih godina. Bez Tita, sistem je bio paralizovan zato što je Ustav od 1974., kojim je on preneo vlast na oblasti, mogao da funkcioniše samo s njim kao posrednikom i vrhovnim simbolom. Pre toga, sistem je menjao ustave svake dve godine, neprekidno prilagodavajući oblike vladavine shodno iskustvima titoizma. Faktički konfederacija od 1974., bez arbitra od 1980., Jugoslavija više nije mogla da funkcioniše.

Nadležnosti federalne vlade bile su otada svedene na narodnu odbranu, spoljne poslove, određene ograničene mere privredne i finansijske politike i na opšte održanje ustavnog sistema, ali su mogle biti vršene samo uz »konsensus« republičkih vlada, od koga su zavisile odluke centra. Republike su prečutno uživale pravo *liberum veto*. Saglasnost osam jedinica bila je nužna za svaku ustavnu promenu, a u oba veća federalne skupštine federalne jedinice bile su zastupljene brojno jednakim delegacijama. Republike su čak uzele u svoje ruke i teritorijalnu odbranu, tako da je Jugoslovenska narodna armija, i dalje ogromna i privilegovana, ostala jedina ustanova koja nije bila federalizovana. Federalna vlast bila je samo najmanji »zajednički imenitelj« regionalnih uprava, koje su sprečavale svaku promenu, što će reći, sve što bi moglo da ih ugrozi.

Pritisak je, dakle, došao odozdo, izvan kadrova Partije, i to je bio pritisak za promenu ličnosti i sistema. Posle Titove smrti, deo javnosti koji je postajao sve veći, težio je većem pluralizmu i većoj zakonitosti, do te mere da se moglo, od 1985–1987, verovati da će se uspostaviti neka vrsta široke političke platforme, koja bi okupila intelektualce iz svih oblasti i čiji bi cilj bio akcija da se postigne poštovanje izvesnih civilizacijskih vrednosti. Javno mnjenje slagalo se sa intelektualcima u tome da je za ekonomsku krizu bio odgovoran politički sistem i

da je on trebalo da se izmeni, počinjući od političkog rukovodstva koje je Tito postavio poslednjih godina svoje vladavine.

Duboko nezadovoljstvo je bilo pothranjivano naglim padom životnog standarda. Velika pobuna radnika u letu 1987. bila je upravljena protiv obmanjujućih pokušaja ekonomске reforme autoritarnim sredstvima. Proširena na sve sektore i sve republike, počev od žarišta u teškoj industriji Hrvatske, ova pobuna je primorala vladu da odustane od politike smanjenja zarada. Ona je bila uvod u *čudesnu godinu* 1988., u kojoj je došlo do ostavke Mikulićeve vlade, za koju se verovalo da je jača od svojih prethodnica i do masovnih demonstracija koje su primorale rukovodstva Vojvodine i Crne Gore na kolektivnu ostavku. Citava jedna hijerarhija, brižljivo odabrana proverenim sistemom nomenklature, iznenada se našla na milost i nemilost narodnih masa u čije ime je bila naviknuta da vlada.

Dogodaji te godine bili su vezani za eksploziju srpskog nacionalizma koji je takođe doneo promenu rukovodstva u Srbiji i doveo za predsednika te republike Slobodana Miloševića, glavnu ličnost komunističke hijerarhije i pravog narodnog heroja. Masovne manifestacije zahtevale su zbacivanja s vlasti lopova i korumpiranih, eksploratora radničke klase i izdajica srpskih interesa. One su bile krajnji ishod nagomilanog i pritunjivanog nezadovoljstva. Konfederalizacija je izgledala kao dogovor kojim je održavan komunistički autoritarizam, kupljen po cenu deobe vlasti između republika, feudalizacije na račun srpskih interesa, ali uz saglasnost voda Srbije.

Situacija na Kosovu prsnula je kao čir. Kosovo, od početka uspostavljenog kao autonomna oblast Republike Srbije da bi se zadovoljio staljinistički model, ali takođe i da bi poslužilo kao most za ulazak Albanije u Titovo kraljevstvo, uspeло je na kraju da dobije stvarni status albanskog jedinstva unutar jugoslovenske federacije. Demografski porast, sa afirmacijom političke svesti albanskog rukovodstva Kosova, ubrzalo je brojno opadanje Srba. Pritisci u oblasti privrede i obrazovanja, ponižavanja i maltretiranja pretvorila su iseljavanje Srba u egzodus, a da srpska vlast nije tome mogla da stane na put. Budući da su predstavljali relativnu većinu u Jugoslaviji, Srbima je izgledalo da imaju samo jedan – i to slab – glas prema osam glasova u organizacijama vlasti. To se smatralo krajnjim ishodom duge titoističke politike koja je koristila etničke grupe u obrnutoj srazmeri njihovom brojčanom značaju. Tvrđilo se, npr., da bi, iz istorijskih razloga, Dalmacija mogla da bude organizovana izvan hrvatske celine, kao što se uradilo sa Crnom Gorom u odnosu na srpsku celinu, i kao što su se na isti način mogle ustanoviti regionalne autonomije i izvan Srbije.

Postajalo je očito da je prvobitna podeša, za koju se otkriva da je bila utvrđena u izvesnoj meri proizvoljno i iz oportunizma, izvršena da bi se našao više ili manje praktičan odgovor ne samo za pitanje nacionalnih manjina, već takođe i za relativnu srpsku većinu. Milošević je samo iskoristio ovo narodno uzbudjenje, zasnovano na poniženju, strahu i besu, kao što su to učinili i drugi, na drugim mestima i ranije, ali on je to mogao da učini koristeći prednost brojno i teritorijalno nadmoćnije nacije kao i detitoizacije.

*

Komunistički režim, koji je svoj legitimitet zasnovao na poistovećivanju sa radničkom klasom, završio je dajući primat etničkom identitetu. Njegov poslednji osnovni zakon, čak i teoretski, izdigao je princip države-nacije iznad prava

gradana, zakočivši svaku mogućnost političkog razvoja na osnovu ustavnih prava. Nesposoban da se obnovi, režim je okoštao. Daleko od toga da reši nacionalno pitanje, on ga je pogoršao. On je manipulisao prošlošću. Prekinuo je, a zatim atrofirao još uvek mlade i veoma slabe snage političke opozicije (političke stranke u formiranju i neformalne političke ili socijalne grupe, javne političke rasprave i sporazume o mogućim merama), zaledujući atavističke stavove koji su bili ojačani, deformisani, ali i korišćeni tokom duge noći komunizma. U velikoj neizvesnosti budenja u sivu zoru, ljudi su se stisnuli jedni uz druge u organske grupe, koje su se prepoznavale prema jezičkim osobenostima, verskim simbolima, mitologizovanim sećanjima i predrasudama.

Od 1918. do 1941. Jugoslavija je prezivela uprkos problemima i krizama. U stvari, sama ideja prezivljavanja pomaže nam da shvatimo način na koji je ona prošla kroz sedam decenija svoga postojanja, ljudajući se od krize do krize: teško upravljanje njenom državom od 1918. do 1921; institucionalnu krizu 1928–1929; ubistvo kralja Aleksandra 1934; poraz, slom, okupaciju, raspaljivanje i gradanski rat od 1941. do 1945; ekskomunikaciju od strane Staljin-a 1948; veliki strah i čistku 1968–1972; Titovu smrt 1980; i konačnu krizu, počev od 1990.

Godine 1918., kao i 1945., po izlasku iz oba svetska rata, zaista nije bilo drugog rešenja osim jugoslovenskog, ali narodi nisu bili neposredno i stvarno pitani. Njihovo samoopredeljenje izvršeno je pomoću raspleta izvedenih od strane jedne brojne slabe manjine, ili silom oružja i okolnosti, ili malo zadovoljavajućim sporazumima sa vodama. Država je uvek bila identifikovana sa svojim vodama i, mada u njoj nikad nije bilo vojne diktature, vojska je uvek smatrana kao vrhovni branič političkog jedinstva, teritorijalnog integriteta i ustavnog uredenja. Ako je pobednički prestiž Srpske vojske igrao važnu ulogu i procesu koji je doveo do ujedinjenja 1918., privilegovana moć Jugoslovenske narodne armije igrala je ne manje važnu ulogu u procesu koji je doveo do porazne dezintegracije iz 1991.

Retko je bilo pravog sporazuma između etničkih i političkih jedinica, koje bi prethodila javna i stvarna rasprava. Retko su bili dozvoljeni, a još manje podsticani drugi integrativni činoci osim aktuelne zvanične ideologije, ili straha od spoljne opasnosti. Idealizovana ili iluzorna, ali nikad politička nacija, racionalno rešenje čiji je cilj bio ujediniti male, srodne i izmešane etničke grupe, obrazovane na principu samoopredeljenja naroda u trenutku raspada Austro-Ugarske i Turskog carstva, Jugoslavija je bila razbijena na osnovu istog principa koji je ovog puta imao za cilj plemensko raščlanjavanje nacija, u trenutku raspada SSSR-a. A svet od svega toga ništa nije razumeo.

STEVAN K. PAVLOVIĆ

JUGOSLAVIJA 1918–1991.
Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture

Rezime

Kritička analiza jugoslovenske političke kulture tokom postojanja države Južnih Slovaca ukazuje na bitna ograničenja, nepostojanje opšteprihvaćenog identiteta koji bi doveo do prevazilaženja razlika između naroda i teritorija, što je sve dovelo i do sloma same države.

Jugoslaviju su stvorili raznorodni činioci – ideja za ujedinjenjem srodnih etničkih grupa, pobede Srpske vojske, raspad Austro-Ugarske i politička potreba za brzim ujedinjenjem. Jedan od glavnih uzroka svih sukoba u obema Jugoslavijama, pored različitih političkih tradicija Srba i Hrvata, bilo je nacionalno pitanje.

U drugoj Jugoslaviji, za komuniste je nacionalno pitanje bilo sredstvo da se osvoji i zadrži vlast, a federalizam fasada jer je bio pod svodom ideološkog i vlastodržačkog unitarizma. Takav sistem iznedrio je regionalne elite koje su, usled nerešivih ekonomskih problema, aktivirale nacionalne suprotnosti.

Integrativni činioci, osim zvanične ideologije ili straha od spoljne opasnosti, nisu postojali. Pravog sporazuma između etničkih i političkih jedinica nije bilo. Jugoslavija se raspala na istom principu na kojem je i formirana – pravu naroda na samoopredeljenje.

STEVAN K. PAVLOVIC

YUGOSLAVIA 1918–1991
The Defeat of an Identity and of an Unstable Political Culture

Summary

A critical analysis of the Yugoslav political culture during the existence of the state of South Slavs shows serious limitations and the absence of a generally accepted identity which could help surmount the differences between people and territories. Together this led to the breakdown of the country.

Yugoslavia was formed by various factors – the idea of uniting related ethnic groups, the victory of the Serbian army, the breakdown of Austria-Hungary and the political need for a quick unification. One of the main causes of dissension in both Yugoslavias, besides different Serbian and Croatian political traditions, was the national issue.

In the second Yugoslavia, the communists used the national issue as a means of grasping and keeping power in their hands, while federalism was only a facade for the underlying ideology of unitarian rule. This system resulted in the rise of regional elites which, being unable to solve complex economic problems, activated national differences.

Unifying factors, apart from the official ideology or the fear of external danger, were nonexistent. Yugoslavia broke down over the same principle on which it was once formed – the people's right of choice.

MILAN RISTOVIĆ

Docent Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18–20

JUGOSLAVIJA I JEVREJSKE IZBEGLICE 1938–1941.

Originalan naučni rad

UDK: 325.25 (=924)(497.1)»1938/1941«

ABSTRACT: Kraljevina Jugoslavija je u periodu 1933–1941. bila velika tranzitna stanica za preko 55.000 srednjoevropskih Jevreja na njihovom putu u emigraciju, izazvanu nacističkim progonima i antisemitskom politikom. Rad je posvećen stavovima jugoslovenske vlaste i drugih političkih faktora i njihovoj politici prema jevrejskim izbeglicama i emigrantima u godinama neposredno pred i na samom početku Drugog svetskog rata.

Antijevrejska politika nacionalsocijalista u Nemačkoj posle 1933. godine sa svim njenim posledicama imala je odjeka i svoje sledbenike u susednim, ali i u geografski udaljenijim zemljama. Sirila se koncentričnim krugovima Evropom, onako kako se širio nemački ideološki, politički, vojni i privredni uticaj, zahvatajući sve veći prostor i uvlačeći voljno i nevoljno sve veći broj zemalja u »antisemitski blok«. Osim protesta koji su stizali iz liberalnih i levičarskih kruševa (ne izazivajući u godinama koje su prethodile izbijanju Drugog svetskog rata nikakve posledice) zbog njene ogoljene brutalnosti i neskrivenih namera iznesenih još u partijskom programu NSDAP i nešto kasnije u Hitlerovom »Mein Kampfu«, nacionalsocijalistički primer »rešenja jevrejskog pitanja« brzo je pronašao pristalice i simpatizere u mnogim evropskim državama. Negde prigušen, druge agresivan i otvoren, antisemitizam je postao »opšte mesto« evropskog političkog života od sredine 30-tih godina XX veka, donoseći uvođenje celog spektra antisemitskih propisa u mnogim zemljama.

Kako jedan istraživač ove pojave tvrdi, do anšlusa Austrije antijevrejske mere uvedene i sprovodene u Trećem rajhu izgledale su na početku kao »jedna čisto unutrašnja« politika.¹ Razaranje evropskog sistema započeto u samom središtu kontinenta, aneksijom Austrije i Sudetske oblasti, stvaranjem Češko-moravskog protektorata i marionetske Slovačke, pomogli su da rasistička »teorija i

¹ Ladislav Lipscher, *Die Verwicklichung der antijüdischen Massnahmen in den vom Dritten Reich beeinflussten Staaten*, u: »Karl Bosl (hrsg.), Das Jahr 1941 in der europäischen Politik«, München 1971, s. 121.

praksa« postanu raširena pojava. I države u kojima antisemitizam do tada nije bio od većeg značaja ili uopšte nije postojao, zbog novonastalih okolnosti, spoljašnjeg pritiska, straha od priliva izbeglica, političkog pragmatizma, kao i drugih sličnih razloga i opravdanja – počinju da uvode mere ograničenja ulaska preko svojih granica, boravka stranaca, izdavanja viza. Podizanje tih »papirnih brana« trebalo je da skrene izbegličku plimu pokrenutu iz zemalja srednje Evrope.

Pritisak na Jevreje u Nemačkoj bio je usmeren i na izazivanje njihovog masovnog iseljavanja, što je i nemačka zvanična politika do sredine 1941.² Iseljavanje (postupku koji je primenjivan više bi odgovarao termin izbacivanje ili protjerivanje) »podsticano« je merama državnog terorizma prema »nearijeveškim« državljanima. Njime je rukovodio Centralni biro Rajha za jevrejsku emigraciju (Reichszentrale fur Judische Auswanderung), na čijem čelu se nalazio Adolf Ajhman (Adolf Eichmann), koji je rukovodio sličnim biroima u Beču i Pragu posle anšlusa i okupacije Češke.³ Početak Drugog svetskog rata iskoristišten je i za »čišćenje« okupiranih poljskih teritorija od jevrejskog stanovništva koje je protjerano preko demarkacione linije u sovjetsku okupacionu zonu Poljske. Na stavljeno je i s prinudnom emigracijom iz srednje Evrope, pri čemu, kada je bilo u pitanju ilegalno useljavanje u Palestinu, ni Jevrejska agencija (Jewish Agency) ni nacisti nisu bežali od medusobnih kontakata po tom pitanju.⁴ Kao mera prinudnog »iseljavanja« koju je Gestapo primenjivao bilo je i nasilno prebacivanje većih grupa Jevreja iz Austrije preko jugoslovenske granice bez ikakvih dokumenata. Jugoslovenske vlasti, obično posle dugog čekanja na »ničijoj zemlji«, bile su prinuđene da prihvate te grupe, prepuštajući dalju brigu o njima domaćim jevrejskim organizacijama.⁵

Nemačka vlada je nešto više od mesec dana posle početka rata posredstvom Amerikanaca upitala poruku da želi da produži sa politikom iseljavanja što većeg broja Jevreja iz Nemačke. Iza nje je stajao bliski Geringov (Hermann Goering) saradnik i jedna od centralnih ličnosti zaduženih za politiku jevrejskog iseljavanja Helmut Voltat (Helmut Wohltat). Slične poruke stizale su iz Berlina i preko drugih posrednika.⁶ Deo velikog i unosnog posla oko transporta na hiljade ljudi trebalo je da preuzme italijanska državna turistička agencija CIT kao i agencije iz neutralnih država. Prioritet pri iseljavanju imali su Jevreji sa teritorija Rajha, pa je u tu svrhu Ajhman predložio ograničenje u izdavanju tranzitnih viza mađarskim Jevrejima koji su odlazili u emigraciju preko teritorije Nemačke, kao što je bila zabranjena emigracija Jevreja sa okupiranih teritorija

² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961, str. 3 i dalje. Takode, Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945*, London-Oxford, 1979, str. 42.

³ O tome v.: N. Kampe, »Endlösung« durch Auswanderung? Zu den widersprüchlichen Zielvorstellungen antisemitischer Politik bis 1941, u: »Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz, München-Zürich«, 1989; Takode: Hanna Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, (rev. and enl. ed.), New York, 1965, na više mesta.

⁴ B. Wasserstein, n. d., str. 43.

⁵ Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust. American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit, 1981, str. 62. J. Bauer piše da je pomoć zagrebačkoj jevrejskoj opštini i njenom Komitetu za pomoć izbeglicama pružao Jewish Distribution Committee, a da je predsednik Jevrejske kulturne opštine (Israelitishe Cultur Gemeinde) za Austriju dr Josef Loevenhertz bio optuživan da saraduje sa Gestapom u organizovanju ilegalnih transporta kojima su austrijski Jevreji izbacivani iz zemlje; isto.

⁶ V. nap. 4, isto.

Belgije i Francuske.⁷ Tako su izbegličke kolone u najvećoj meri činili nemački, austrijski i čehoslovački Jevreji.⁸

Mogućnosti ibzora konačne destinacije za desetine hiljada izbeglica bile su veoma ograničene. Glavni i najpoželjniji ciljevi njihovog beskta iz Evrope, Palestina pod britanskom upravom i Sjedinjene Američke Države, bili su zbog brojnih političkih, zakonskih i drugih okolnosti teško dostižni. Ulazak na američko tlo bio je strogo ograničen i kontrolisan sistemom kvota za svaku državu, određenih na osnovu zakona o imigraciji, čijim promenama su se, bez obzira na nove okolnosti, uporno odupirali Kongres i najveći deo američke javnosti. Zahvaljujući strogim propisima, posle jula 1940. jevrejskim izbeglicama iz Nemačke bilo je gotovo nemoguće da dođu do američke vize.⁹

Svoju restriktivnu politiku useljavanja Jevreja u Palestinu Britanci su branili nizom argumenata. Ministarstvo za kolonije (Colonial Office) žestoko se protivilo useljavanju Jevreja i u druge kolonije ili teritorije pod upravom britanske krune.¹⁰ Želja jevrejskih izbeglica iz Evrope da se sklone u Palestinu ocenjivana je u Londonu kao »politička odluka«, a ilegalno useljavanje kao oblik »...organizovane invazije na Palestinu«. Britanske vlasti su čak iznosile nikad dokazanu sumnju da postoji opasnost da sa izbeglicama budu ubaćeni i nemački agenti.¹¹

Balkanske države, kao tranzitne stanice jevrejskog ilegalnog i legalnog useljavanja na putu ka Palestini, naše su se u situaciji koja je zahtevala kako opreznost prema politički, privredno, vojno i ideoološki sve prisutnijoj Nemačkoj, tako i izbegavanje komplikacija sa Britancima. Priliv jevrejskih izbeglica je takođe nosio i opasnost od unutrašnjih političkih problema (podsticanje antisemitizma, ksenofobije, itd.).

Za rešenjima koja su predvidala ograničenja pri odobrenju viza za ulazak i boravak u zemlji posegnula je pred izbijanje Drugog svetskog rata i vlada Kraljevine Jugoslavije, na čijim se severnim granicama od 1938. godine umesto slabe Austrije našao preteći Treći rajh. Zbog svog geografskog položaja, Jugoslavija je od 1933. godine postala jedna od važnih usputnih stanica i privremeno boravište desetina hiljada srednjoevropskih jevrejskih izbeglica,¹² što je jugoslovenskim vlastima nametnulo još jedan neugodan problem, sa svim njegovim

⁷ Isto, str. 44, 45.

⁸ Fred Hahn, *Treatment of the Holocaust in the Czech Republic*, u: »Randolph L. Brahm (ed.) Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe«, New York, 1994, str. 60.

⁹ Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews in Europe 1939–1945*, London-Oxford, 1979, str. 46. Raul Hilberg u spomenama (*Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers*, Frankfurt am Main, 1994, str. 41, 42) navodi slučaj svoje porodice, čiji su članovi rođeni u različitim bivšim austro-ugarskim provincijama, pa su bez obzira na austrijsko državljanstvo tretirani od američkih vlasti pri izdavanju viza kao (po poreklu) stanovnici država u čije granice su ušla njihova mesta rođenja i na njih su primenjivane različite kvote. U većini slučajeva tražena je garancija rođaka ili prijatelja (afidavit) da pridošlice neće pasti na teret države; v. takođe, Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, New York, 1992, str. 253.

¹⁰ B. Wasserstein, n. d., str. 47

¹¹ Isto, str. 49. O problemu useljavanja u Palestinu postoji veliki broj radova. Obimnu bibliografiju daje Dalia Ofer u svojoj knjizi *Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944*, New York-Oxford, 1990, str. 385–391. Od jugoslovenskih autora treba posebno ukazati na knjigu Milovana Baletića, *Povratak Židova u Zemlju Izraelovu. Povijest stvaranja novovjekove države Židova – Izrael*, Zagreb 1988.

¹² Herriet Pass Freidenreich u svojoj knjizi *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, s. 180, navodi podatak da su Savez jevrejskih veroispovednih opština i Zagrebačka jevrejska opština, koja je bila određena za centar aktivnosti oko pružanja pomoći izbeglicama, pružile pomoći za oko 55.000 jevrejskih izbeglica.

unutrašnjim i spoljnopoličkim posledicama. Sudbina jevrejskih izbeglica i mnobrojne dileme u vezi toga pokrenuli su u vrhu državne uprave dugotrajnu raspravu o rešenjima koja su – kako je isticano – trebalo da osiguraju državni interes, unutrašnju sigurnost i – na drugoj strani – zadovolje velike sile na različite načine upletene u izbeglički problem. Uz političku, problem je imao izraženu moralnu i etičku stranu, o kojoj se takođe moralno voditi računa. Ipak, motivi političke prirode i u ovom slučaju potisnuli su moralna i etička pitanja koja je proizvela dugotrajna kriza oko jevrejskih izbeglica.

Rasprave o problemu izbeglica prekinuo je rat. Imale su brojne učesnike i bile vodene na različitim nivoima; u njih su bila umešana različita ministarstva, vojne, banovinske i lokalne vlasti, privatna lica, predstavnici domaće jevrejske zajednice, javnost, kao i predsednik vlade. Traganje za delotvornim i najmanje bolnim izlazom bilo je dugotrajno i nezadovoljavajuće. Predlagana rešenja i mere bile su problematične kako sa stanovišta politik tako i etike. Ocenjivano je, takođe, da zbog svoje nepreciznosti ta rešenja nanose velike štete interesima države.

Pred izbegličkim problemom

U dugim, često protivrečnim diskusijama, čiji se krug učesnika pred ulazak u rat 1941. godine znatno proširio, razmatran je položaj nekoliko kategorija lica jevrejske nacionalnosti sa stranim ili bez ikakvog državljanstva. Uz »prave izbeglice« i emigrante postavljano je pitanje statusa »jevrejskih turista« iz Nemačke (i Austrije), Čehoslovačke, susednih jugoistočnih evropskih država i Palestine. U pokušajima da se pronade pre svega po državu zadovoljavajuće rešenje prelamente su se sve nedoumice jugoslovenskih vlasti oko jevrejskih izbeglica.

Na drugoj strani, država je prečutno prepustila brigu o velikom broju jevrejskih izbeglica koje su se od 1933. pojavile na njenim granicama uglavnom Jugoslovenskoj jevrejskoj zajednici. U saglasnosti sa Savezom Jevrejskih verospovednih opština u Jugoslaviji (SJVOJ), Zagrebačka akšenaska jevrejska opština je 1933. godine, kao ekonomski najsnažnija, sa svojih 10.000 članova i geografski najpogodnije smeštena za prihvata lica koja su stizala sa bliske granice prema Austriji, osnovala Lokalni komitet za pomoć izbeglicama iz Nemačke na čijem čelu se nalazio dr Makso Perserhof (M. Perscherhof). Ekipa dobrovoljaca, predvodena sekretarom i poznatim jevrejskim aktivistom dr Aleksandrom Klajnom (Aleksandar Klein), radila je u saradnji sa JOINTO-m (American Jewish Joint Distribution Committee) i HICEM-om,¹³ prihvatiti tokom 1933. godine oko 4400, a 1934. godine 4200 izbeglica iz Nemačke.¹⁴ Zagrebački komitet je u prve dve godine rada sakupio i znatnu sumu novca namenjenu za pomoć.¹⁵ Broj izbeglica je do anšlusa opadao da bi se posle toga naglo uvećao.¹⁶ Samo 1938.

¹³ HICEM je osnovan 1927. godine spajanjem nekoliko jevrejskih organizacija koje su se bavile pružanjem pomoći pri iseljavanju: HIAS (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society) sa sedištem u Nju Jorku, ICA (Jewish Colonization Association) iz Pariza i Emiggdirekt iz Berlina. Ime je nastalo spajanjem tri skraćenice.

¹⁴ H. Pass Freidenreich, n. d., str. 186.

¹⁵ Isto, 1933. godine, 1.180 000 dinara i 21.000 USD, i 1934. godine.

¹⁶ Isto, str. 187.

stiglo je iz Beča i Burgenlanda 9100 izbeglica, pored 2600 drugih koji su na jugoslovensku teritoriju dospeli brodovima Dunavom ili morem.¹⁷

I pored velikih npora, bilo je teško pronaći smeštaj i osigurati opstanak izbeglicama, bilo onima u prolazu, bilo drugima koji su želeli da ostanu u Jugoslaviji. Zajednica Jevrejskih veroispovednih opština i Cionistička federacija, sa drugim srodnim organizacijama, nastojale su da pomognu u pronaalaženju privremenog smeštaja. Većina je, ipak, želela da se domogne Palestine. U Beogradu je, takode, 1936. godine osnovan Centralni komitet za pomoć Jevrejima iz Nemačke.¹⁸ Jugoslovenske jevrejske organizacije, dajući različite garancije, uspevale su da od vlasti ishode odobrenje za kraći ili duži boravak izbeglica. Kako u jednom svedočenju stoji, begunci su u to vreme gotovo svakodnevno prelazili preko jugoslovensko-nemačke (austrijske) granice »...preko planina i dolina, preko reka i klisura, pešice, železnicom, automobilima, zaprežnim kolima, kamionima, danju i noću«.¹⁹

Uticajem i intervencijama kod vlasti Savez je ponekad uspevaо da se izbori da u zemlju budu puštena lica za koja nisu postojale sve potrebne garancije i dokumenta, kao što je bio slučaj 1938. godine sa grupom od 80 austrijskih Jevreja, koje su nacističke vlasti bez ikakvih viza proterale preko granice. To je postignuto tek posle dvomesečnih stalnih intervencija čelnih ljudi Saveza kod ministra unutrašnjih poslova monsinjora Antona Korošca.²⁰ Veliki prliv izbeglica iz Austrije, Nemačke i Češke nametnuo je potrebu organizovanja prihvatališta za smeštaj u posebnim naseljima u kojima domaće jevrejske organizacije između 1938. i 1940. zbrinjavaju 3210 lica.²¹ Uz prećutnu dozvolu vlasti te organizacije su bile glavni pomagači i hiljadama emigranata koji su pokušavali iznajmljenim brodovima Dunavom da stignu do crnomorskih luka, odakle su nastavljali put morem ka Palestini.

Početkom maja 1938., knez namesnik primio je u audijenciju potpredsednika Saveza dr Davida Albalu koji je »...izrazio iskrene simpatije za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji, a nije propustio da izrazi i svoje simpatije za stvaranje jevrejske države i jevrejski narod uopšte«.²² Dr Albal je krajem maja posetio i ministra unutrašnjih poslova Antona Korošca da bi rešio problem koji se javio zbog jedne grupe austrijskih izbeglica smeštenih u prihvatom logoru u Podravskoj Slatini.²³

¹⁷ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der jüdische »Kladovo-Transport« auf der Weg nach Palestine 1939–1942*, Wien 1993, s. 56. Statistiku kretanja izbeglica daje najpotpunije PINKAS jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u Drugom svetskom ratu, Jad Vašem – Memorijalna ustanova za holokaust i herojstvo, Jerusalim 5748–1988 (prevod na srpski jezik Eugen Verber), str. 496–498. Rukopis prevoda nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju (dalje JIM) u Beogradu.

¹⁸ V. nap. 12, isto.

¹⁹ Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 54–56.

²⁰ JIM, *Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVO Jugoslavije* (dalje: Zapisnici), 1938, str. 56.

²¹ V. nap. 12, isto.

²² JIM, *Zapisnici*, 1938, str. 60.

²³ Isto, str. 63.

Ministar pravde Milan Simonović je sredinom septembra skrenuo pažnju rukovodstvu Saveza na sve veći broj fiktivnih brakova između izbeglica i jugoslovenskih državljanja, pa je SJVO uputio raspis svim opštinama s upozorenjem da se o tome u buduće vodi više računa.²⁴

Poslednji veliki transport sastavljen u najvećoj meri od austrijskih i nešto nemačkih i bivših čehoslovačkih državljanja, ukupno oko 1100 lica, zbog odbijanja rumunskih vlasti koje su u međuvremenu pooštile svoje propise o ulasku u zemlju za strane Jevreje, bio je prinuđen oktobra 1939. da se zaustavi na jugoslovenskoj teritoriji, prvo u Kladovu, da bi kasnije bio prebačen u Šabac.²⁵ Za smeštaj i ishranu, uz stalne napore da se intervencijama u svetu²⁶ omogući nastavak puta, grčevito se borila Jugoslovenska jevrejska zajednica, ali bez uspeha. Ovaj zbeg, veći i po konačnoj sudbini tragičniji od mnogo poznatijeg koji se nalazio na nemačkom brodu »St. Louis«, ostao je u Jugoslaviji gde ga je sustigao napad Osovine 6. aprila 1941. Među prvim žrtvama holokausta u Jugoslaviji bili su pripadnici »Kladovskog transporta«; ubijeno je ukupno 1051 lice u merama odmazde nemačkih okupacionih snaga u Srbiji.²⁷

Manji deo jevrejskih izbeglica uspeo je da dobije dozvolu za boravak u Jugoslaviji stavljajući svoje sposobnosti zemlji na raspolaganje. Brojni su jevrejski umetnici koji su koristeći pravo boravka od nekoliko meseci ostajali duže vreme u zemlji izdržavajući se davanjem koncerata i sličnim delatnostima, dok su neki zahvaljujući pomoći svojih jugoslovenskih kolega uspeli da pronadu stalno zapošlenje. Takav je, na primer, bio slučaj sa uglednim filozofom i pedagogom sa Berlinskog univerziteta Arturom Libertom (Arthur Liebert), Diltajevim (Dil-thay), Zimelovim (Siemmel) i Štrumpfovim (Strumpf) učenikom, koji je bio profesor beogradskog Filozofskog fakulteta i osnivač katedre za pedagogiju od 1933. do 1939. godine.²⁸

Uticaj antijevrejskog kursa u susedstvu na politiku jugoslovenske vlade

Početak 1938. godine bio je u neposrednom jugoslovenskom susedstvu obeležen zloslutim nagoveštajima uvođenja oštре antijevrejske politike. Rumunski kralj Karol (Carol) II i njegov ministar-predsednik Oktavijan Goga (Octavian Goga), izvršili su 21. januara »reviziju državljanstva« Jevreja, da bi mesec dana kasnije stupio na snagu novi ustavni »Zakon o krvi«.²⁹ U Mađarskoj je još od 1920. godine bio na snazi numerus clausus, a krajem decembra 1938. vlada Imređija (Imredy) donela je novi antijevrejski zakon, čije odredbe su, kako je

²⁴ Isto, str. 79.

²⁵ G. Anderl/W. Manoschek, *Der jüdische »Kladovo-Transport«*. Takode, Mara Jovanović, »Wir pac-ken, wir auspacken...«, u: »Zbornik br. 4«, Beograd 1979, str. 246–279.

²⁶ V. nap. 20, isto, Zapisnici 1940/41, na više mesta.

²⁷ G. Anderl/W. Manoschek, n.d., str. 255–268.

²⁸ Danilo Basta, Časopis »Philosophia« i njegov osnivač Artur Libert, »Filozofski godišnjak, Glasnik Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu«, br. 5, 1992, str. 202–209.

²⁹ Radu Ioanid, Anti-Semitism and the Treatment of Holocaust in Rumania, str. 159–160.

prenela beogradска »Politika«, »čak i kod desničarskih poslanika izazvale izvesno zaprepaštenje«.³⁰

Ulazak Austrije u sastav Trećeg rajha i početak otvorenog, brutalnog progona austrijskih i nemačkih Jevreja posle »Reichskristalnacht-a« (9/10. novembar 1938.), od početka kombinovanog sa pritiskom za »iseljavanje« (plaćeno iznudenim »jevrejskim novcem«, obuhvativši prvenstveno one slojeve jevrejskog stanovništva koji su bili sposobni da »iskupe« svoju slobodu i kako će se pokazati živote iznudenim odricanjem od celokupne imovine), pokrenuli su na put u neizvesnost stotine hiljada ljudi. Egzodus austrijskih Jevreja započeo je punom snagom još tokom leta 1938, tako da je u kratkom vremenu između anšlusa i početka rata iz zemlje otišlo 80.000 lica.³¹ Njima su se ubrzo pridružili Jevreji iz Čehoslovačke, od koje je otkinuta Sudetska oblast, Slovačka proglašena za nezavisnu državu, a od ostataka čeških zemalja i Moravske obrazovan Protektorat pod nemačkom okupacijom.³² Od 118.000 Jevreja iz Češke i Moravske 1939. godine emigracija je bila dozvoljena samo za 26.000 lica, od kojih su mnoga putovala preko jugoslovenske teritorije.³³

Pooštravanje kontrole na granicama i uvođenje posebnih uslova za dobijanje boravišnih dozvola i prolaznih viza za jevrejske izbeglice bili su uobičajeni početni koraci koje su preduzimale mnoge evropske države. Za takvim merama posegnula je i vlada dr Milana Stojadinovića, koji je nastojao da uspostavi i održava dobre odnose sa opasnim susedima, fašističkom Italijom i od 1938. godine Trećim rajhom koji je posle anšlusa izbio na severozapadne jugoslovenske granice.³⁴

Nemačkim, austrijskim i rumunskim državljanima jevrejskog porekla mogla se dodeliti viza za ulazak u Jugoslaviju samo po odobrenju Ministarstva unutrašnjih poslova na osnovu molbi koje su se predavale u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima, čija je dužnost bila da o molbama daju svoje mišljenje. MUP je upućivalo odgovore preko Konzularno-privrednog odeljenja MIP-a. Pre izdavanje viza konzularni organi bili su dužni da na osnovu pasoša utvrde da li njegov vlasnik ima odobren povratak u »državu pripadnosti« – što, naravno, Jevreji koji su napuštali Nemačku i Austriju nisu imali.

Jevrejima stranim državljanima sa domicilom u Kraljevini Jugoslaviji koji su zemlju napustili poslovno ili zbog privatnih potreba dozvoljen je povratak. Jevreji državljeni država s kojim je Kraljevina Jugoslavija imala »trgovinske ugo-

³⁰ Livia Rotkirchen, *Hungary an Asylum for the Refugee of Europe*, u: »Yad Vashem Studies« IX, s. 127. Pravno regulisanje madarske državne politike prema Jevrejima dobito je konačni oblik juna 1941. uvedenjem »Trećeg jevrejskog zakona«, kopije nemačkih »Nirnberških rasnih zakona«, isto, str. 134. O novom rasnom zakonu u Madarskoj, v. »Politika«, nedelja, 25. decembar 1938, »Samoubistva u Budimpešti posle donošenja novog protivjevrejskog zakona u Madarskoj«, str. 3.

³¹ D. Ofer, *Escaping the Holocaust*, s. 104–105. G. Andrei i W. Manoschek iznose podatke da je ilegalnim kanalima Austriju posle anšlusa napustilo u 50 transporta 17.000 lica, v. n. d., str. 18.

³² O ovom pitanju postoji veliki broj radova. Informativne sinteze v. u: *Dimensionen des Volkermords... Ino Andi und Heinz Boberach, Deutsches Reich*, str. 23–65; Jonny Moser, *Osterreich, 67–93*; *Tschecchoslowakei, Eva Schmidt-Hartmann*, str. 353–397.

³³ Fred Hahn, *Treatment of the Holocaust in the Czech Republic*, u: »Antisemitism and the Treatment«, s. 60.

³⁴ O spoljnoj politici dr Milana Stojadinovića v.: Živko Avramovski, *Balkanska antanija (1934–1940)*, Beograd 1986; str. 227–294; Dušan Luka, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope, I*, 1933–1941, Beograd 1982, na više mesta; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi, 1934–1941*, Rijeka 1972, na više mesta.

vore, izuzevši one iz Austrije, Nemačke i Rumunije, kada dolaze sa urednom vizom našeg Predstavništva na strani, propustiće se ulaz u zemlju kada dolaze poslovno sa namerom da se stalno NE (podv. u originalu), nastane... i kada im je obezbeđen nesmetan povratak u njihovu državu, o čemu će se pogranične vlasti uveriti iz samog pasoša.³⁵ Ta odredba odnosila se i na Jevreje (opet uz izuzetak austrijskih, nemačkih i rumunskih državljanina) koji su ulazili u Jugoslaviju na kraće vreme kao turisti ili radi lečenja. Policijske vlasti su bile zadužene da strogo vode računa o prijavljivanju i odjavljivanju ovih lica po isteku odobrenog roka boravka i da ih u slučaju isteka proteraju.³⁶

Nova pojašnjenja tih mera upućena su 12. jula predstavništвима u inostranstvu. Radilo se, zapravo, o prenošenju akta MUP-a kojim je naglašavano da se ograničenja pri izdavanju viza Jevrejima stranim državljanima ne odnose na tranzitne vize »...koje se mogu od strane naših Kr.(aljevskih) predstavništava izdavati neograničeno i ubuduće ali pod uslovom, da molilac dokaže da poseduje ulaznu vizu države u koju putuje preko naše zemlje«.³⁷

Nešto više od dve nedelje posle ulaska nemačkih trupa u Austriju, 30. marta 1938, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je strogo poverljivom naredbom svim područnim vlastima izdalo uputstvo »... da se austrijski državljanini – Jevreji koji direktno iz Austrije ili neke druge države nameravaju da putuju u Kraljevinu Jugoslaviju ne puštaju u našu zemlju«.³⁸ Predsednik jugoslovenske vlade dr Stojadinović smatrao je početkom 1938. godine da prema nastanjivanju jevrejskih izbeglica iz Nemačke treba zauzeti negativan stav. U odgovoru na pitanje Kraljevskog poslanstva u Stokholmu od 4. januara 1938, naveo je da »... iskustvo koje smo imali sa (dosadašnjim) emigrantima nije bilo najbolje«. Stoga vlada ne želi »... doseljavanje Jevreja u našu zemlju«, bez obzira odakle dolazili i kakvog materijalnog stanja bili.³⁹ Zbog toga je preporučivao Poslanstvu da ne izdaje vize za dolazak u Jugoslaviju jevrejskim emigrantima iz Nemačke.

Jednim ranijim raspisom takođe je naređeno da se »... Jevrejima, bez obzira čiji su državljeni a imali su do skora svoj domicil u Austriji, ne dozvoli ulazak u našu državu«,⁴⁰ ali je taj akt »... obzirom na izmenjen postupak prema Jevrejima u Austriji odnosno Nemačkoj i Rumuniji« preinačen.⁴¹ Nemačkim, austrijskim i rumunskim državljanima jevrejskog porekla mogla se dodeliti viza za ulazak u Jugoslaviju samo po odobrenju Ministarstva kontrole njihovog prolaska »... ili da bar na vizi tačno označe mesto ulaska i izlaska«.⁴² Dokumenta

³⁵ V. nap. 25, isto.

³⁶ Isto.

³⁷ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, Ministarstvo inostranih poslova – Konzularno-privredno odjeljenje, K. P. Br. 7202–319, cirkular br. 72, predmet: izdavanje tranzitnih viza Jevrejima, Beograd, 12. juli 1938.

³⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije (PKJ) u Teheranu, f 3/1938, Ministarstvo unutrašnjih poslova Konzularno-privrednom odjeljenju K. P. Br. 3073–319, cirkular br. 31, Predmet: Pitanje stranih Jevreja. Među dokumentima jugoslovenskog poslanstva u Teheranu sačuvan je veliki broj ovih cirkularnih pisama, što nije bio slučaj sa drugim poslanstvima.

³⁹ AJ PKJ u Stokholmu, 1938, f 1, telegram str. pov. br. 12. Ministarstva inostranih poslova Poslanstvu KJ u Stokholmu, 4. januar 1938.

⁴⁰ V. nap. 24, isto, pov. br. 14346/1938.

⁴¹ O položaju Jevreja u Rumuniji pred Drugi svetski rat v.: Bela Vago, *The Shadow of the Swastika*, London, 1975, s. 21–72.

⁴² Isto.

ne pružaju mogućnost da se zaključi o tome u kojoj meri su ta uputstva i naredbe poštovani. Ponegde se u dokumentima nailazi na slučajevе koji govore o pokušajima jevrejskih izbeglica da ih na svaki način izbegnu.

Banska uprava u Zagrebu izvestila je jednom prilikom o pokušajima izigravanja tih naredbi od strane Jevreja stranih državlјana različitih evropskih zemalja nastanjenih u Nemačkoj i Austriji. Komesarijat železničke i pogranične policije u Koprivnici uočio je da se takva lica vraćaju u zemlju čiji su državlјani i tamo od jugoslovenskih diplomatskih predstavnicišta ponovo traže vizu za putovanje u Jugoslaviju. Naveden je primer nekoliko mađarskih državlјana sa stalnim boravkom u Beču, koji su pokušali da uđu u zemlju pošto su prethodno privabili ulazne vize u poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti.⁴³ Revnosne pogranične policijske vlasti iz Koprivnice u izveštaju su navodile da je bilo »... slučajeva, da je ovaj komesarijat nekoje nemačke Jevreje kod pokušaja ulaska u našu državu ovde zadržao i prvim vozom iz vratio u Mađarsku«, da bi oni odmah »... otputovali u Budimpeštu i tamo zatražili ulazne vize od našeg Poslanstva«, koje im ih je izdalо s klauzulom da se »... izdaje na intervenciju Nemačkog poslanstva jer imaju kreditna pisma na toliko R. M. (rajhsmaraka – prim. M. R.) za Jugoslaviju s pravom boravka na 30 dana u Crikvenici«. Iz Zagreba je predlagano Ministarstvu unutrašnjih poslova da bi bilo svrshodno dostavljati banskim upravama i Upravi grada Beograda »... iskaze svih Jevreja, kojima je uskraćena dozvola ulaska u državu ili su vraćeni sa granice, odnosno kojima je uskraćen dalji boravak«. O tome bi bila vođena posebna evidencija »... i čim od koje podrijedene vlasti dođe obavijest da je dotični Jevrejin stigao u njezino područje uvidom u evidenciju ustanovilo bi se što je Ministarstvo već odredilo, pa bi se odmah bez zavlačenja mogla izdati odredba, da se dotični odstrani iz države«.⁴⁴

Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova izvestilo je Ministarstvo spoljnih poslova, sredinom jula 1938, na koji način se izbegavaju propisi o kontroli ulaska Jevreja. Jevreji strani državlјani sa domicilom u Nemačkoj i Austriji prelazili su u Italiju ili Čehoslovačku gde su od svojih diplomatskih predstavnicišta dobijali nove pasoše u koje nije bio upisan raniji domicil, već neko mesto u državi čiji su državlјani bili. Na osnovu takvog pasoša izdavano im je odobrenje za ulazak u Jugoslaviju.⁴⁵

Mesec dana kasnije primećeno je da je u Beograd doputovalo nekoliko »... Jevreja iz Palestine, sa palestinskim (engleskim) pasošem. U svim slučajevima to su raniji austrijski ili nemački državlјani, Jevreji, koji su se iselili u Palestinu. Iсти su bili snabdeveni većinom tranzitnim vizama naših predstavnicišta u inostranstvu, a ovde su pokušali da se zadrže pod raznim izgovorima«.⁴⁶ Ministarstvo inostranih poslova je uz obaveštenje priložilo i upozorenje poslanstvima da ubuduće ne izdaju vize za ulazak u zemlju Jevrejima iz Palestine »... bez naročitog

⁴³ AJ PKJ Teheran, f 3/1939, MIP, Konzularno-privredno odeljenje K. P. Br. 8097–319, cirkular br. 77, predmet: Legalan pokušaj ulaza u našu državu.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, MIP, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 7459–319, cirkular br. 73, predmet: Izigravanje propisa o dolasku Jevreja u našu zemlju, Beograd, 16. juli 1938.

⁴⁶ AJ PKJ Teheran, MIP, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 9100–319, cirkular br. 88, predmet: Jevreji iz Palestine, odlazak i boravak, Beograd, 18. avgust 1938.

odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova«. Može se pretpostaviti da se radilo o predstavnicima jevrejskih organizacija, ili o članovima porodica izbeglica iz Nemačke i Austrije.

U letu 1938. došlo je do promena italijanske politike prema Jevrejima. Konačni oblik fašističko antijevrejsko zakonodavstvo dobilo je donošenjem kraljevskog dekreta »o zaštiti italijanske rase«, 17. novembra 1938. Te mere su bile nepopularne među stanovništvom koje nije bilo zahvaćeno antisemitizmom, ali su pokazale sve veće padanje Musolinija pod uticaj Hitlera, svog doskora »mladeg učenika« i podražavaoca.⁴⁷ Zaokret fašističke Italije ka antisemitizmu uticao je na donošenje novih dopuna jugoslovenskih propisa o Jevrejima – stranim državljanima. Ministarstvo unutrašnjih poslova je već 17. avgusta izvestilo da su italijanske vlasti pozvalе »... mnoge Jevreje – strane državljanе – ovo se ne odnosi na Jevreje jugoslovenske državljanе – da u odredenom roku napuste Italiju«, kao i da »veći deo Jevreja nastoji da dode u Jugoslaviju«.⁴⁸

Svim diplomatskim predstavnicištвима dostavljena je naredba da se pridržavaju utvrđenih pravila o puštanju jevrejskih izbeglica u zemlju »kako bi se gornji slučajevi onemogućili«. Nova situacija u Italiji značila je potpuno zao-kruživanje antijevrejske »ograđe« na severnim i zapadnim granicama Jugoslavije, ali je lančano širenje sindroma antijevrejskog zakonodavstva u drugim udaljenijim evropskim državama nastavljalo da utiče na proširivanje restriktivnih mera jugoslovenske vlade prema Jevrejima koji su iz tih država želeli da doputuju u Jugoslaviju. Nekoliko nedelja kasnije sve donesene mere proširene su u potpunosti i na italijanske državljanе Jevreje, kao i na sve Jevreje strane državljanе nastanjene u Italiji.⁴⁹

Na listu su brzo dospeli i Jevreji iz Poljske, zemlje sa najbrojnijom jevrejskom populacijom u Evropi. Ministarstvo inostranih poslova tražilo je od poslanstva u Varšavi 5. septembra 1938. da bez prethodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu ne izdaje ulazne vize ni Jevrejima poljskim državljanima – »... pošto se inače neće moći proterati natrag u Poljsku, s obzirom na novi poljski zakon o državljanstvu«.⁵⁰

Isto ministarstvo zatražilo je 23. septembra, »... s obzirom na verovatnost da se usled promene političkih prilika Jevreji – čehoslovački državljanji, kao i bivši austrijski i nemački državljanji jevrejske narodnosti, koji su nastanjeni u Sudetskoj oblasti, pokušati da uđu u našu zemlju«, da MIP i poslanstva u njihovom slučaju preduzmu mere da bi im se onemogućio tranzit, dolazak i nastanjivanje u Kraljevini bez prethodnog specijalnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵¹ Zapaženo je, takođe, da u Jugoslaviju ulazi »u poslednje vreme... veliki broj madarskih i čeških Jevreja«. Oni koji su stizali iz Mađarske, sa običnim turističkim vizama za boravak na Jadranskom primorju, »... tamo u

⁴⁷ Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990, str. 242, 243.

⁴⁸ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, Ministarstvo inostranih poslova, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 9043–319, cirkular br. 86, predmet: Dolazak Jevreja iz Italije, Beograd, 17. avgust 1938.

⁴⁹ AJ PKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 19287–319, cirkular br. 96, 17. september 1938.

⁵⁰ Isto, K. P. Br. 9856–319, cirkular br. 96, predmet: Izdavanje ulaznih viza poljskim Jevrejima, Beograd, 5. septembar 1938.

⁵¹ Isto, K. P. Br. 11288–319, cirkular br. 111, predmet: Pitanje sudetskih Jevreja, 1. oktobar 1938.

većem delu ne dolaze već se rasturaju po državi«.⁵² Iz Ministarstva unutrašnjih poslova zatraženo je da se pooštari režim izdavanja viza i skrene pažnja poslanstvima da »... stranim Jevrejima daju tek iznimno vize za dolazak u našu zemlju ili tranzitiranje u nju, a kada to već učine da bude za tačno određeno mesto.« Predloženo je da se prilikom viziranja pasoša Jevrejima priloži uputstvo sa gornjim uslovima i obaveštenjima da moraju u roku od 24 časa da se lično prijave mesnoj policijskoj vlasti.⁵³

Osvrćući se na te predloge, Ministarstvo inostranih poslova ukazivalo je na postojanje »izvesnih tehničkih nemogućnosti i zaprke u nekim udaljenijim državama« u sprovodenju svih traženih ograničenja.⁵⁴ Takvo opravdanje nije zadovoljilo predlagača, pa je Ministarstvo unutrašnjih poslova uzvratilo suvim činovničkim jezikom i argumentacijom koja nije trpela prigovore da »... ne može usled naročitog tretiranja Jevreja u nekim stranim zemljama – da menja svoj dosadašnji stav«, ali da nema ništa protiv da se jugoslovenska diplomatska predstavninstva neposredno obraćaju za izdavanje dozvola Jevrejima iz Engleske, Mađarske i Bugarske – »... ukoliko takvi Jevreji nisu ni austrijski, ni nemački (ovde spadaju sada i Jevreji iz novookupiranih krajeva u Sudetima), ni rumunski, ni italijanski, ni poljski državljanji«.⁵⁵

Nekoliko svedočenja zabeležnih u dokumentima govore da je posebno u tom najdramatičnijem periodu tokom 1938. godine bilo slučajeva kada su vlasti bile sklone da posežu za drastičnim pokazivanjem odlučnosti prema nekim jevrejskim izbeglicama. Ministarstvo spoljnih poslova je cirkularnim pismom obavestilo 18. maja 1938. poslanstva da se »... ni u kom slučaju ne izdaje viza za ulazak u našu Kraljevinu dr Sedmondu Schechteru iz Beča, koji namerava da doputuje u Jugoslaviju u cilju organizovanja novacionističkih organizacija«, a koji se nalazio u izbeglištvu u Parizu.⁵⁶ U nekoliko sličnih cirkularnih pisama iz iste godine, navedena su imena lica jevrejske nacionalnosti, u najvećoj meri potreklom iz Austrije, kojima treba zabraniti ulazak u zemlju.⁵⁷ Bilo je i slučajeva proterivanja, kao što se desilo krajem novembra kada je Jugoslaviju morao da napusti zbog – kako je navedeno – učestvovanja u protivnemačkim demonstracijama na Sušaku, poljski državljanin, trgovac Leon Vajzman.⁵⁸

⁵² AJ PKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 11352–319, cirkular br. 110, predmet: Mađarski Jevreji, dolazak u našu zemlju, 1. oktobar 1938.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, K. P. Br. 12374–319, cirkular br. 120, 25. oktobar 1938.

⁵⁵ Isto; U obraćanju, sa zahtevom za izdavanje vize, trebalo je navesti uz ime i prezime i državljanstvo, veru, porodične prilike (ko se od porodice nalazi u državi, gde žive ostali članovi porodice i koliko ih ima), finansijske prilike, način unošenja novca ili strane valute, mesto u koje želi da putuje, cilj putovanja, dužinu nameravanog boravka; isto, K. P. Br. 13719–319, cirkular br. 132, predmet: Podaci za telegrafske predstavke stranih Jevreja za odobrenje vize, 24. novembar 1938. O uslovima takođe: AJ PKJ Viši, f 1, 1557/V, Pismo advokata Bore Atanackovića Standard Vacum Oil Company iz Zagreba, 9. oktobar 1940.

⁵⁶ AJ PKJ u Teheranu, f 3/1938, K. P. Br. 4858–317, cirkular načelnika Konzularno-privrednog odeljenja MIP-a br. 57, 18. maj 1938.

⁵⁷ Isto, K. P. No. 5607, cirkular MIP-a br. 62 od 6. juna 1938, Instrukcija da se ne izdaje viza Schirmer Samuelu i Kasztl Emerichu; Isto, K. P. Br. 6818, cirkular MIP-a br. 69 od 4. jula 1938, Balog Juliju, rod. u Beču 1883, Eugene Gero rod. 1888 u Orade – i koji živi u Parizu; istom, K. P. Br. 9364–317, od 25. avgusta 1938, Klaus Edgar, bivši nemački državljanin iz Rige.

⁵⁸ Isto, Nr. 13926–397, cirkular MIP-a, br. 237, 30. novembar 1938.

Takvi potezi se mogu tumačiti željom vlade da se spoljašnjem okruženju, pre svega novim, nacionalsocijalističkim susedima pokažu »doslednost« i »čvrsta ruka« prema licima koja mogu da »ugrožavaju njihove interese«. Ubrzano pogoršanje položaja Jevreja u Trećem rajhu tokom 1938., posebno od jeseni iste godine, pojačalo je iseljavanje pod pritiskom nacističkih vlasti (»legalno iseljavanje«, kao i ilegalno).

Početkom oktobra svaki nemački Jevrejin je na pasošu dobio uočljivu oznaku (»J« – Jude) koja je ukazivala na njegovu »rasnu pripadnost«. Krajem oktobra preko nemačke istočne granice proterano je između 15.000 i 17.000 Jevreja poljskih državljana stalno naseljenih u Rajhu, koje ni zemlja porekla nije htela da prihvati nazad.⁵⁹ Posle atentata u Parizu na nemačkog diplomatu Ernsta fon Rata (Ernst von Rath), na koga je 7. novembra 1938. pucao jevrejski mladić Hersel Grinšpan (Herschel Grynszpan), usledio je u noći između 9. i 10. novembra talas velikih progona širom Trećeg rajha (»Reichskristallnacht«), praćen ubistvima, paljevinama sinagoga, pljačkom i uništavanjem jevrejske imovine. Oko 30.000 Jevreja pohapšeno je i odvedeno u logore. Od vlasti podstaknut teror izazvao je veliki talas iseljavanja umnogostručivši ionako veliki broj lica jevrejskog porekla koja su pokrenuta na novi egzodus.⁶⁰

Nova situacija podstakla je jugoslovenske vlasti da ponovo modifikuju svoje propise o izbeglicama. Već 14. novembra Ministarstvo unutrašnjih poslova dostavilo je Ministarstvu spoljnih poslova stavove o novoj situaciji i postupcima prema jevrejskim prinudnim putnicima, zasnovane na nameri da se ponovo izbegne zameranje moćnom susedu, ali i da se pokuša skretanje izbegličke plime na drugu stranu. Po tome se postupci jugoslovenske vlade nisu mnogo razlikovali od onih ostalih evropskih država koje su takođe bile usputna stanica ili krajnje odredište za kraće ili duže vreme hiljadama izbeglica. Smatralo se da će se zbog svega što se desilo posle ubistva sekretara nemačkog poslanstva u Parizu »... osetiti nesumnjivo i pojačana težnja Jevreja da uđu u našu državu na bilo koji način«⁶¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova tražilo je da se daju uputstva diplomatskim predstavnstvima »... da posebno obrate strogu pažnju na lica koja traže ulazne ili tranzitne vize za našu zemlju i da odbiju izdavanje istih u koliko mogu posumnjati da su molioci Jevreji ili pokršteni Jevreji«, stavljajući u isti mah van snage akt o izdavanju viza za prolaz kroz Jugoslaviju bez prethodnog odobrenja istog ministarstva. Dalje je zatraženo da Ministarstvo inostranih poslova »... ubuduće ne izdaje Jevrejima nikakvu vizu bilo ulaznu bilo tranzitnu bez prethodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova«.⁶²

Odluka vlade o primeni nove procedure prema stranim državljanima – Jevrejima doneta je i prosledena diplomatskim predstavnstvima 1. decembra. Uz

⁵⁹ Frank Golcewski, *Polen*, u: »W. Benz (hrsg.) Dimension des Volkermords. Die Zahl der Judischen Opfer des Nationalsozialismus«, München, 1991, s. 417.

⁶⁰ Prvi talas jevrejskih izbeglica iz Nemačke bio je 1933. sa 37.000 lica, da bi njihov broj za svaku godinu od 1938. iznosio između 21.000 i 25.000. Godine 1938. porastao je na 40.000 i 1939. na 78.000 lica, v.: I. Arndt, H. Boberach, *Deutschland*, u: »Dimensionen«, s. 34. O jevrejskoj emigraciji iz Nemačke v.: B. Eckert (Hrsg. unter Mitwirkung von W. Berthold), *Die jüdische Emigration aus Deutschland 1933–1941*, »Die Geschichte einer Austreibung, Frankfurt am Main« 1985.

⁶¹ AJ PKJ Teheran, K. P. Br. 13247–319, cirkular br. 126, predmet: Nemački Jevreji i zabrana izdavanja vize, 14. novembar 1938.

⁶² Isto; podvućeno u originalu.

Jevreje iz Nemačke, Poljske, Rumunije, Italije, Austrije, Čehoslovačke i njihovim srodnicima iz Palestine (naseljenicima) na osnovu te odluke nije mogla da bude izdata ni tranzitna ni ulazna viza bez posebnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova. Molbe je trebalo telegrafski slati Odeljenju za državnu zaštitu ovog Ministarstva. Jevrejima iz Mađarske, Grčke i Bugarske ulazne i tranzitne vize mogle su se izdavati isključivo sa odobrenjem šefa tamošnje jugoslovenske diplomatske misije ili njegovog zamenika, »... ako isti stekne uverenje da... Jevrejin, državljanin dotične države, kome odobrava vizu, neće ostati u zemlji preko roka koji na vizi mora biti jasno označen a koji ne može preći DVADESET JEDAN DAN, od prelaska naše granice«.⁶³ Time postupak nije bio okončan: na 48 časova pre izdavanja vize, diplomatsko predstavništvo bilo je dužno da izvesti mesne policijske vlasti ili nadležnog sreskog načelnika o mestu i dužini boravka uz napomenu da se on neće produžavati. Jevrejima iz Bugarske, Mađarske i Grčke koji putuju kroz Jugoslaviju izdavaće se vize pošto se utvrdi da imaju potrebnu ulaznu vizu za zemlje u koje putuju. Ova kategorija putnika mogla je dobiti vizu najviše na dva meseca s pravom boravka u jednom mestu.⁶⁴

Poslednjom odlukom ovog akta data su uputstva za postupak sa strancima – Jevrejima iz ostalih zemalja: »Jevrejima državljanim onih zemalja u kojima se ne sprovodi nikakva antisemitska akcija niti vrše kakva ograničenja, Kraljevska predstavništva izdavaće i sa naše strane bez ikakvih ograničenja kako tranzitne tako i ulazne vize«. Upozorenici su šefovi svih diplomatskih misija da se ovih stavova »strogoo pridržavaju, javljajući Ministarstvu inostranih poslova o svim pojавama i promenama u antisemitskom pokretu u koliko bi ga bilo u zemljama gde su akreditovani«.⁶⁵

„Ovi potezi jugoslovenskih vlasti izazvali su pažnju stranih diplomatskih predstavnika u Jugoslaviji i međunarodnih jevrejskih organizacija. Britansko poslanstvo je 19. januara prenalo svojoj vradi kopiju dva tajna izveštaja o predloženim antičevrejskim uredbama.“⁶⁶

Konačno, politiku svoje vlade pokušao je da razjasni njen predsednik vlaste ministar inostranih poslova dr Milan Stojadinović u intervjuu pariskom »Petit Parisien-u« 23. januara 1939, koji je prenela i jugoslovenska štampa.⁶⁷ Na njegove izjave dopisniku francuskog lista skrenuo je pažnju i britanski poslanik u Beogradu Ronald Kempbel (R. Campbell) u izveštaju s početka februara.⁶⁸

Stojadinović je odbacio kao netačne tvrdnje o posebnim merama protiv Jevreja, naglasivši da 80.000 jugoslovenskih Jevreja živi u potpunoj ravnopravnosti. Na drugoj strani potvrđio je da se »... nalazimo u jednoj zasebnoj situaciji, pošto smo pretekli većinu ostalih naroda u primanju i pomaganju političkih izbeglica« (misleći pre svega na ruske izbeglice).

Opravdavajući neke vladine odluke o restriktivnom izdavanju odobrenja za ulazak i prelaz preko jugoslovenske državne teritorije, Stojadinović je posta-

⁶³ Isto, označeno kao u originalu.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ PRO FO 371, 23740, Political, Southern General, Jews in the Balkans, R 469/214, General, Yugoslavia and the Jews, 19. januar 1939.

⁶⁷ »G. Stojadinović o jevrejskom pitanju«, Politika, 24. januar 1939.

⁶⁸ PRO FO 371, 237–40, Political, Southern, General, Jews in Balkans, R 783/214/67, General, R. Cempbell to FO, Jews in Yugoslavia, 2. february 1939.

vio pitanje da li Jugoslavija »... još nova, koja ne raspolaže nagomilanim bogastvima, (bi) mogla da uzme u razmatranje da novim izdacima doda terete za nove izbeglice, koje malo koja zemlja u tolikoj meri podnosi?« Zato je »... čim se pojavio problem koji proistiće iz dogadaja u Srednjoj Evropi naša vlada, dakle, morala da dostavi na znanje da nova emigracija ne može da bude upravljana ka Jugoslaviji«.

Izneo je, u svakom slučaju, sumnjivu pretpostavku da i kada bi bilo postavljeno pitanje prijema jevrejskih izbeglica iz srednjoevropskih zemalja »verovatno bi jugoslovenski Jevreji bili prvi koji bi se time oduprli kako se ne bi desilo da se eventualno kod nas stvari ono što... kod nas ne postoji: antisemitizam«. Vlada, tvrdio je Stojadinović, iz nužde suočena sa velikim brojem begunaca na severnim granicama države – nije donela nikakve posebne mere o »isterivanju ili zabrani ulaska u zemlju. Privremeno date vize turistima ili tranzitne vize za ukrcavanje, naročito u pravcu Amerike, očigledno ne sme da se od strane zainteresovanih pretvoriti u sredstvo za trajan boravak u zemlji«.

Pravdajući postupke svoje vlade isticao je da ako se »... imaoči takvih viza morali da budu pozvani na poštovanje zakona – očigledno nema u tome nikakve nove mere koja bi bila inspirisana nekim antisemitizmom«. Kada su Jevreji jugoslovenski državljeni u pitanju, nikakve promene politike prema njima neće biti sve dok budu »... davali dokaze o lojalnosti, što je uvek bio, na primer slučaj sa beogradskim Jevrejima«. Podsetio je francuskog novinara da su sami Francuzi kada se mnogo lica javilo za pomoć odgovarali kako imaju »svoju sirotinju«. Jugosloveni imaju takođe i to odavno »naše izbeglice, sa svim teretima koje je ta stvar donela i još donosi«. Ukažao je i na stav Žorža Bonea (Georges Bonnet) o ogromnim izdacima koje je Francuska podnosila zbog velikog broja izbeglica.⁶⁹

Strani pritisak i potraga za kompromisnim rešenjem

Opšte pogoršanje položaja Jevreja u gotovo svim evropskim državama izazvalo je duboku strepnju među jugoslovenskim Jevrejima, koja je bila višestruko opravdana. Primetan je bio porast antisemitskih ispada i podgrevanje do tada skrivenog antisemitskog raspoloženja posebno u zapadnim delovima države, pre svega u Hrvatskoj, čiji su glavni nosioci bile političke organizacije i pokreti ekstremne nacionalističke, rasističke i klerikalne desnice. Na Medicinskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta još 1920. godine pokušano je – prema madarskom modelu – uvodenje numerusa za »domaće Jevreje« i izbacivanje svih »stranih« sa fakulteta.⁷⁰ Bilo je povremenih antijevrejskih ispada prema jevrejskim trgovcima (kao konkurentima) pre svega u Bosni i Hercegovini, napisa u desničarskoj i profašističkoj štampi, publikovanja antijevrejskih pamfleta i sličnih ispada (iza kojih je u Srbiji stajao »Zbor« Dimitrija Ljotića), ali su odnosi Jevrejske zajednice sa državom bilo korektni. Ipak, dešavalo se da su zahtevi jevrejskog rukovodstva da se kazne pisci i izdavači antijevrejskih pamfleta od strane vlasti saslušavani uz iskazivanje dobre volje i obećanja da će se voditi računa

⁶⁹ V. nap. 67, isto.

⁷⁰ H. Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, s. 183

o sprečavanju takvih narušavanja zakonom garantovane ravnopravnosti, ali se uglavnom sve završavalo na tome.⁷¹

Uticaj opštne antijevrejske klime koja se širila iz centra Evrope krajem 30-tih godina ovoga veka bio je primetan i u nekim od balkanskih država i sredina u kojima antisemitizam nikada nije bio raširen. Do antijevrejskih ispada došlo je početkom 1939. u Bugarskoj kada su u Sofiji održane prve demonstracije pod parolom, uvezenom iz Nemačke, »Ne kupujte od Jevreja!« Demonstracije je bio prinuđen da osudi i kralj Boris optužujući za to »strani uticaj«.⁷² Međutim, i posred verbalne osude i ogradijanja najviših predstavnika državnih vlasti, preduzeće su i policijske mere proterivanja Jevreja – stranih državljanima. Vlada Bogdana Filova proterala je tokom 1940. godine nekoliko stotina stranih državljanima Jevreja preko granice u Tursku.⁷³ U zemlji su glavni nosioci antisemitizma bile pronemačke i fašističke organizacije »Ratnici« i »Legionari«.⁷⁴ Bugarska preduzeća koja su zastupala nemačke privredne interese dobila su naređenje da otpuste iz službe sve »nearijevce«. U Sofiji se početkom 1939. nalazilo oko 2.300 jevrejskih emigranata, a pretpostavljalo se da ih u celoj zemlji ima oko 6.000.⁷⁵ Bugarski predsednik Kjoseivanov je 23. marta 1939. izjavio britanskom poslaniku u Sofiji da će 4.000 do 5.000 stranih Jevreja »biti zamoljeno da odu«.⁷⁶

S posebnim zadatkom da »podigne duh jevrejskih zajednica« u Rumuniji i Jugoslaviji, čiji položaji su se veoma razlikovali, u aprilu 1939. doputovalo je u Bukurešt i Beograd rabin M. L. Perlcvajg (M. L. Perlzweig), član Uprave Svetskog jevrejskog kongresa (Executive of the World Jewish Congress) i predsedavajući njegove Britanske sekcije. Rabin Perlcvajg je takođe bio jedna od vodećih ličnosti Jevrejske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine).⁷⁷ On je trebalo da utiče na rukovodstva jevrejskih zajednica na Balkanu posle »... unhappy outcome of the Palestine Conference, which seemed virtually to close the one door on hope of the time when Anti-Semitism was making new and formidable advances, has reduced many Jewish communities to despair«.⁷⁸ Perlcvajga je primio i predsednik vlade D. Cvetković, a posetio je i Zagreb.⁷⁹ Posle povratka u Veliku Britaniju izneo je ocenu da je tadašnja jugoslovenska vlada pokazala spremnost da zaštitи interesе i podržи prava svih svojih državljanima jevrejskog porekla, dok je rumunska vlada novim merama o promeni »nacionalnog statusa« ugrožavala i dalje položaj svoje brojne jevrejske zajednice, otvoreno pokazujući namjeru da uskraćivanjem prava na državljanstvo velikom delu

⁷¹ Isto, str. 184. O antisemitskim i filosemitskim publikacijama u Beogradu, v.: Nataša Đuka, *Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama*, u: »Godišnjak za društvenu istoriju«, I, sveska 3, 1994, str. 283–300.

⁷² PRO FO 37123740, Political, Southern, Jews in Balkans, General, R 487/214/67, Sofia to FO 20. januar 1939.

⁷³ Frederic B. Chary, *Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Bulgaria*, u: »Anti-Semitism and the Treatment in Postcommunist Eastern Europe«, str. 36.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, R 1114/214/67, General, Chancery to Southern Depaertment, 10. februar 1939.

⁷⁶ Isto, R 2144/214/67, Rendel from Sofia to FO, 23. mart 1939.

⁷⁷ PRO FO 371, 23740, Jews, p. 110, Visit of the Rev. M. L. Perlzweig, confidential, april 1939.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ JIM, Zapisnici Sednica, 1939, str. 66.

Jevreja i njihovim proterivanjem smanji njenu brojnost.⁸⁰ Međutim, postalo je jasno da se i jugoslovenska vlada u mesecima koji su dolazili odlučila na promenu stava i povlačenje prvih diskriminatorskih poteza prema svojim državljanima jevrejske nacionalnosti.

Krajem juna 1939. u Jugoslaviji je boravio i visoki komesar za izbeglice Društva naroda, Emerson, koji je 28. tog meseca razgovarao s čelnicima SJVO, dr Fridrihom Popsom, rabinom Alkalajem i Simom Spicerom. Njegova poseta, kako je kasnije zabeleženo, »nije zadovoljila predstavnike... Saveza«, jer je komesar raspolagao »izvesnim obaveštenjima koja ne odgovaraju stvarnosti«, a takođe »zauzeo je u pitanju Jevreja stranog državljanstva, od kojih mnogi žive u Jugoslaviji i po dvadeset pet godina, takav stav koji ne daje mnogo nade da će se sudsbita tih bednika moći ublažiti«.⁸¹

Pokušavajući da nešto učini za Jevreje sa stranim državljanstvom, koji su došli u Jugoslaviju pre 1933. godine, pogodene vladinom odlukom da moraju da napuste zemlju sekretar zagrebačke Jevrejske opštine Aleksandar Klajn posetio je Rijeku i Trst nastojeći da od predstavnika HICEM-a dobije pomoć za ova lica. Ali, ni HICEM, kao ni jugoslovenska vlada, ova lica nije smatrao izbeglicama što ih je lišilo bilo kakve pomoći.⁸²

Među stranim državljanima koji su bili na udaru propisa o boravku stranca nalazila se i veća grupa jevrejskih verskih službenika. Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je produženje njihovog boravka do kraja 1939, uz preporuku rukovodstvu Jevrejske zajednice da se oni zamene jugoslovenskim državljanima, a ako to nije moguće, da na njihovo mesto budu postavljena lica iz zemalja u kojima nisu bili na snazi antijevrejski propisi.⁸³

Predstavka o boravku stranih državljana – Jevreja sa propratnom dokumentacijom, koju je u drugoj polovini jula 1939. trebalo da predstavi predsedniku jugoslovenske vlade D. Cvetkoviću predsednik SJVOJ dr Pops, nije uručena pošto su, kako je u vrhovnom telu Jugoslovenske jevrejske zajednice tumačeno, u međuvremenu delimično uvažene ranije predstavke.⁸⁴ Doktor Pops i ostali članovi Izvršnog odbora nastavljali su sa intervencijama ne bi li iznudili ako ne povlačenje odluke o otkazivanju gostoprivlastva stranim državljanima koji su dugo živeli u Jugoslaviji, onda barem njeno odlaganje, što je delimično i postignuto posle višestrukih poseta ministru unutrašnjih poslova i ministru pravde.⁸⁵

Od posebnog uticaja na politiku jugoslovenske vlade prema jevrejskim izbeglicama bio je britanski diplomatski pritisak usmeren na sprečavanje prolaska izbegličkih transporta iz srednje Evrope na njihovom putu ka Palestini. On je postao posebno snažan krajem 1939. i početkom 1940. godine kada su britanski diplomatski predstavnici na Balkanu, u Bukureštu, Sofiji, Beogradu i Ankari, izašli sa zahtevom svoje vlade. Poslanik u Sofiji Rendel (Sir George William Rendel) zahtevao je u ime svoje vlade da, u slučaju da bugarski brodovi ubu-

⁸⁰ V. nap. 77, isto; o ovim merama rumunske vlade v. takođe i B. Vago, n. d.

⁸¹ JIM, Zapisnici Sednica, 1939, str. 66–67.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto, str. 74.

⁸⁵ Isto, str. 93.

duće budu umešani u ilegalni prevoz izbeglica u Palestinu, bugarska vlada bude spremljena da izbeglice vrati nazad. Od rumunske vlade dobijeno je obećanje da će biti sprečeno svako dalje iznajmljivanje brodova koji plove pod rumunskom zastavom za prevoz izbeglica Dunavom.⁸⁶ Ovo je bio deo britanske politike sprečavanja daljeg masovnog useljavanja Jevreja u Palestinu, koja je definisana donošenjem dva restriktivna pravna akta, tzv. »Belog papira« (»White Paper«) maja 1939 i »Propisa o prelasku vlasništva zemlje u Palestinu« (»Palestine Land Transfers Regulations«) februara 1940.⁸⁷

Ronald Kembel (Sir Ronald Campbell), poslanik Ujedinjenog Kraljevstva u Beogradu, po instrukcijama iz Londana preduzimao je mere da od jugoslovenske vlade iznudi zatvaranje Dunava, glavnog izbegličkog transportnog puta, podneviši 1. decembra 1939. oštru notu svoje vlade zbog prisustva velike grupe jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Austrije i Češke (Kladovski transport), koja se nalazila u jugoslovenskim vodama očekujući nastavak plovidbe ka Crnom moru. Jugoslovenska strana je, pozivajući se na međunarodni karakter Dunava i praksu slobodne plovidbe, odgovorila da ne može da spreči jevrejske transporte.⁸⁸ Britanski poslanik je 29. januara i 5. februara 1940. ponovio zahtev da se zaustavi prolaz izbeglica.⁸⁹

Jugoslovenska vlada pokušala je 19. februara da delimično izade u susret ovim zahtevima, obećavajući da će pojačati kontrolu pasoša svih Jevreja koji se nalaze na brodovima pod jugoslovenskom zastavom, »... posebno obraćajući pažnju na pasoše obeležene potrebnim slovom 'J'« i proveriti da li su obezbedene sve potrebne vize za iskrcavanje u Palestinu. Takođe, nagašeno je da će ove mere, koje su odgovor na hitne zahteve britanske vlade, naneti štete interesima jugoslovenskih prevozničkih društava i uticati na prodaju karata za putovanja.⁹⁰

Jugoslovensko obećanje nije unelo bitnije promene u postupak prema jevrejskim izbeglicama u odnosu na već donešene mere i uvedenu praksu kontrole na granicama.⁹¹ Ono se može posmatrati kao deo složene diplomatske igre, koju su, sve teže održavajući ravnotežu među velikim zaraćenim silama, pokušavali da vode jugoslovenski političari.

Načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova Keršovan izjavio je na sastanku sa predstavnicima Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva trgovine i turizma 21. februara 1939. da »ako se dozvoli useljavanje Jevreja kod nas, antisemitizam će se pojavit u i drugim zemljama«. Po njegovom iskazu koji je sadržavao kao argument nekoliko »klasičnih antijevrejskih tvrdnjai«, njegovo ministarstvo je dobijalo »... svakodnevno iz cele zemlje, pisma od trgovaca, koji se žale na nelojalnu jevrejsku konkureniju ili koji (Jevreji – prim. M. R.), zauzimaju me-

⁸⁶ B. Wasserstein, n. d., str. 52, 53.

⁸⁷ Raul Hilberg, *Perpetrators and Victims. The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York 1992, str. 228.

⁸⁸ Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust. The American Jewish Distribution Committee 1939–1945*, Jerusalem-Detroit, 1982, str. 148–149.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ PRO FO 371, 25240/86 (W 3207/38/48), Prevod jugoslovenske note od 19. februara 1940; takođe, B. Wassersteinn, n. d., str. 53.

⁹¹ V. AJ PKJ Teheran, f 3, 1938, 12. juli 1938.

sta naših ljudi koji su bez posla«. Iстicao је да »... наše Jevreje mi ne diramo, ali шта да radimo sa Jevrejima koji su ostali bez državljanstva? To naročito važi za poljske, češke i nemačke Jevreje«.⁹²

Vlada je pažljivo pratila izmene postupka stranih vlada prema jevrejskim izbeglicama. Poslanstva su dostavljala obaveštenja o svim promenama režima izdavanja viza. Tako je, na primer, Ministarstvo unutrašnjih poslova obavešteno u septembru 1939. o zabrani vlade neutralne Švedske da nosiocima nemačkog pasoša sa oznakom »J«, uvedenom novembra prethodne godine, dozvoli ulazak u zemlju bez posebnog odobrenja nadležnih vlasti. Upozoravano je da švedske vlasti prave razliku u postupku prema izbeglicama iz Nemačke u zavisnosti da li su »arijevc« ili Jevreji.⁹³

Predstavnik Oficijelnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti Farkaš upozoravao je Ministarstvo trgovine i industrije – Upravu za turizam, na konkurenčnu borbu koju oko prevoza jevrejskih emigranata iz srednjoevropskih zemalja vode putničke agencije neutralnih država. Dodatašnji jugoslovenski učinak u tom velikom poslu nije bio zadovoljavajući, jer je prevoz Dunavom jugoslovenskim brodovima obavljan samo do bugarske luke Ruse. Farkaš je predlagao da jugoslovenska vlada ponudi novi, bolji pravac: Budimpešta – Koprivnica – Split vozom i dalje jugoslovenskim brodovima do Palestine. Njegova procena bila je da se može očekivati novih 30.000 do 50.000 putnika.⁹⁴

Na interministerijalnoj konferenciji održanoj sredinom decembra 1939, raspravljano je o tranzitu jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu kao i vizama za madarske turiste – Jevreje.⁹⁵ Imajući u vidu sumorne perspektive za iduću godinu, predstavnik Ministarstva inostranih poslova R. Mitrović smatrao je da kada su izbeglice na proputovanju u pitanju, »... ovaj posao treba obavljati sa najvećom pažnjom i korektnošću«, da bi bila izbegnuta politička šteta. On se »... iz razloga etike ne slaže... s predlogom da transport Jevreja treba vršiti u plombiranim (putničkim – M. R.) vagonima«. I njegova procena bila je da se može računati sa nekih 30.000 do 50.000 lica, pa – ako emigranti imaju ispravne vize – treba nastojati da se ukrcavaju na jugoslovenske brodove.

Predstavnik Rečne plovidbe navodio je da je samo poslednji transport jevrejskih emigranata od Beća do Suline doneo državnoj kasi 1.600.000 dinara, Narodnoj banci 3.500 dolara, a da su veliku dobit imale i železnice. Opšti zaključak skupa bio je da se odobre novi grupni transporti preko jugoslovenske državne teritorije za Palestinu i prekomorske zemlje, uz uslov »... da budu zado-

⁹² AJ Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), 101-33-101/910, dosije: Turističke i druge vize, 1922–1941, Interministerijalna konferencija, 21. februar 1939.

⁹³ AJ MUP, 14-38-138, 853, Prilog K. P. broju 5029, bez datuma, septembar 1939.

⁹⁴ AJ 14-33-101/917, Oficijelni turist biro Kraljevine Jugoslavije (Farkaš), Budimpešta, Ministarstvu trgovine i industrije, Uprava za turizam, 28. novembar 1939.

⁹⁵ AJ MUP, 14-33-101, zapisnik sa interministerijalne konferencije održane u Ministarstvu inostranih poslova – Jevrejski turisti iz Madarske i tranzit jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, 14. decembar 1939.

voljeni svi državni obziri prema trećim zemljama«.⁹⁶ Ipak, predlog je odbio ministar unutrašnjih poslova aktom od 23. decembra, dozvolivši za uzvrat da se Jevrejima – poslovnim ljudima i naročito turistima olakša ulazak u zemlju.⁹⁷

Ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo je hrvatskog bana dr Ivana Šubašića 8. marta 1940. o predlogu Ministarstva spoljnih poslova da šefovi jugoslovenskih diplomatskih misija samostalno, bez obraćanja MUP-u, izdaju vize državljanima Palestine, Bugarske, Mađarske i Grčke.⁹⁸ Vrh vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu smatrao je »... da ne bi trebalo odstupiti od dosadašnjeg nadzora nad Jevrejima stranim državljanima«, jer je »... osim onoga velikoga broja Jevreja stranih državljana, koji su ušlu u državu, priličan broj i takovih, koji su došli sa običnim ili tranzitnim vizama pa ostali ovdje pod najrazličitijim izlikama«. Zbog toga je i dalje neophodna stalna kontrola ulaska i izlaska stranih Jevreja »... i da se ne pušta u državu ni jedan za kojega nije dana bezuvjetna garancija, da će se po isteku roka vize bezuvjetno vratiti u (svoju – prim. M. R.) državu«.⁹⁹ Iz Zagreba je preporučeno da posebno treba kontrolisati mađarske Jevreje, a vize izdavati »... samo onima koji se po mađarskim zakonima smatraju punopravni državljan i ako imadu povratnu vizu za Mađarsku«, kao i da garantuju svojim položajem i imovinom da neće ostati u Jugoslaviji. Jevreje iz Italije i Rumunije trebalo je zbog tamošnjih antijevrejskih zakona podvrgavati strogoj kontroli i proceduri pri izdavanju viza.¹⁰⁰

Banska uprava Dravske banovine u Ljubljani takođe je smatrala da posebno treba voditi računa o kontroli izdavanja viza i kretanju Jevreja iz Nemačke i Češkomoravskog protektorata, koji su bili izloženi najvećim pritiscima nacističkih vlasti i prinuđeni da koriste sve mogućnosti da napuste oblasti pod njihovom vlašću.¹⁰¹

Iz Ljubljane je izveštavano kako je prošle, 1939. godine veći broj Jevreja upravo sa tih teritorija, koji su boravili u Rogaškoj Slatini po isteku viza, ostao u Jugoslaviji otplovavši u unutrašnjost gde nije bilo moguće utvrditi njihovo prebivalište. Takođe, »... u zadnjih mesec leta 1939. je bil posebno močan pritisk nemčkih židov na našo mejo. Mnogima se je posrečilo, da so tajno prišli u državo in po većim odpotovali proti Zagrebu. Nad 200 takih beguncev so obmejni organi zavrnili nazaj v Nemčiju«.¹⁰² Prilikom vraćanja tih »begunaca« dolazilo je »... v mnogih slučajih...

⁹⁶ Isto. Radi se, verovatno, o konvoju koji je krenuo iz Bratislave krajem novembra sa 3.500 izbeglica, koji su činili brodovi: Uranija, Saturnus, Helios, Car Dušan, Kraljica Marija, Bitolj, Vojvoda Mišić, Minerva. Deo konvoja sa preko 1000 izbeglica biće zadržan u Jugoslaviji u Kladovu; JIM, Zapisnici, 1939, str. 102.

⁹⁷ AJ MUP 14–33–101/956, I br. 37277, 23. decembar 1939.

⁹⁸ AJ MUP 14–33–101/956/40, kocept, Ministarstvo unutrašnjih poslova dr Ivanu Šubašiću, banu Banovine Hrvatske, 8. mart 1940.

⁹⁹ Isto, 957, br. 12570/I-Pov-DZ–1940, Banska vlast Banovine Hrvatske, Odjeljak za državnu zaštitu Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, 21. mart 1940.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ AJ MUP 14–33–101/961 VIII, Št. 1423/3, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Ljubljana, Ministarstvu industrije i trgovine – Uprava za turizam, Turistična sezona 1940. ukrepi za olajšan dotok inozemskih – tudi židovskih turistov.

¹⁰² Isto.

do teških in neobljubnih scen«. Utvrđeno je da nemačka strana »... sama pospešuje ilegalno prehajanje Zidov v državu, tembolj dobrodošli jim pa bo, če se jih bodo mogli znebiti po legalnoj poti«.¹⁰³

Kršenje principa ravnopravnosti

Postoje naznake da je nova jugoslovenska vlada Dragiše Cvetkovića i Vladika Mačeka u oktobru 1939. radila na nacrtu zakona po kojem bi svi Jevreji koji su posle 1935. legalno ili ilegalno ušli na teritoriju Kraljevine Jugoslavije trebalo da je napuste u roku od tri meseca. Ostalim Jevrejima koji nisu posedovali jugoslovensko državljanstvo bio bi ostavljen rok od šest meseci do godinu dana za odlazak iz zemlje.¹⁰⁴ Vladina novinska agencija »Avala« još je u drugoj polovini aprila 1938. objavila kako je »povodom vesti sa izvenskih strana da se protiv Jevreja u našoj zemlji priprema neki specijalan zakon, s merodavnog mesta saopšteno da su sve te vesti neistinite, jer ne postoji nikakav naročit razlog za to«.¹⁰⁵

Ministarски savet je na predlog ministra unutrašnjih poslova doneo 17. aprila 1940. Uredbu sa zakonskom snagom o boravku i kretanju stranaca kojom su jasno određeni novi uslovi boravka, prijave i tranzita stranaca. Na osnovu odredaba Uredbe, iako se u njima Jevreji nisu izričito pominjali, moglo se zaključiti da se u najvećoj meri odnosila na izbeglice iz srednjoevropskih država, pre svega jevrejskog porekla.¹⁰⁶

Vrhovni rabin Isak Alkalaj je 25. aprila bio primljen na dvoru gde je regent knezu Pavlu izneo probleme s kojim se borila jevrejska zajednica u Jugoslaviji, posebno ističući položaj preko hiljadu izbeglica iz »Kladovskog transporta«. Posetio je i ministra unutrašnjih poslova Mihaldžića.¹⁰⁷

Manevarski prostor bio je jugoslovenskoj vlasti veoma sužen posle pada Francuske i nemačkog osvajanja zapadne, srednje i najvećeg dela severne Evrope, što je bilo praćeno sve jačim političkim i privrednim vezivanjem jugoistočnoevropskih država celim sistemom bilateralnih ugovora za Treći rajh. Povodeći se za primerom drugih evropskih država koje su se našle u stisku

¹⁰³ Formalno je tek posebnom Himlerovom (Heinrich Himmler) odlukom od 23. oktobra 1941. o zabrani svake dalje jevreske emigracije iz Trećeg rajha presečena svaka mogućnost i »legalnog« prelaska preko nemačkih granica; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews in Europe 1939–1945*, London–Oxford, 1979, str. 45.

¹⁰⁴ AJ, Ministarstvo prosvete 66–74–204, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Upravno odeljenje Ministarstvu prosvete, pov. III, br. 1889, Regulisanje statusa stranih Jevreja – predlog; takođe: H. PasFreidenreich, n. d., str. 188, 306 (nap. 62).

¹⁰⁵ JIM, Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVO, 1938, str. 49.

¹⁰⁶ »Službene novine« br. 90, 18. april 1940. Ovom Uredbom bilo je određeno, između ostalog, da »U Kraljevini strani državljanin može stanovati samo u mestu na koje glasi ulazna viza, odnosno u mestu koje je u dozvoli za boravak označeno. Promenu mesta stanovanja može izvršiti po odobrenju Bana odnosno Upravnik grada Beograda. Boravak stranim državljanima u Kraljevini preko roka trajanja ulazne vize odobrava Ministar unutrašnjih poslova, koji pravo odlučivanja o tome može preneti na Bana« (čl. 1). U čl. 2 stoji da je »strani državljanin dužan u roku od 12 sati po dolasku u место stanovanja ali najkasnije 36 sati po prelasku granice, da se lično prijavi nadležnoj mesnoj policijskoj vlasti i da joj pokaže svoje isprave; u istom roku dužan je da se lično prijavi i u slučaju promene mesta stanovanja«, isto.

¹⁰⁷ JIM, Zapisnici, 1940/41, str. 48.

nemačkog uticaja, jugoslovenska vlada je kao znak daljeg popuštanja ali i političkog oportunizma, donela 5. oktobra 1940. dve uredbe sa zakonskom snagom kojima je narušena ravnopravnost njenih državljana Jevreja. Kao i drugim slučajevima, uvođenje ovih mera bilo je deo »paketa« od čijeg prihvatanja je zavisila privredna saradnja, posebno isporuke vojnog materijala iz Trećeg rajha.

Nagli udar na ravnopravnost građana pred zakonom doveo je do protesta jugoslovenske jevrejske zajednice i velikog ogorčenja u njenim redovima. Ona je sada imala da se bori ne samo za povoljniji postupak prema stranim izbeglicama, već i da pokuša svim dozvoljenim sredstvima da odbrani svoja ustavna prava.¹⁰⁸

Krajem januara 1941. iz kabineta bana Hrvatske upozoravano je »... da dolazak u državu stranih Jevreja odnosno osoba jevrejskog porijekla ne bi trebalo dozvoljavati, jer je poznato, da ovakvi stranci na razne načine ovo zlorabljaju da bi se u našoj državi nastanili, neudane djevojke udale radi sticanja našeg državljanstva itd.«¹⁰⁹

Sličnog mišljenja bilo je Odeljenje za zaštitu države i Drugo obaveštajno odeljenje Glavnog generalštaba.¹¹⁰ Načelnik Druge direkcije, brigadni general B. Joksimović, smatrao je da su manje štete od malog prometa i nepodmirenih klirinških dugova sa susednim državama od »... neprilika i neugodnosti kojima možemo biti izloženi danas u mutnom i neodređenom vremenu ako dozvolimo ulazak u našu zemlju nepoznatim licima, pod čijom se firmom turista mogu prebaciti i vrlo nepoželjne pa i opasne osobe«.¹¹¹

Kao zlokobni znak promena nastalih oko ulaska jevrejskih izbeglica u Jugoslaviju, koja se i sama nalazila na ivici rata, može se navesti slučaj kada su banske vlasti u Zagrebu 1. aprila 1941. (pet dana pre početka rušenja jugoslovenske države, posle nekoliko godina privremenog više nevoljnog nego voljnog azila i odmorišta za hiljade jevrejskih izbeglica u njihovoј potrazi za sigurnijim utočištem) – odabile molbu Irme Altaras za odobrenje prelaska granice njenim roditeljima Leopoldu i Florentini Nusbaum iz Beča.¹¹² Time je, verovatno, bila zapećaćena njihova sudbina, kao i nekih 3.000 do 5.000 stranih Jevreja iz raznih evropskih zemalja koje je u Jugoslaviji zatekao rat, i koji su sa desetinama hiljada jugoslovenskih Jevreja postali njegove žrtve.¹¹³

Rat u proleće 1941. zahvatio je i područje Kraljevine Jugoslavije, pokrenuvši na put u neizvesnost i hiljade jugoslovenskih Jevreja u njihovom nastojanju da pobegnu od užasa holokausta: onima koji su do tada pružali pomoći hiljadama sunarodnika sada je ona bila potrebna. Zakonske uredbe donesene 1940. poništiće sredinom 1943. jugoslovenska vlada u izbeglištvu.¹¹⁴

¹⁰⁸H. P. Freidenreich, n. d., str. 188–189.

¹⁰⁹AJ MUP, 14-33-101/993, Br. 5026-1941, Kabinet bana Banovine Hrvatske Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, 28. januar 1941.

¹¹⁰Isto, 14-33-101/1994, Đ. Ob. 2, br. 180, Glavni generalštab, Drugo obaveštajno odeljenje Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenje za zaštitu države, 25. januar 1941.

¹¹¹Isto.

¹¹²AJ MUP, 14-33-101/1013, I br. 8998, Odgovor banske vlasti Banovine Hrvatske na zahtev Irme Altaras iz Zagreba, 1. april 1941.

¹¹³Albert Vajs, 1905–1964. *Spomenica*, Beograd, 1965, str. 127.

¹¹⁴AJ, 103-216/220, f 44, pov. br. 213, 10. jun 1943.

MILAN RISTOVIĆ

JUGOSLAVIJA I JEVREJSKE IZBEGLICE 1938–1941

Rezime

Kraljevina Jugoslavija je zahvaljujući svom položaju bila jedna od najvažnijih tranzitnih stanica kroz koju su od 1933., zadržavajući se kraće ili duže vreme, prošle desetine hiljada jevrejskih emigranata i izbeglica. Za njihov prihvati i pružanje pomoći angažovane su sve ljudske i materijalne snage malobrojne Jugoslovenske jevrejske zajednice koju su samo delom u ovom velikom poduhvatu potpomagale međunarodne jevrejske i nejevrejske humanitarne organizacije.

Odos jugoslovenskih vlasti prema jevrejskim izbeglicama i emigrantima iz srednjoevropskih država u periodu 1938–1941 u najvećoj meri bio je određen spoljopolitičkim faktorima i njihovim uticajem na politiku jugoslovenske vlade. Promene režima izdavanja viza za ulazak ili tranzit preko jugoslovenske teritorije zavisile su od promena zakonodavstva zemalja iz kojih su stizali emigranti, izbeglice i »turisti« jevrejskog porekla. Na jugoslovensku vladu vršen je pritisak, pre svega iz Nemačke, da uvede izmene statusa domaće jevrejske zajednice, što se konačno dogodilo 1940. donošenjem nekoliko zakonskih uredbi kojim je bitno narušena ravноправност Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji. Na drugoj strani, od Britanaca su stizali zahtevi da se spreči korištenje jugoslovenske teritorije za tranzit jevrejskih emigranata na njihovom putu ka Palestini koja se nalazila pod britanskom upravom.

Deo dilema koje su se javile oko tretmana prema Jevrejima koji su stizali pre svega iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke, moguće je pratiti i kroz rad vladinih interministerijalnih konferencija, izjava i stavova predstavnika najviših državnih vlasti, uticajnih pojedinaca, predstavnika Jevrejske zajednice, kao i predstavnika pojedinih privrednih delatnosti koje su za izbeglički problem bile zainteresovane iz pragmatičnih razloga (turističke organizacije, transportne kompanije i slično). Stavovi u diskusijama vodenim na različitim nivoima o izbegličkom pitanju nisu bili jednoobrazni; kroz njihovu različitost prelamale su se i sve dileme izazvane ovim problemom. Mere vlade bile su pre svega restriktivne, u skladu s »rešenjima« koja su imala za cilj skretanje talasa jevrejskih izbeglica na drugu stranu. Takve mere su primenjivale s manje ili više oštrine sve zemlje koje su bile prinudene da posluže kao privremeno ili stalno utočište stotinama hiljada jevrejskih beskućnika.

Ovakvi stavovi svedoče o opštoj atmosferi vremena, koje je bilo uvod u ratnu tragediju i stradanje ne samo nekoliko miliona evropskih Jevreja, već i mnoga miliona nejevreja. Svedoče i o političkoj i moralnoj nesposobnosti tadašnjeg sveta koji nije bio spremjan ni da se otvoreno suprotstavi nacističkoj antisemitskoj politici, niti da prihvati žrtve takve politike i pruži im sigurnost i utočište.

MILAN RISTOVIĆ

JEWISH REFUGEES IN YUGOSLAVIA 1938–1941

Summary

The geographical position of the Kingdom of Yugoslavia made it one of the principal transit stations for thousands of Jewish emigrants and refugees who passed through it from 1933 onwards and who made it their sanctuary for various lengths of time. The entire human and material resources of the small Jewish community in Yugoslavia were employed in receiving and aiding these people, with only partial assistance from international Jewish and non-Jewish humanitarian organizations.

The attitude of Yugoslav authorities towards Jewish refugees and emigrants from central European countries in the period between 1938 and 1941 was largely determined by factors in foreign politics and their effect on the policy of the Yugoslav government. Changes in the system of issuing entry or transit visas for Yugoslavia depended on changes in the legislation of countries from which the emigrants, refugees and »tourists« of Jewish origin came. Pressure was exerted on the Yugoslav government, mainly by Germany, to alter the status of the domestic Jewish community. Consequently, in 1940 several regulations were introduced which seriously undermined the Jews' equal status in the Kingdom of Yugoslavia. On the other hand, demands were also made by the British to prevent the use of Yugoslav territory for the transit of Jewish emigrants going to Palestine, which was then under British rule.

A part of the dilemma regarding the treatment of Jews, coming primarily from Germany, Austria and Czechoslovakia, can be found in the work of inter-ministerial government conferences, in the statements and attitudes of the highest-ranking government authorities, of influential individuals, members of the Jewish community and representatives of some branches of trade who held a chiefly pragmatic interest in the problem of refugees (tourist organizations, transportation companies etc.) The attitudes which surfaced in discussions held at various levels regarding the issue of refugees were not uniform, their variety demonstrating the complexity of the problem. Government measures, in accordance with »solutions« whose purpose was to turn away the oncoming stream of refugees, were mostly restrictive and were applied, with varying severity, by all countries forced to serve as temporary or permanent sanctuaries to hundreds of thousands of homeless Jews.

These attitudes indicate the general atmosphere of the time immediately preceding the horrors of war and the tragedy not only of several million European Jews but, likewise, of millions of non-Jews. They are also proof of the political and moral weakness of the world, which neither defied the anti-Semitic politics of Nazism nor wished to receive the victims of these politics and offer them shelter and security.

MOMČILO ZEČEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SLOBODAN JOVANOVIĆ I 27. MART 1941.

Originalni naučni rad

UDK: 949.71 »1941«

ABSTRACT: O mogućem učešću poznatog istoričara, političara i univerzitetskog profesora Slobodana Jovanovića u pripremi državnog udara od 27. marta 1941, istoriografija još uvek nije dala određen odgovor. Ostale su kontradiktorne ocene koje odnos S. Jovanovića prema ovom dogadaju, ali i vođenju tajne organizacije »Konspiracija«, obrazovane 1938. u Beogradu »za državni udar«, krajnje mistifikuju. Ovaj prilog je pokušaj racionalizacije dostupnih podataka. Napisan je na osnovu arhivske građe, objavljenih izvora, štampe i literature.

Istorijski dogadaji, vezani za sudbinska zbivanja pojedinih epoha, naroda ili država, po nepisanom pravilu teško dosežu završnu istoriografsku obradu. Istraživanja o njima, kao i tumačenja, sporo se približavaju očekivanoj naučnoj rezultanti, ne samo zbog objektivne nemoći istoriografije da zahвати celokupnost jednog zbivanja, već često i zbog sporenja različitih interesa samih pisaca istorije. Prijava nemoći ove naučne discipline i njene dihotomije sve je više ukoliko se približavamo svome vremenu. Poseban razlog je fenomen istorijske distance, pre svega sa stanovišta nedostupnosti relevantne arhivske i druge građe.

Takav je slučaj i sa sporenjima u istoriografiji oko značaja prevrata u Beogradu 27. marta 1941, naročito oko pitanja koji su to unutrašnji i spoljni faktori stajali iza vojnog puča, odnosno, u kojoj je meri taj događaj bio spontani izraz patriotizma, delo stranih obaveštajnih službi itd. Sumnje različitih vrsta i povoda kao da naviru sa svakom novom godišnjicom ovoga datuma, a veće su, tako izgleda, ukoliko su društvene prilike teže. To se posebno odnosi na ulogu i značaj brojnih ličnosti koje su na različite načine vezane za martovski puč, počev od najvažnijih aktera, do onih običnih, posrednih saučesnika. Odlučne izjave vođećih pučista – vojnika, da niko od političara – civila nije bio umešan u planiranje i izvođenje vojnog udara od 27. marta 1941, često se iz različitih razloga dove u sumnju, najviše sporenjem oko udela najzainteresovanijih stranih obaveštajnih službi (engleske i ruske) u pripremi ovog događaja.

Izvan kruga političkih ljudi i njihove uloge oko pripreme patriotskih rapsoloženja i usmerenja koji su doveli do 27. marta, ostala je po strani ličnost uglednog univerzitetskog profesora Slobodana Jovanovića, ali ne bez izvesnih sumnji da je i on bio u blizini žarišta ovog dogadaja. Uglavnom u žurnalistici i publicistici, Sl. Jovanović je dovoden u vezu sa pučistima dok su oni, kao i mnoge Jovanovićeve pristalice, tu mogućnost odlučno odbijali. Ovaj napis je pokušaj da se ukaže na relevantne okolnosti i pomogne odgovoru da li je Sl. Jovanović, koji je i sam negirao svaku vezu sa pučistima u pripremi i izvođenju 27. marta 1941, bio sasvim po strani.

Poznata je naučna i publicistička delatnost ovog istaknutog srpskog istoričara, pravnika i političara, koja je zaokružena objavljinjem njegovih sabranih dela.¹ Ono što još uvek pleni pažnju i čeka odgovor jeste političko delovanje i ukupni politički profil Sl. Jovanovića. U tom pogledu najviše je zapleta i tajni oko njegovog političkog rada uoči Drugog svetskog rata, kada se sa nacističkom i fašističkom opasnošću ponovo počela krojiti sudbina sveta i sudbina jugoslovenske države. Kao uticajan naučnik, javni radnik, a od 1939. godine i predsednik Srpskog kulturnog kluba, Jovanović je uživao veliki ugled među inteligencijom, u političkim krugovima Srbije, pa i na samom Dvoru, gde je od mnogih smatrana kao »nesporna ličnost«.² Utoliko je utvrđivanje Jovanovićevog odnosa prema dogadajima od 25. i 27. marta 1941. značajno za profiliranje njegove političke ličnosti, ali isto tako i za bolje razumevanje jugoslovenske istorije toga vremena.

Svako razmatranje eventualne veze Sl. Jovanovića sa pučistima i njihovim tajnim društвимa mora poći od dokumenata koje je ponudio rezervni oficir Jugoslovenske vojske i univerzitetski profesor dr Staniša N. Kostić, o čemu je prvi put javno pisano u štampi.³ Prema tvrdjenju St. N. Kostića Slobodan Jovanović je već znatno pre 27. marta 1941. pripadao onom delu intelektualaca i političara koji su bili protiv približavanja Jugoslavije Nemačkoj, tj. protiv politike Milana Stojadinovića, Vlatka Mačeka i Dragiše Cvetkovića, a pre svega kneza–namesnika Pavla Karadordevića. Istovremeno pripadao je onim snagama u srpskoj politici koje su odlučno bile protiv Konkordata 1937, a zatim i stvaranja Banovine Hrvatske, tj. politike srpsko-hrvatskog približavanja i unutrašnjeg preuređenja Jugoslavije na osnovama sporazuma Cvetković–Maček od 26. avgusta 1939. Njime su, po njihovom mišljenju, učinjeni veliki ustupci Hrvatima na račun Srba. Mnogi nezadovoljnici ovom politikom u Srbiji, pored javnih protesta, okupljali su se i u tajnim organizacijama, čiji je cilj bio rušenje režima.

Jednoj takvoj organizaciji u Beogradu sa nazivom »Konspiracija«, prema navedenom dokumentu i svedočenju St. N. Kostića, predsedavao je Slobodan Jovanović. »Konspiracija« je osnovana »za državni udar«, a njen prvi sastanak održan je 8. avgusta 1938. u kući Žujovića, Ulica kralja Milana 42 u Beogradu. Prema sećanju i uradenoj skici, čiju je verodostojnost potvrdio i svojim potpisom, St. N. Kostić navodi da su na ovom sastanku »Konspiracije«, pored njega i predsedavajućeg Slobodana Jovanovića, bile i sledeće ličnosti: Živojin Ba-

¹ Slobodan Jovanović, *Sabrana dela*, Beograd 1991.

² Branko Petranović–Nikola Žutić, *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990, str. 83.

³ Momčilo Zečević, *Konspiracija za prevrat*, »Borba« 23–24. III 1991; Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU), Konspirativni rad za državni udar 27. marta 1941, Sećanja Staniše N. Kostića, reg. br. 14567/1.

lugdžić, poslanik Jugoslavije u Nemačkoj, Antonije Antić i Velimir Femić, oficiri u penziji i bivši članovi »Crne ruke«; Momir Nikolić, advokat, Dragiša Vasić, advokat i književnik, Danilo Danić, kasacioni sudija, Mladen Žuđović, advokat i oficir u penziji, dr Dragoslav Stranjaković, profesor Univerziteta u Beogradu, dr Gojko V. Grdžić i dr Slobodan Drašković, docenti Univerziteta u Beogradu. Isto tako, prema usmenom kazivanju S. N. Kostića, glavna tema sastanka bilo je obaranje režima vojnim udarom. Dve stranice ovog dokumenta sa uradenim skicama kućnog prostora i rasporeda navedenih ličnosti za stolom, kao i rukopis svojih sećanja, St. N. Kostić je zaveštao Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.⁴

Opisujući tok tog sastanka »Konspiracije« St. N. Kostić piše da je Mladen Žuđović, u svojstvu domaćina, pozdravio prisutne, »uz napomenu da su prethodno proverena mišljenja pojedinaca na ovom skupu, po pitanjima međunarodne politike i odnosa, kao i po pitanjima razvoja političke situacije u Jugoslaviji«.

U uvodnoj reči, navodi dalje St. N. Kostić, Slobodan Jovanović je naglasio »da ovaj sastanak ima konspirativni smisao, jer je u pitanju akcija za promenu režima, koji je svojim izrazitim približavanjem nacističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji, doveo u pitanje slobodu i nezavisnost Jugoslavije. Obrazlažući u glavnim crtama međunarodnu i internu političku situaciju, Slobodan Jovanović konstataže da je ona slična situaciji u 1903. godini, te se postavlja pitanje kako i na koji način treba izvesti promenu režima, radi čega moli prisutne da se izjasne«.

Tokom izjašnjavanja prisutnih članova »Konspiracije«, koje je usledilo, navodi se da je Živojin Balugdžić podvikao postojanje ogromnih socijalnih razlika, koje predstavljaju »osnov podrške većine stanovništva kod promene režima«. Smatrao je da u takvoj političkoj klimi »krajnje vreme za preuzimanje akcije sinhronizovanog karaktera od strane naprednih vojnih i civilnih ličnosti, u cilju objedinjavanja konspirativnog rada, i u cilju izvršenja vojnog udara, kao jedino mogućeg načina za obaranje profašističkog režima. Takođe je potrebno da se pored Francuske i Engleske, naslonimo i na Rusiju« – zaključio je Balugdžić. Antonije Antić je postavio pitanje da li se želi likvidacija, ili izgnanstvo kneza Pavla, odnosno kakav bi sistem bio uveden posle vojnog udara. Odgovorio je Dragiša Vasić, ističući da je u pitanju Pavlovo izgnanstvo, a »nikako likvidacija«, a što se tiče sistema »on je za liberalnu demokratiju tipa Stojana Ribarca, koja za njega predstavlja ideal«.

I ostali učesnici ovog konspirativnog sastanka, tvrdi St. N. Kostić, izjašnjavali su se u ovom smislu, s tim da je »Velimir Vemić ukazao da je za konspirativan rad i za akciju oko izvođenja državnog udara, potrebno koristiti iskustva CRNE RUKE, prilagodena današnjoj političkoj situaciji i stanju u vojsci i građanstvu, što u krajnjoj liniji označava – štab i udarne petorke«.

Dalji tok sastanka i njegove zaključke St. N. Kostić ovako beleži: »Nakon duže razmene mišljenja, Slobodan Jovanović je konstatovao, da je u pitanju puna saglasnost za obrazovanje i početak rada Konspiracije za državni udar, s tim da predlaže ustrojstvo užeg Odbora u sastavu – Dragiša Vasić, Mladen Žuđović i Momir Nikolić, uz saradnike po vojnim pitanjima – Antonija Antića, Velimira Vemića i Staniše N. Kostića. Što se tiče visokih vojnih rukovodilaca, Konspiraci-

⁴ ASANU, 14567/1.

ja će naći pogodne prilaze putem već postojećih veza između prvaka iz Udruženja opozicije i njima naklonjenih vojnih osoba.

Na kraju su Antonije Antić i Velimir Vemić skrenuli pažnju na najveću konspirativnost u radu, jer od sada za sve prisutne ne postoji bilo kakav drugi put. Šastanak je završen oko 20,00 sati.⁵

To, po svemu sudeći, verodostojno svedočenje St. N. Kostića navodi na ozbiljno razmatranje uloge Slobodana Jovanovića, njegovog posrednog ili neposrednog učešća u raspletu jugoslovenske krize do puča 27. marta 1941, ali i kasnije kada njegova pozicija postaje jasna i nesporna. Ono, takođe, pruža dokaz da je već znatno pre 27. marta 1941. postojala ozbiljna politička polarizacija u srpskim krugovima u pogledu međunarodne orijentacije Jugoslavije, kao i nastojanja da se višegodišnja unutrašnja kriza razreši ustupcima hrvatskim težnjama za vlastitom upravnom jedinicom (državnošću), tj. federalizacijom Jugoslavije. Međutim, dovodenje Slobodana Jovanovića preko »Konspiracije« i Srpskog kulturnog kluba u blisku vezu sa pučistima od 27. marta 1941. zahteva veliku opreznost, pre svega zbog nedostatka primarne dokumentacije koja bi ovu pretpostavku potvrdila ili osporila. Uglavnom je u istoriografiji prihvaćeno mišljenje da je »Konspiracija« bila osnov za širenje sličnih organizacija i u vojsci. St. N. Kostić navodi da je prva udarna oficirska petorka prema zaključku »Konspiracije« obrazovana već 1938. godine i precizno beleži imena oficira njenih članova, mahom iz vojnog vazduhoplovstva. Navodi se i postojanje drugih »petorki« u Beogradskom garnizonu. St. N. Kostić dalje beleži da su se sastanci njegove petorke sa Odborom za »Konspiraciju« održavali petnaestodnevno, a »po potrebi i češće«, uglavnom po raznim stanovima u Beogradu; da se »konspirativni rad širio radijalno po Beogradskom garnizonu...«; da su »pored konspirativne delatnosti, članovi petorke polagali pažnju i na svoje lično obrazovanje i usavršavanje...«; da su »u izvršenju državnog udara najaktivnije učešće pokazali i dokazali svi članovi Konspiracije od 8. avgusta 1938«; da su »antifašističko ubedenje Beogradana« i privrženost saveznicima iz Prvog svetskog rata bili »osnova za obrazovanje konspirativnih grupa, čiji je krajnji izraz obeležen akcijom Beogradskog garnizona Jugoslovenske vojske u svrgavanju profašističkog režima«. Sto se tiče gradanskih političara »koji su neposredno saradivali sa »Konspiracijom« glavna im je veza bio sekretar Jugoslovenske demokratske partije Miloš Carević; koji je bio vrlo brzo »uključen« u »Konspiraciju« i povezan sa »potpukovnikom Milošem B. Bankovićem, potpukovnikom Vlastom Roždalovskim, majorom Svetislavom Čed. Vohoskom, majorom Danilom Zobenicom, majorom Živanom Kneževićem, kao i drugim oficirima. Isto tako i sa Odborom – Dragišom Vasićem, Mladenom Žujovićem i Momicom Nikolićem, tako da je Miloš Carević održavao vezu sa vrhovima opozicije i Konspiracije, što je došlo do izražaja 27. marta...«⁶

Mnogi istraživači 27-martovskih događaja slažu se da se o mogućem puču govorilo u vojnim, političkim, diplomatskim i crkvenim krugovima. Ističu da je puč bio »skoro javna tajna«, jer su o njemu govorili Slobodan Jovanović, Dragoljub Jovanović, patrijarh Gavrilo, knez Pavle, Dragiša Cvetković, Aleksandar

⁵ ASANU, isto.

⁶ ASANU, isto.

Cincar Marković, Dušan Simović, Borivoje Mirković. Puč stoga nije mogao biti iznenadenje za istaknute političare, diplomatski kor, a posebno za vojni vrh.⁷ Najnovija svedočenja otkrivaju da se u Generalštabu sredinom marta 1941. uveliko pričalo o dvema strujama u vojsci: »jakoj grupi proengleski raspoloženih oficira«, oslonjenih na generala Simovića i drugoj, vezanoj za generale P. Pešića i P. Kosića, koja je podržavala »profašističku politiku kneza i vlade«. Ističe se velika uplenost obaveštajnih službi u samom Generalštabu i tvrdi da se o puču govorilo »otvoreno ne samo među pripadnicima vojnih obaveštajnih službi, nego i šire, među oficirima i podoficirima zaposlenim u Ministarstvu vojske i mornarice i Generalštabu«.⁸ I sam Slobodan Jovanović je u audijenciji knezu Pavlu, koju je ostvario na vlastiti zahtev, rekao ovome da se »mnogo govori o mogućnosti puča«, da pristup silama Osovine »može izazvati nemire slične onima za vreme konkordatske borbe«, s tim što bi sada bilo teže jer je »narod pod oružjem«.⁹ U isto vreme Sl. Jovanović je sugerisao knezu Pavlu obrazovanje koncentracione vlade i odlučno se izjasnio protiv potpisivanja Pakta.

Šta je Sl. Jovanović želeo da postigne upozorivši kneza Pavla na mogućnost puča i da li je otiašao kod njega isključivo sa ličnim motivima, danas je teško odgometnuti. Više svetla na tu dilemu daje analiza ukupnog raskoraka u prikazivanju 27. marta 1941. u dosadašnjoj istoriografskoj produkciji, pre svega u pogledu autohtonog patriotskog karaktera akcije, ili njene duboke povezanosti, pre svega, sa engleskom obaveštajnom službom. Za našu temu, međutim, važnije je uočiti dve struje u prikazivanju uloge Sl. Jovanovića u zbivanjima oko 27. marta 1941. Jedna je potpuno negiranje bilo kakve njegove veze sa pučistima i neposrednim izvršenjem državnog udara. Njoj pripada i sam Slobodan Jovanović. Druga struja među istoričarima, publicistima i memoaristima smatra da je Sl. Jovanović zbog svoga položaja, ugleda i brojnih veza morao biti u toku sa osnovnim intencijama i delatnošću vojnih pučista.

Kao ugledni naučnik, univerzitetski profesor i javni radnik, predsednik Srpskog kulturnog kluba, Sl. Jovanović je od početka odlučno odbijao svaku svoju neposrednu, pa i posrednu povezanost sa izvodenjem državnog udara 27. marta 1941. Njegove glavne aktere Dušana Simovića i Borivoja Mirkovića prikazivao je kasnije u ne baš ružičastom svetlu, nastojeći uvek da sebe ne dovede u vezu sa njihovom akcijom od 26/27. marta 1941. O D. Simoviću izražavao se kao o čoveku koji »radi u kuloarima«, dok je B. Mirkovića smatrao simpatičnim, neobuzdanim bundžijom, koji je tesno saradivao sa engleskom obaveštajnom službom. Do tog saznanja, međutim, Jovanović je došao, kako navodi, tek posle Kairske afere 1942. godine.¹⁰

Među najodlučnijim zagovornicima Jovanovićevog upornog odbijanja bilo kakvog neposrednog učešća u puču nalazi se i poznati publicist i novinar Desimir Tošić. Pozivajući se na »mnoga dana« provedenih u razgovorima sa Sl. Jovanovićem, ali i sa istaknutim pučistima (Živan L. Knežević, Borivoje Mirković, Svetislav Vohoska, Vlastimir Roždalovski, Nikola Kosić i dr.), D. Tošić tvrdi da »grupa ljudi od 27. marta 1941. nije bila politička zaverenička grupa, čak bi se

⁷ B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 82.

⁸ Živadin Simić, *Još nešto o 27. mарту 1941. године*, »Politika«, 11–16. IV 1996.

⁹ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. VI, str. 223–224.

¹⁰ Sl. Jovanović, *Zapis o problemima i ljudima, 1941–1944*, London 1976, str. 30.

moglo reći da nisu bili politički jasno opredeljeni... Simović je bio u stvari možda jedini politički orientisani, opredeljeni učesnik...» D. Tošić, dalje, smatra da je »proizvoljna ideja« bilo kakva pripadnost Sl. Jovanovića nekoj zavereničkoj organizaciji, što se, kako kaže, može videti i iz teksta razgovora Sl. Jovanovića sa Dragoljubom Jovanovićem. Zatim ističe da je Sl. Jovanović »bio posebno moralna ličnost«, ali »kao mnogi intelektualci bio je daleko od fizičke hrabrosti«. Drugim rečima, kako tvrdi D. Tošić, Sl. Jovanović je, kao i mnogi oponicioni političari (Momčilo Ninčić, Miloš Trifunović, Milan Grol i dr.), bio »u načelu i praksi« protiv državnog udara. Prema saznanjima D. Tošića, jedini »pravi zaverenik« u celoj grupi bio je Radoje L. Knežević, koji je smatrao da političke vode ne bi prišle državnom udaru i da ih treba štedeti za slučaj njegovog neuspeha. Međutim, D. Tošić istovremeno svedoči da je »jedini neposredni izvođač među civilima« u puču od 27. marta 1941. godine R. L. Knežević bio jedna od ličnosti u stalnom dodiru sa S. Jovanovićem, da bi docnije u emigraciji »postao najvažniji pouzdanik Slobodana Jovanovića i urednik londonske Porce«. Zanimljivo je da zbližavanje te dve ličnosti nije došlo preko Srpskog kulturnog kluba jer je R. L. Knežević, inače rođeni brat oficira pučiste Živana L. Kneževića, pripadao Jugoslovenskom kulturnom kljubu, kojeg su posle 1939. godine osnovali slobodni zidari.¹¹

Stanovište da S. Jovanović ništa nije znao o pripremi i izvođenju puča sve do ranih jutarnjih časova 27. marta 1941. zastupa i drugi ugledni novinar i publicista – Slobodan Nešović. Prema njegovim tvrđenju, bio je prisutan kada je u prostorije Generalštaba u rano jutro 27. marta doveden, pored drugih članova buduće pučističke vlade, Slobodan Jovanović. Nešović tvrdi da je Jovanović izgledao zbumen i neobavešten kada je u prolazu zapitao: »Šta je ovo?!« Nešović je odgovorio da su u prostoriju levo upravo ušli Milan Grol, Srđan Budisavljević i Božidar Marković, a u desnu su odvedeni članovi vlade. Jovanović je bio pozvan da ode levo.¹² Među onima koji poriču bilo kakvu vezu Sl. Jovanovića sa pučistima, pored samog Sl. Jovanovića koji je govorio da nikada nije pripadao tajnim organizacijama, nalaze se Ilija Jukić i Radoje L. Knežević. Jukić je imao utisak da Jovanović nije znao za pripremanje prevrata i kaže da mu je Sava Kosanović pričao da je Jovanović bio protiv prevrata, da je govorio da dolazi u nevreme, da je »nezgodna pojava da majorčići nameću režime u zemlji i obaraju vlade«.¹³ Iz predgovora Radoja L. Kneževića knjizi Slobodana Jovanovića »Zapisi o problemima i ljudima«, proizlazi, takođe, da Jovanović nije bio upoznat sa pripremom i izvođenjem puča.

Suprotno takvim tvrdnjama brojni su zagovornici i svedoci koji saučesništvo u državnom udaru 27. marta 1941. šire na mnogo veći krug »zaverenika«. U vojski, među oficirima i podoficirima u glavnim vojnim centrima u Beogradu, veliki broj njih bio je upućen u pripremanje puča koji su očekivali i pre potpisivanja pakta od 25. marta.¹⁴ Suprotno od kasnijih tumačenja generala B. Mirkovića, postoji svedočenje na osnovu detaljnog istoriografskog istraživa-

¹¹ D. Tošić, *Nezaverenička priroda zavere*, »Borba« 13–14. april 1991.

¹² Izjava Slobodana Nešovića autoru ovog teksta data u Beogradu 8. IV 1996.

¹³ Mirkana Stefanovski, *Srpska politička emigracija u preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 1988, str. 96.

¹⁴ Ž. Simić, n. n. »Politika« 16. IV 1996.

nja da su pored vojnih lica za puč znali i brojni političari, među kojima: Srđan Budisavljević, Boža Maksimović, Dragomir Ikonić (koga je Simović kao čoveka bliskog pučistima nagovorio da uđe u vladu D. Cvetkovića). Za pripremu puča znale su i vode masovnih organizacija (preko generala B. Mirkovića), kao što su Ilija Trifunović Birčanin, Vladeta Bogdanović i Mihailo Reljić, predstavnici Udruženja rezervnih oficira.¹⁵ Poznato je, takođe, da je »od civila« o puču bio dobro informisan i Milan Grol, predsednik Demokratske stranke, pored Radoja L. Kneževića, za koga D. Tošić kaže da je bio »jedini civil među zaverenicima 27. marta 1941«.¹⁶ Prof. dr Mirko Kosić, vrlo blizak D. Simoviću, navodi Sl. Jovanovića kao jednog od »uticajnih organizatora prevrata«, što na sličan način potvrđuje i prof. dr Živojin Perić, koji smatra da su Sl. Jovanović, kao i Božidar Marković, odgovorni za puč. O Jovanoviću kao učesniku u organizovanju državnog udara 27. marta 1941. i o obaveštenosti »srpske opozicije« o puču govorili Miloš Crnjanski u svojim »Embahadama«. I književnik Miroslav Krleža, u jednom eseju o 27. mарту, vezao je ovaj datum za »ideologiju« Slobodana Jovanovića.¹⁷

Dok Krleža svoju ocenu zasniva na literarnom nivou, M. Crnjanski iznosi podatak iz rukopisa dr Miloša Sekulića u kojem se tvrdi da su Sl. Jovanović i Milan Gavrilović »pripremali državni udar, sa generalom Simovićem, odavno«. Kad je general Simović bio premešten u Sarajevo, »Jovanović i Gavrilović su ga molili, da ne daju ostavku, nego da primi premeštaj, da bi im držao VOJSKU«. Crnjanski kaže da je Sl. Jovanović pričao o 27. mарту »kao što je pričao o državnom udaru kralja Aleksandra od 9. (6. – prim. M. Z.) januara 1929. Neozbiljno«.¹⁸ St. N. Kostić takođe tvrdi da su vrhovi opozicije i D. Simović bili u dosluhu. Po povratku generala D. Simovića iz Sarajeva u Beograd vrhovi opozicionih građanskih stranaka stupili su u direktnu vezu s njim i generalom Borivojem Mirkovićem i tokom vremena »upornim radom nastaje širenje i izvršenje državnog udara«.¹⁹ Zagovarajući profašističko i antikomunističko opredeljenje radi »spasa Evrope«, Miroslav Spalajković takođe je krivio Slobodana Jovanovića za organizovanje puča 27. marta 1941. Predstavljajući Sl. Jovanovića kao uglednog i duhovitog čoveka, koji je »bežao celog veka od politike«, da bi sa pučem »upao u najluđu i najfatalniju političku avanturu«, Spalajković kaže da u istoriji čovečanstva nikada na taj način nijedan narod nije izgubio svoju slobodu kao Srbi tada »i da je tome doprineo i sam Slobodan Jovanović«.²⁰

Istoričar Jakob Hoptner posebno naglašava ulogu Radoja L. Kneževića u organizaciji državnog udara, time što je Knežević bio ključni čovek za održavanje veze među pučistima iz Generalštaba sa ljudima iz opozicije. J. Hoptner kaže, na osnovu svedočenja pukovnika Vladimira Vauhnika, da je R. L.

¹⁵ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, *Memoari D. Simovića*, str. 244; B. Petranović-N. Žutić, n. d., str. 83; U knjizi: *Istina o 27. mарту 1941. године*, Beograd 1996, str. 21, B. Mirković pominje i prisustvo bivšeg upravnika telefona Nakića.

¹⁶ D. Tošić, *Udar šupljeg u prazno*, »Borba« 30–31. III 1991.

¹⁷ B. Petranović-N. Žutić, n. d. str. 94, 675–676.

¹⁸ M. Crnjanski, *Embahade*, IV, str. 50–52.

¹⁹ ASANU, 14567/1.

²⁰ *Srpski narod*, br. 14, 10. IV 1943; B. Petranović-N. Žutić, n. d. str. 658.

Knežević »putem Srpskog kulturnog kluba održavao vezu sa intelektualnom elitem beogradskog sveučilišta što se okupljala oko glasovitog povjesničara Slobodana Jovanovića«. Knežević je »svoju sudbinu vezao za opoziciju, pa je uzeo na sebe da pomoći svoga brata majora Živana Kneževića združi odmetnike iz Srpskog kulturnog kluba i iz jugoslovenskih zračnih snaga«. J. Hoptner dalje tvrdi da se B. Mirković »nije potrudio da pridobije suradnju civila, ali je u slično nastrojenim duhovima iz Srpskog kulturnog kluba našao verne pristaše«.²¹

Ocena J. Hoptnera da je Srpski kulturni klub bio povezan sa pučistima u vojski ukazuje da je predsednik Kluba Slobodan Jovanović morao biti u toku tih zbivanja. Postoji i mišljenje da je Srpski kulturni klub bio na strani potencijalnih zaverenika, »ali nezavisno od pučista i ne znajući za pripreme vojnog puča«. U prostorijama SKK u Beogradu, takođe se tvrdilo, okupljali su se delegati omladine Demokratske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke, Zemljoradničke stranke, omladine SKK, Saveza sokola i Beogradske trgovачke omladine. Oni su obrazovali »Front za odbranu otadžbine«.²² St. N. Kostić o povezanosti članova »Konspiracije« sa SKK beleži sledeće: »U prostorijama Srpskog kulturnog kluba u palati Izvozne banke na Terazijama, održana su naučna i politička predavanja, na koja smo odlazili pojedinačno, da ne bi bilo upadljivo. Više puta je na predavanja dolazio i general Bora Mirković, kao i drugi oficiri iz njegovog štaba. Pošto su Srpski kulturni klub predstavljali – Slobodan Jovanović i Dragiša Vasić, prirodno je da su se u njemu redovno pojavljivali i svi navedeni članovi Konspiracije od 8. 8. 1938«.²³ Teško je stoga poverovati da o ovim okupljanjima, obrazovanju Fronta i dr. nisu bili obavešteni čelnici SKK, Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić i drugi.

Ovi podaci, zajedno sa ulogom koju je imao Radoje L. Knežević, povezujući SKK, masonski Jugoslovenski kulturni klub i pučiste u vojski, ako ne organizaciono, sigurno, bar donekle, informativno, navode na zaključak da SKK i njegov predsednik nisu mogli biti sasvim po strani vojnog puča od 27. marta 1941. To su, ipak, moguće i verovatne indikacije, a ne samo »pretpostavke i maštarije«, kojima i »ozbiljni istoričari žele da portretišu Slobodana Jovanovića kao nekog rođenog zaverenika, a Srpski kulturni klub da nam predstave kao revolucionarno središte planetarnih priprema«.²⁴ Analiza organizacione mreže inicirane »Konspiracijom«, zatvara polovinom 1940. godine krug na relaciji SKK – generali Mirković i Simović, kad dolazi do konačnog oblikovanja ideje državnog udara.²⁵ Očigledno se u traganju za mestom i odnosom S. Jovanovića u vezi sa 27. martom 1941. ne radi o tome da je on bio nekakav zakleti »hajdučki zaverenik«, ali, sigurno, nije u pitanju njegova totalna neobaveštenost ili indiferentnost prema unutrašnjim i spoljopolitičkim zbivanjima u Jugoslaviji. Naprotiv. Čak ni uporna odbijanja samog Slobodana Jovanovića da sebe veže za bilo kakvu tajnu, prevratničku delatnost ili organizaciju, postaju razumljiva kada se zna koliko je

²¹ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, 251–253; B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 94–95.

²² B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 89.

²³ ASANU, 14567/1.

²⁴ D. Tošić, n. n., »Borba« 30–31. mart 1991.

²⁵ B. Petranović–N. Žutić, isto. 82. Navodi se i stav generala B. Mirkovia koji odbacuje postojanje tajnih organizacija.

on držao do demokratske reputacije svoje ličnosti. Takvo priznanje bilo je nespojivo i sa njegovim položajem »sive eminencije«, ugledom među inteligencijom i u opozicionim krugovima, kao i ulogom »pokretača« srpske i jugoslovenske politike. Ono bi posebno kompromitovalo Jovanovićev položaj profesora Univerziteta i političara koji je upravo posle prevrata 27. marta 1941. dosegao svoj najveći domet, kao potpredsednik, a zatim i predsednik jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

Slobodan Jovanović se o 27. marta 1941. izjasnio vrlo brzo, prvo svojim postupcima: prihvatanjem potpredsedničkog mesta u novoj pučističkoj vladu generala Simovića i sastavljanjem Proklamacije (proglaša) kralja Petra II, koju je preko Radio-Beograda, imitirajući kraljev glas, pročitao u jutarnjim časovima 27. marta poručnik bojnog broda Jakov Jovović.²⁶ Obe te činjenice nesumnjivo svedoče da je Slobodan Jovanović direktno prihvatio puč i njegove rezultate, kao i da se nepokolebljivo stavio na stranu pučista. Da li je to učinio i zbog svog učešća u pripremanju puča, ili je puč prihvatio kao puku posledicu, verovatno će ostati tajna, ali, ipak, treba videti kako se on sam izjašnjavao prema ovom dogadaju.

Iz razgovora koji je vodio sa D. Jovanovićem 23. marta 1941. vidi se i poštaj Slobodana Jovanovića da posreduje, odnosno spreči sukob između kneza Pavla i »mobilizovanog« naroda, »naoružanog« i jedinstvenog »od komunista i krajnje desnice« oko pitanja pružanja otpora nemačkom pritisku. Sl. Jovanović je potvrđno odgovorio na primedbu da je »ovih dana« bio vrlo aktivan i da je »video veliki broj osoba«, da je kontaktirao sa ruskim poslanstvom i sl. Iz celokupnog razgovora svoj glavni utisak D. Jovanović je formulisao završnom rečenicom: »Nisam slutio da će moj veliki sagovornik kroz tri dana biti potpredsednik vlade u Simovićevom kabinetu izištom iz puča od 27. marta«.²⁷ Znatno kasnije, u razgovorima sa Kostom Pavlovićem, Slobodan Jovanović je kao glavne organizatore državnog udara označio B. Mirkovića i Ž. Kneževića, a od članova Cvetkovićeve vlade, tj. »civila«, za puč je neposredno vezivao samo Srdana Budisavljevića. Za generala Simovića kaže da je prišao zaveri kada je sve bilo spremno za njeno izvodenje. Istovremeno, Jovanović je smatrao da je procena Simovića i Bogoljuba Ilića bila pogrešna, jer su verovali da je Jugoslavija dovoljno snažna i da je Nemačka neće napasti.²⁸

Tokom obrazovanja Simovićeve vlade, u kojoj je zauzeo mesto potpredsednika, prema svedočenju Dragoljuba Jovanovića, natezanja partijskih prvaka sa Simovićem oko ministarskih resora prekinuo je upravo Slobodan Jovanović. O aktivnosti Sl. Jovanovića u vezi sa formiranjem ove vlade D. Jovanović beleži Slobodanove reči: »Ušao sam zato što me je o celoj stvari obavestio čovek kome verujem«. D. Jovanović kaže da je prvo pomislio na M. Grola, jer nije znao da Slobodan ima takvo poverenje prema Radoju L. Kneževiću »i na političkom planu«. Partijska pogadanja sa Simovićem oko sastava vlade navodno je prekinuo Sl. Jovanović, kada je ušao u kabinet Simovića i rekao: »Generale Simoviću, ne slušajte ove partijske ljude. S njima nikada nećete izaći na kraj. Prosto sami napravite listu ministara i pozovite ih da im saopštite. Videćete, svi će biti

²⁶ Život jednog kralja, Memoari Petra II Karadordevića, Beograd, 1990, str. 106–107.

²⁷ D. Jovanović, n. d., 230.

²⁸ K. Pavlović, Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941–1945, Vindzor 1969, str. 52, 53; B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 273.

zadovoljni«. General je poslušao Sl. Jovanovića i objavio vladinu listu već 27. marta pre 11 časova. St. N. Kostić navodi i drugu zanimljivu činjenicu oko obrazovanja pučističke vlade. On kaže: »S obzirom da su svi predstavnici opozicionih partija aktivno učestvovali u konspirativnom radu, obrazovanje nove vlade izvršeno je veoma brzo...«²⁹

Sama, pak, legenda da Sl. Jovanović nije imao dovoljno »građanske hrabrosti« da se umeša u događaje i da se bavi politikom, i ovim njegovim gestom u vezi sa pučističkom vladom demantovana je.³⁰ Opovrgnuto je i tvrdo uverenje onih koji smatraju da je Sl. Jovanović bio sasvim po strani od poslova pučista, naročito kao neposredni saučesnik. Svoju naklonost prema rezultatima od 27. marta, Sl. Jovanović je ispoljio u razgovorima sa dr Vladkom Mačekom oko obrazovanja Trojnog saveta, tvrdeći da ni ovaj državni organ ne bi mogao da pruži »nikakva jemstva protiv ponavljanja prevrata od 27. marta. Kada je taj prevrat mogao oboriti jedno po Ustavu osnovano Namesništvo, teško je pretpostaviti da jedan sličan prevrat ne bi mogao s još manje napora slistiti jedno krišto–Namesništvo, koje bi bilo mimo Ustava ustanovljeno«.³¹ Prema izveštaju grčkog poslanstva u Beogradu od 3. aprila 1941, ocenjivano je da bi Slobodan Jovanović, zajedno sa V. Mačekom, bio član ovog državnog saveta,³² što opet svedoči o visokom kotiraju Jovanovića u političkim strukturama nove pučističke vlasti. Naime, nova koncentraciona vlada, koju je dobar deo oficiranja pučista želeo da vidi u isključivo vojnom sastavu, na čemu je naročito insistirala grupa majora predvodena glavnim operativcem u izvođenju puča Živanom Kneževićem,³³ zadрžala je civilnu formu zahvaljujući i uticaju Sl. Jovanovića na generala D. Simovića. Time je sprečeno da »majorski puč« ostvari vojnu vladu, ali uticaj majora na novu vojnu strukturu nije osujećen.

Još jedan, na oko sitan podatak, govori o odnosu Sl. Jovanovića prema 27. martu i njegovim posledicama. Naime, on je već istog dana dostavio poruku Ronaldu Kembelu »kojom se zahteva da se radio stanica BBS uzdrži od guranja Jugoslavije u rat dok interna kriza u zemlji još nije sredena«, što Kembel nije uvažio sugerijući Londonu »da emisije, izbegavajući podstrekavanje, treba da budu usmerene ka održavanju oduševljenja«.³⁴ Jovanović je, poput drugih članova vlade i većine učesnika u puču, prihvatio smenu vlasti, ali je odlučno bio protiv rata sa Nemačkom nastojeći da se taj mogući sukob na svaki način spreči preko Rima.

Ako se izuzme kolektivno istupanje preko Deklaracije Kraljevske jugoslovenske vlade od 4. maja 1941,³⁵ gde su objašnjeni motivi i ciljevi puča 27. marta, s kojima je bio saglasan i njen potpredsednik (moguće i pisac teksta Deklaracije!?), prvo javno lično određenje Slobodana Jovanovića prema puču i njegovim posledicama dogodilo se tek 22. avgusta 1941. u Londonu. Toga dana Jovanović se govorom preko londonskog radija obratio »Srbima u zemlji« i, između ostalih:

²⁹ ASANU, 14567/1.

³⁰ D. Jovanović, n. d., str. 244–246.

³¹ Sl. Jovanović, n. d., str. 11.

³² B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 535.

³³ Ž. Simić, n. d., »Politika« 18. IV 1996.

³⁴ Arhiv Jugoslavije, (AJ), FO 371/30208; B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 511.

³⁵ AJ, Fond 103, F-1; B. Petranović–N. Žutić, n. d., str. 573–574.

log, rekao sledeće: »U današnjem ratu težnja srpskog naroda za slobodom obe-lođanila se možebiti jasnije nego ikada. Mi smo mogli izbeći rat da smo samo pristali da nas Sile Osovine prvo zaokruže, pa da nas onda dovedu u potčinje-nost prema sebi. Bez sumnje kod nas je bilo pojedinih političara koji su bili go-tovi na ovo žrtvovanje slobode u interesu mira; ali sam narod nije na to pristao. On je bio uveren da nema te stvari na svetu radi koje bi valjalo žrtvovati slobo-du... Današnji Srbi mogu biti sigurni, da se nisu ogrešili o uspomenu svojih pre-daka i da nisu osramotili svoje srpsko ime, kada su se u ovoj svetskoj krizi odu-prli zavojevačkim planovima Sila Osovine... U ovom trenutku, kada se otvorila ovakva krvava borba između Germanstva i Slovenstva, za svakoga mora biti ja-sno, da ni za Srpstvo ne bi bilo života ako bi Slovenstvo podleglo u borbi s Ger-manstvom. Kao god što su se našli na istoj strani sa Slovenima, tako su se Srbi našli na istoj strani sa Zapadnim Demokratijama. Srbi su se do sada u svom političkom razvitku rukovodili demokratskim načelima. Istina, poslednjih dvadeset godina, ka-da su se antidemokratski režimi širili po celoj Evropi kao zaraza, oni su prodrli u Jugoslaviju; ali kako su oni malo odgovarali duhu srpskog naroda, pokazalo se 27. marta, kada je jedan antidemokratski režim oboren pobunom Srba«.³⁶

Nedvosmisleno pozitivan odnos prema državnom udaru 27. marta 1941, Slobodan Jovanović je iskazao i znatno kasnije, neposredno posle posete J. B. Tita Engleskoj u proleće 1953. Na zboru jugoslovenske demokratske emigracije u Londonu 5. aprila 1953, Jovanović je govorio o međunarodnom značaju 27. marta i tom prilikom rekao: »27. mart jedan je od najznačajnijih datuma u našoj istoriji. Toga dana naša država odredila je svoj stav u jednom tako sudbono-snem dogadaju kao što je bio Drugi svetski rat. Na dva dana pre 27. marta Hitler nas je bio prinudio da se za njegovu stranu odlučimo... To je narod dobro razumeo – i zato je posle nametnutog odlučivanja od 25. marta došlo slobodno odlučivanje od 27. marta... 27. mart bez sumnje stao je naš narod, a naročito Srbe, velikih žrtava. Zato se nekiput zaboravila politička dobit koja se od tog dogadaja imala. Zahvaljujući 27. martu, svršetak rata zatekao nas je ne kao neu-tralce ili kao Hitlerove satelite, već kao saveznike pobedilačke strane. Za razli-ku od onoga što se desilo krajem Prvog rata, Italija se nije zajedno sa nama našla među pobednicima, nego među pobedenima. Ta činjenica bila je od naj-veće važnosti«.³⁷

Na enigmu da li su puč od 27. marta 1941, suspenzija pakta sa Osovinom i rušenje kneza Pavla, autohtona ili spoljna akcija, u istoriografiji još postoje različiti odgovori. Svakako je bliža istini tvrdnja da su zaverenici poticali iz hetero-genih struja, spojenih patriotskim duhom i nemirenjem sa kapitulacijom zemlje. Zavera je nastala u uslovima jugoslovenske društvene stvarnosti, gde su i tajna društva bila domaćeg porekla, obrazovana nekoliko godina pre sudbonosnog dogadaja. Zaverenici su se oslonili na izrazito naglašeno antifašističko i patriot-sko raspoloženje naroda, a Britanci su – koristeći i podstičući takva raspolože-nja – preko svojih veza samo ubrzali i materijalno potpomogli puč. Drugim rečima, među zaverenicima i Britancima postojalo je međusobno oslanjanje, omogućeno podudarnošću interesa i ciljeva.

³⁶ *Službene novine*, br. 2, 6. IX 1941; B. Petranović-N. Žutić, n. d., str. 585–586.

³⁷ Poruka, br. 12, 1. V 1953.

Gde je u svemu tome neposredno učešće tajnih antirežimskih organizacija, masonerije, Srpske pravoslavne crkve, komunista i dr., kao i pojedinih ličnosti, aktera u puču, pa i Slobodana Jovanovića, više svetla mogla bi da baci samo arhivska grada iz Londona, jugoslovenske policije, ili Arhive Svetog sinoda SPC. Ona, međutim, još uvek nije dostupna, tako da mogući neposredni angažman Slobodana Jovanovića u puču od 27. marta i dalje ostaje u spektru suprotstavljenih ocena. Kako usaglasiti svedočenje Borivoja Mirkovića o tome da je puč pripreman više godina, da se čekala samo prava prilika da »padne kocka« i sl.³⁸ sa tvrdnjom D. Tošića: »I u više navrata Knežević (Radoje – prim. M. Z.) mi je potvrdio ono što su Slobodan i Vlajić (Božidar – prim. M. Z.) govorili u više navrata: ni Slobodan, ni politički vodi nisu znali i nisu bili umešani u pripremi državnog udara od 27. marta«.³⁹ Da li je moguće da u tako dugom vremenu predsednik »Konspiracije«, Srpskog kulturnog kluba, »veliki čovek masonerije, koji je sedeо u pozadini, koji se krio iza zaštite svoje nauke, koji nikada nije istupao kao aktivni političar i koji je, ipak, vladao celim srpskim slobodnim zidarstvom«,⁴⁰ ne zna ono što je bilo poznato širokom krugu ljudi, od podoficira do trećerazrednih političara? Zar je veliko prijateljstvo i saradnja sa masonom Radojem L. Kneževićem imalo tu tajnu? Ako je sve to bilo moguće, ovaj skromni pokušaj racionalizovanja enigme oko odnosa Slobodana Jovanovića prema državnom udaru od 27. marta 1941. jeste zaludan posao. Još jedan »udar šupljeg u prazno«, kako slične pokušaje ocenjuju neki Jovanovićevi privrženici, koji su videli samo ono što je i sam Slobodan Jovanović želeo da drugi vide ili znaju.

MOMČILO ZEČEVIĆ

SLOBODAN JOVANOVIĆ I 27. MART 1941.

Rezime

Među mnogim sporenjima oko vojnog puča od 27. marta 1941. u Beogradu, počev od toga da li je izведен isključivo iz patriotskih motiva, ili na strani podsticaj, do uloge pojedinih ličnosti u njemu, ostalo je nerazjašnjeno i pitanje odnosa Slobodana Jovanovića prema tom dogadaju. U istoriografiji i publicistici pisano je krajnje različito o mogućem neposrednom angažovanju ovog uglednog univerzitetskog profesora, istoričara i političara, od 1939. godine i predsednika Srpskog kulturnog kluba u pripremama i izvođenju državnog udara 27. marta. Postoji dokumentacija da se Sl. Jovanović još 1938. godine nalazio na čelu tajne organizacije »Konspiracija«, posle koje su osnovane i druge slične organizacije, naročito u vojsci.

³⁸ B. Mirković, n. d., str. 13–17.

³⁹ D. Tošić, n. d., »Borba« 13–14. IV 1991.

⁴⁰ dr Danilo Gregorić, *Samoubistvo Jugoslavije*, Beograd 1942, str. 177. Gregorić je bio izrazito pro-nemački čovek, tako da se njegovoj tvrdnji o masonstvu S. Jovanovića ne može bezrezervno verovati.

Autor članka pokušava da analizom dostupnih podataka dode do odgovora o mogućem učešću Sl. Jovanovića u dogadajima vezanim za 27. mart 1941, pri čemu izlaže postojeće kontroverzne ocene iz istoriografije, publicistike i žurnalistike. Data su i gledišta samog Sl. Jovanovića o 27. marta, izneta raznim povodima. I pored činjenice da je postao potpredsednik pučističke vlade, pisac proglaša kralja Petra II, veliki zagovornik opravdanosti državnog udara od 27. marta i sl., ne može se pouzdano tvrditi da je Sl. Jovanović neposredno učestvovao u njemu. Ostaju i dalje suprotstavljenia gledišta, od direktne umešanosti S. Jovanovića u puč od 27. marta 1941, do krajnje negacije takvih tvrdnji. Ovaj rad je pokušaj analitičke racionalizacije te istoriografske zagonetke, koja se odnosi na značajno vreme jugoslovenske istorije, neposredno uoči sloma države 1941. godine.

MOMČILO ZAČEVIĆ

SLOBODAN JOVANOVIC AND THE EVENTS OF 27 MARCH, 1941

Summary

There are many contradictory views regarding the military *coup d'etat* carried out in Belgrade on 27 March, 1941, from those convinced that it was motivated solely by patriotic feelings, to those claiming that the overthrow came as a result of foreign instigation. Among the theories concerning the parts played in this event by particular people, the connection of Slobodan Jovanovic to this historic episode remains unclear to this day. Historiography and journalism offer a wide spectrum of views regarding the possible direct involvement of this respectable university professor, historian and politician, who in 1939 became president of the Serbian Culture club, in the preparation and execution of the *coup d'etat* on 27 March. Written documents exist testifying that S. Jovanovic headed the secret organization »Conspiracy« in 1938, after which other similar organizations were formed, especially in the army.

The author of this article attempts to answer the question of Jovanovic's possible involvement in the events revolving around the *coup d'etat* by analyzing accessible material and by presenting controversial views found in historiography and journalism. The opinions of S. Jovanovic himself regarding 27 March, which he gave on various occasions, are also presented. Regardless of the fact that S. Jovanovic became vice-president of the government instituted after the overthrow, the writer of proclamations for King Petar II and that he openly supported the cause of the *coup*, it is still impossible to assert without a doubt that he was directly involved in these events. Opinions concerning his involvement remain unreconciled. This work is an attempt to analytically rationalize a historical enigma connected to a significant period in Yugoslavia's past, the period immediately preceding the country's breakdown in 1941.

MILAN B. MATIĆ

Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

U SLUŽBI OKUPATORA

OSNOVNE TEME U KVISLINŠKOJ ŠTAMPI U SRBIJI 1941. GODINE*

Originalan naučni rad

UDK: 070(497.11) »1941«

ABSTRACT: Tema članka je okupatorska i kvislinška štampa koja je izlazila u Srbiji 1941. godine. Najzastupljeniji sadržaji odnosili su se na uzroke poraza Jugoslavije u aprilskom ratu, agresiju Nemačke na Sovjetski Savez, zbivanja na ostalim frontovima, a bilo je dosta tekstova o »nemačkom novom poretku« i mestu Srbije u njemu. Takođe, jedna od dominantnih tema bili su NOP i jugoslovenski komunisti.

Tokom 1941. godine na teritoriji okupirane Srbije izlazilo je više različitih naslova okupatorske i kvislinške štampe, među kojima su najvažniji bili dnevni i nedeljni politički listovi. Prvo se pojavilo »Novo vreme« (6. jula), »Donauzeitung« (15. jula), »Ponedeljak« (4. avgusta), »Naša borba« (7. septembra) i »Narodne novine« (27. oktobra). Pokrenuto je i 5 službenih organa, a izdavano je i više naslova ilustrovane, zabavne, stručne i ostale štampe.¹

Svi listovi su imali političko-propagandnu ulogu i bili u funkciji okupacionog i kvislinškog upravnog aparata. Popularisanjem nacističkih ideja, ovom štampom htio se stvoriti privid normalnog života u »novom poretku«. Iako u podredenom položaju, kvislinška štampa bila u poziciji da prati i komentariše mnoge događaje. Ukazaćemo na neka ključna i aktuelna pitanja kojima je ta štampa posvećivala najviše pažnje.

Preispitivanje unutrašnjih i spoljnopolitičkih odnosa, uzroka propasti i poraza u aprilskom ratu, potpisivanje Trojnog pakta, 27-martovski puč i sl., zaokupljali su dnevnu kvislinšku štampu od početka, a povremeno i periodičnu. »Novo vreme« je već u početku izlažen u više nastavaka objavljivalo feljton

* Ovaj rad je neobjavljeni deo iz doktorske disertacije pokojnog dr Milana Matića »Štampa u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1944« (odbranjena 1990), iz koje su u izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu objavljene dve knjige: »Partizanska štampa u Srbiji 1941–1944« (1993) i »Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944« (1995).

¹ O tome više: M. Matić, *Okupatorska i kvislinška štampa u Srbiji 1941–1944*, »Leskovački zbornik« 1996, XXXVI, str. 399–430.

»Uzroci našeg poraza«.² Ovo pitanje zastupljeno je i u prilozima u »Obnovi«, »Našoj borbi« i drugim listovima.³ Svi ti napisni veoma su kritični u oceni državne i stranačke politike, vodene do rata, sa osnovnom zamerkom što oslon i uzor jugoslovenskih političara i državnika nije bio Treći rajh. U tom kontekstu odobravano je potpisivanje Trojnog pakta i pristupanje Jugoslavije silama Osovine, a osudivani 27-martovski puč, politika saradanje sa zapadnim saveznicima, naročito Francuskom i Velikom Britanijom, kritikovana režimska štampa i povladivanje komunističkom uticaju u njenom uredovanju, sadržaju priloga itd.

Agresija na Sovjetsku Rusiju bila je povod za nevidenu propagandu okupatorske i kvislinške štampe, koja je svakodnevno produkovala desetine priloga, slaveći pobedničko nastupanje fašističkih armija kroz ruske stepne predskazujući »skoru propast« i uništenje »komunističko-boljševičke« opasnosti sa Istoka. Kvislinški novinari su se utrkivali ko će negativnije predstaviti sovjetsko društvo. Pisali su o njemu kao »režimu anarhije, pustoši i rasula«, o Kominterni kao »instrumentu za rušenje svih pozitivnih vrednosti u svetu« i kao organizaciji »plaćenih agenata i zavedenih sinova pojedinih naroda«, o boljševičkim vodama »sumnjivog porekla« (stranci, Jevreji, masoni) koji »sa svojim narodom nemaju nikakve veze«, o sovjetskoj zemlji bez demokratije u kojoj caruje teror i nasilje, zemlji u kojoj ne postoji diktatura proletarijata, već »diktatura nad proletarijatom«, jednom reči o »nesretnoj zemlji robova, zemlji ličnog surovog i neograničenog despotizma Džugašviliјa-Staljina«, koju treba što pre uništiti. Borba protiv Sovjetskog Saveza poistovećivana je sa »krstaškim ratom« za »uništenje boljševizma« kao opšte opasnosti koja ugrožava sve dostignute tekovine ljudskog društva.

Već 24. juna 1941., tj. nepuna dva dana posle nemačke agresije, »Novo vreme« objavljuje nekoliko tekstova navedene sadrzine, a u tome ga slede svi ostali listovi kako su pokretani. U članku »Obračun s boljševizmom«, između ostalog, kaže se: »Neobično snažan odjek koji je u celoj svetskoj štampi izazvala objava rata Sovjetima od strane Vode Rajha, pokazuje da je u celom svetu dovoljno jasno shvaćena dubina i zamašaj dogadaja koji je počeo da se odigrava. To je dogadaj od svetskog značaja, jer je u pitanju nešto više i dalekosežnije od same ratne sreće i uspeha jedne ili druge zaraćene strane. U pitanju su principi i interesi koji nisu isključiva svojina samo jednog naroda, već predstavljaju zajedničko dobro civilizovanog sveta. Ovo nije rat naroda, i u proglašu Vode Rajha podvučeno je da nemački narod nema ništa protiv ruskog naroda. To je rat protiv jedne ideologije i jednog sistema, rat protiv boljševizma koji ne zna za grance i koji poriče sve ono što je bitno naciji i duhu nacionalizma. Crvena Moskva istina često je menjala parole, jer sva sredstva su bila dobra koja su služila cilju, ali cilj i suština boljševizma ostali su isti. Rat do koga je došlo u Evropi predstavlja je za boljševičke ideologe klasičan primer stvaranja potrebnih uslova za izvođenje komunističke revolucije... Do obračuna sa boljševizmom došlo je ne u

² »Novo vreme«, 25–30. V i 7. i 14. VI 1941, br. 10–13, 15, 23, 28.

³ Vidi članke: Milana Banića: *27. mart i njegovi tvorići*; Milovana Đ. Popovića: *Osvrt na prošlost*; Dorda Perića: *Kako je general Simović gurnuo Jugoslaviju u rat i Ruzveltova odgovornost za propast Jugoslavije* Novo vreme, 18. VI 2, 24. VIII, 21. XII 1941, br. 32, 77, 96, 199); dr Nikole Marinkovića: *Ja pa ja! – jedan od uzroka naše katastrofe*; D. G.: *Diplomatska pozadina naše katastrofe*; J. Šaračevića: *O uzroku naše državne i narodne propasti »Naša borba«*, 7. IX, 26. X, 7. XII 1941, br. 1, 8, 14.

momentu koji je prižeљkivala i pripremala Moskva, već u momentu koji je odredio Voda Rajha. Do obračuna je moralo da dode. Jer u novom evropskom poretku koji nacionalsocijalistički Rajh nastoji da stvori i stvara, boljševizmu nema mesta. Zato od ishoda borbe koja je povedena protiv boljševizma zavisi sudbina Evrope – i sudbina svih nas u njoj«.⁴ Ideologizirani napisи poput citiranog objavljuvani su svakodnevno, a nastupanje nemačkih armija na Istočnom frontu predstavljano kao trijumfalna победа nad boljševizmom. Na prvim stranicama većine listova svakodnevno su »sumirani« rezultati borbenih okršaja, sa predimenzioniranim pokazateljima o gubicima protivnika i laskavim komentarima za fašističke osvajače.

Na sličan način kvislinška štampa pratila je događaje na Zapadnom frontu. Potencirana je vojna nespremnost zapadnih saveznika, koja se ogledala u »teškim« porazima od početka ratnog sukoba, a naglašavana superiornost nemačke armije u borbenom i tehničkom potencijalu. »Razotkrivana« je politika i propaganda zapadne plutokratije koja je navodno uslovila izbijanje ratnog sukoba, a takođe i dvolična politika Velike Britanije čiji je cilj bio »ekonomsko i političko podjavljivanje malih naroda«.⁵

Kvislinška štampa naročito je reagovala na propagandnu aktivnost Radio-Londona kao glavnog propagandnog eksponenta zapadnih saveznika. U jednom od brojnih napisa protiv Radio-Londona, dr Lazar Prokić piše: »I sada, posle katastrofe i pozvani i nepozvani razmišljaju zašto je do nje došlo i šta je trebalo učiniti da nas mimoide... I u nizu uzroka i razloga naše propasti svako ko pametno misli i kome sudbina ovoga naroda i svetlost ovoga tla leže na srcu, mora priznati da su uglavnom tri faktora u podjednakoj meri saradivala na pripremanju katastrofe. Ti faktori su sledeći: dvolični režim do 27. marta, general Simović i radio London. O svemu ovome, danas ne bi mnogo vredelo govoriti da jedan od ovih faktora neumorno ne nastavlja zločinačku rabotu i danas: kao da nije zadovoljan raspadom naše zajedničke države, tragedijom srpstva i katastrofom našeg naroda. Taj uporni činilac koji posle svega toga bezobzirno ide svojim poznatim putevima, to je radio London. Srpski narod optužuje radio London za rat od 6. aprila. Još pre 27. marta naročito u meduvremenu od Simovićevog puča pa sve do uoči nemačkog bombardovanja Beograda, radio London učinio je sve da se u nas stvori ratnička atmosfera. Kao što se zna bivšoj jugoslovenskoj vojsci obećavana je ne samo pomoć Engleske nego i Amerike. Za tu se pomoć govorilo da je čas na putu za Evropu, čas da je već u grčkim vodama, čas da je već predata bivšoj jugoslovenskoj vojsci... Srpski narod optužuje radio London za sva dela sabotaže od strane izvesnih elemenata kako nad životima tako i nad javnim objektima na našem tlu. Pod izgovorom da protagoniše oslobođenje okupiranih naroda, radio London u stvari ide samo za pogoršavanjem sudbine tih naroda. Jer nije mogao da ne zna da okupatorska vlast neće ostati indiferentna prema neradu i šteti koju saboteri vrše inspirisani radio Londonom. U tome poslu radio London je sistematski postupao i držao čitava predavanja o tome kako treba vršiti sabotažu. On je vršio i izbor objekata koje

⁴ *Novo vreme*, 24. VI 1941, br. 38.

⁵ Vidi i članke: dr Dragutin Janković: *Francuska i Engleska »Novo vreme«*, 12. VI 1941, br. 26, Damjan Kovačević: *Engleska sloboda malih naroda »Novo vreme«*, 1. XI 1941, br. 155, M. P.: *Pozadina engleske propagande »Naša borba«*, 14. XII 1941, br. 15.

treba rušiti. A kad je sutradan po svakom saboterskom delu platilo po nekoliko srpskih života, radio London donosio je samo vesti... Prema tome, srpski narod otpužuje London za ko zna koliki broj nestalih srpskih života. U osećanju toga optuživanja, srpski narod je primetio da se London prosto utrkivao sa Moskvom u zavođenju Srba i njihovom štimovanju na saboterski posao. Zbog te i takve propagande radio London je dovodio u nekoliko mahova srpski narod u situaciju da mu se oduzmu svi veći radio-aparati lišavajući ga tako mogućnosti da prati velike kulturne tekovine naprednih zemalja...⁶

Inspirisana nacističkom ideologijom o »novom evropskom poretku« i konstituisanju »nove Srbije« po tom uzoru, kvislinška štampa je od početka posvećivala izuzetnu pažnju objavlјivanju priloga o najavljenom »preuređenju« okupiranih zemalja i uključenju Srbije u takvu evropsku zajednicu. Priloge te vrste obično su davali najistaknutiji ideolozi takve politike i oni su objavlјivani najupadljivijim sloganom na prvim stranicama listova. Već i sami naslovi pojedinih priloga, kao što su »Vaskrs Evrope«, »Preporod Srbije«, »Nova Srbija« i dr. asociraju na preokupacije o »novom evropskom poretku«. U članku »Vaskrs Evrope«, između ostalog, kaže se: »Odavno je Evropa svojim geografskim položajem bila predodredena da igra vodeću ulogu u razvoju kulture i svetsko-političkog zbivanja... Ali, plutokratskom kapitalizmu i imperijalističkoj Britaniji nije išlo u račun ovo uključivanje sveta u evropski kulturni krug, jer je imperijalistički kapitalizam sa sedištem u Londonu želeo da sav svet uključi u političko-privredni krug Britanske imperije... U ovoj žudnji složila se čitava anglosaksonska plutokratija, zajedno sa Njujorkom kao drugom prestonicom toga svetsko-kapitalističkog imperijalizma... Najveća opasnost, boljševizam, otklonjena je... U trenutku kada se pojavila najveća opasnost po evropski kontinent, Nemačka se stavila na čelo evropskih naroda i zajedno sa njima stvorila čvrst bedem ideoološkog fronta, koji je neprijatelja dočekao snagom duha i snagom oružja. Nemci, Italijani, Francuzi, Španci, Finci, Švedani, Norvežani i ostali evropski narodi našli su se u nesalomljivoj i neraskidivoj sprezi protiv najvećeg neprijatelja čovečanstva: komunističke anarhije.

U tome taboru стоји данас i čitav naš narod u borbi na našem unutrašnjem frontu, koji je imao za cilj da tobož omete stvaranje nove Evrope. Ali, kao što je nemačka vojna sila snažnim udarcima i u saradnji sa ostalim evropskim narodima smrivila sovjetske armije, tako se i naš unutrašnji front boljševičkih agenata i plaćenika iz dana u dan i sve više razara. Najveća opasnost je otklonjena. Evropa ostaje prvi kontinent. Združeni u jednom ideoološkom taboru, evropski narodi umeće da zajedničkim snagama odbiju svaki dalji pokušaj boljševičkih i plutokratskih protivnika, da smrve svaki imperijalistički nasrtaj i da zajedničkom voljom izgrade novu Evropu koja će počivati na solidarnosti i korisnoj saradnji svih evropskih naroda. Našem narodnom duhu koji je stvaran i sazdan u nekadašnjem zadružnom krugu porodice i države, anarchistički individualizam bio je najveći neprijatelj. Ono moralno rasulo koje je bilo preduslov našeg nesrećnog sloma, izrođilo se baš iz toga uvezenog i nasilno nakalemjenog individualizma. Oživljavanje starog zadružnog duha koji se izražava u plodonosnoj sprezi svih

⁶ *Novo vreme*, 28. VIII 1941, br. 99.

zdravih narodnih snaga daće nam mogućnosti za korisnu saradnju u novoj, vaskrsloj Evropi«.⁷

Pitanje uključenja Srbije u novi evropski poredak tretirano je kao »sudbosno« i »spasonosno«, a pokrovitelji fašistički osvajači slavljeni su kao dugo očekivani izbavitelji. U jednom od brojnih panegiričnih sastava, simbolično naslovljenom »Na novom putu«, dr Lazar Prokić je između ostalog pisao: »Danas valjda nema ni jednog sugradanina u nas kome nije jasno da putevi kojima moramo poći ne mogu imati ničeg zajedničkog sa putevima kojima smo sve do juče gredili. Ti putevi obeleženi su duhom novog poretka za kojim je celi evropski kontinent vatio još pre nekoliko decenija, ali koji je plutodemokratski režim onemogućavao svojim ustanovama i ostalim busijama iza jeudeomasonske organizacija. I kad ideja sama sobom nije bila dovoljna, potrgnut je mač. Evropu je zaplijusnuo novi duh: duh rada, reda i društvene jednakosti...«.

U čemu je onda sadržina tog novog poretka, toga stanja stvari protiv koga se koalizirale demokratije i doživele poraz. U prvom redu on je u svesti etnički i rasno istih elemenata da pripadaju jednom pravno organizovanom društvu koje se naziva narodnom državom. Ta svest, osećana i praktično izražena, naziva se nacionalnom svešću. Znači, ona je proizvod saznanja a ne prinude. Za to saznanje demokratije nisu znale, pa ni mi. Jer mi nismo osećali državu, a narod nismo razumeli. Tako se i stvorio čitav ambis između naroda i njegove države, i najmanje iskušenje predstavljalo je najveću opasnost. A sa tim se nije moglo ići daleko u istoriju. Pored toga kulta nacionalne svesti, novi poredak predstavlja i kult rada. Rad je pokret materije i duha, to je odabiranje vrednosti...«.⁸

Srbiju u novom evropskom poretku vodeći kvislinski ideolozi i prvaci smatrali su najvećom »tekovinom« i dostignućem svoje politike, što su nebrojeno puta ponavljali u govorima i javnim istupanjima, koja je štampa objavljivala. Komesar Ministarstva pravde komesarske vlade Momčilo Janković objašnjavajući »šta novi poredak upravo znači« u »nekoliko poteza« okarakterisao ga je sledećim rečima: »Opšta korist mora da je ispred i iznad lične koristi. Svaki pojedinc i svako privredno preduzeće ima se rukovoditi ovim načelom, koje mora da vlada i u socijalnom zakonodavstvu. Država je dužna da stvori svakom građaninu mogućnost za rad i opstanak. Svaki građanin je dužan da radi bilo umno ili telesno. Njegov rad mora da bude u skladu sa opštim interesima i opštim potrebama. Sposobni za rad ne mogu imati prihod bez rada. Svaki poslodavac ima krupan nacionalni i socijalni značaj, ali je njegova dužnost da sarađuje na fizičkom i moralnom podizanju radnika. Celokupna privreda ima biti dirigovana, planska i preventivna, tako da se privredni program uvek spremi na više godina unapred putem tačne evidencije o svim potrebama u zemlji, o njenoj proizvod-

⁷ Isto, 21. XI 1941, br. 173. Vidi i članke: *Ujedinjena Evropa bedem protiv Ruzveltovih imperijalističkih prohteva »Novo vreme«*, 5. XI 1941, br. 158, *Duh jedinstvene Evrope »Novo vreme«*, 23. XI 1941, br. 175.

⁸ »Novo vreme«, 31. V 1941, br. 16. *Mesto Srbije u novom evropskom poretku* dr Svetislav Stefanović okarakterisao je sledećim rečima: »Sredena i uređena na novom poretku Srbija će naći i afirmirati svoje mesto na Balkanu i jednom za svagda vezati se za nacionalno i socijalno obnovljenu i preporođenu Evropu, a oslobođiti se iluzornih pretenzija i veza za Istok i Aziju. Ona će dalje, moći uvideti i priznati i okajati svoje fatalne pogreške počinjene pri stvaranju i organizovanju Jugoslavije, potekle iz demokratskih ideologija, kao i svoju gotovost da u novom uredaju Evrope i Balkana zauzme pravedno i dostoјno mesto, u skladu sa njenim centralnim položajem i sa nesumnjivim pozitivnim vrednostima njenog naroda« (Isto, 14. VII 1941, br. 58.).

nji i potrebama za izvoz i uvoz. Državno privredni rad sve više jača. Preduzeća od sveopšte koristi preuzima država. U preduzećima koja rade na osnovu koncesija, država ima pravo učešća u dobiti u korist otvaranja novih izvora za rad i poboljšanje tehnike rada u zemlji. Načela modernog socijalnog staranja, zatim socijalne higijene i medicine primenjuju se u najširem obimu u selu i varoši. Zdravlje naroda ne sme zavisiti od mogućnosti pojedinaca, nego mora postati briga i dužnost cele zajednice. Eto u najpotpunijim linijama novog društvenog poretka kojim bismo hteli povesti zemlju da bi ona mogla pre svega zalečiti rane nanete joj dosadašnjom rđavom upravom...«.⁹

Pokretanjem oslobođilačkog ustanka, od strane Komunističke partije Jugoslavije, jedna od ključnih preokupacija kvislinške i okupacione štampe postaje ovaj ustanak, odnosno njegovo uništenje. Pojava ustanka povezivana je sa sovjetskim uticajem, kao što je i jugoslovenski komunistički pokret tretiran produkton Kominterne, koju su boljševici navodno stvorili da bi »posredstvom plaćenih agenata, a često puta i zavedenih sinova pojedinih naroda, razarali nacionalne vrednosti u svakoj zemlji, spremajući tako teren za zavodenje svog judeo-komunističkog poretka«. Otuda je Milan Aćimović, komesar za unutrašnje poslove kvislinške Komesarske uprave, već početkom jula 1941. u izjavi naglasio da se »komunizam podržava iz Sovjetske Rusije« i da će se »padom boljševizma, koji uskoro predstoji, oslobođiti svet jedne strašne more i opasnosti«, čime će se »otvoriti nove perspektive za konstruktivnu izgradnju Evrope i celog svete«.¹⁰ Ovom, kao i izjavom objavljenom u »Novom vremenu« 14. jula iste godine, Aćimović je prvi put priznao da u Srbiji postoje »neki anacionalni zanesenjaci«, koji remete uspostavljeni red i koji su »zadnjih dana pokušali da učine izvesna nedela, koja se mogu teško osvetiti celom srpskom narodu«. Taj »mali broj ljudi sačinjavaju uglavnom komunisti, koji su odbegli od svojih kuća i koji svojom provokatorskom akcijom, po želji Moskve, hoće da pripreme srpskom narodu još jednu Golgotu«.¹¹

Prve ustaničke akcije i aktivnost komunista u kvislinškoj štampi su u početku pripisivane najviše »kriminalnim počiniocima«, a o postojanju pokreta otpora javnost je uglavnom saznavala kroz službene izveštaje o izvršenim kaznama odmazde nad komunistima. Naziv partizan ili partizanske jedinice kao pojam pripadnosti narodnooslobodilačkom pokretu u kvislinškoj štampi, takođe, nije u opticaju, već su svi ustanici označavani »razornim elementima«, »razbojnicima«, »zločincima«, »saboterima«, »pljačkašima« i sl.

U članku »Komunitički zločin u Srbiji« jedan od urednika »Donauteitunga« Rudolf Šparing je o tome, između ostalog, pisao: »Po sredi su saboteri, kao

⁹ Isto, 2. IV 1941, br. 18. Vidi i članak Damnjana Kovačevića »Preduslovi nacionalne obnove«, kojim se preciziraju konkretnе mere za uspešno sprovođenje nacionalne obnove, i to »1) Odstraniti sve one koji su bili na položaju da utiču na stanje i koji su svojim radom upropastili nam narod. Ne može organizam da ozdravi, ako se ostave zarazne klice da deluju i dalje. 2) Kazniti sve one koji su izvršili puč od 27. marta. Oni su krivi za nacionalnu katastrofu. Pošto su krivi, povedimo postupak. 3) Kazniti sve one koji su ponovo bacili narod u provaliju gurajući ga golorukog u ludu borbu protiv okupatorskih vlasti za račun boljševika. I to kazniti ne samo one koji su ostali u šumi, već i one koji su radili šumski, partizanski posao u narodu, skriveni iza svojih socijalnih položaja. 4) Kazniti sve one mnogobrojne korupcionaše koji su u toku godina življjenja Jugoslavije prouzrokovali moralnu pustoš našeg naroda...« (Isto, 17. XII 1941, br. 195).

¹⁰ *Novo vreme*, 3. VI 1941, br. 47.

¹¹ Isto, 14. VII 1941, br. 58.

što je poznato, lica koja spadaju pod zbirni pojam »komunista«. I komunizam nije drugo zaslužio nego da se u njegovom samrtnom času još jednom za njegovo ime veže sve što je bez korena, kriminalno i izopačeno. Kada se ispituju i upoređuju zločinci koji su uhvaćeni ili koji su otkriveni kao začetnici, prema profesionalnoj deobi, starosti, ranijem životu, onda se pokazuje da su svi samo u jednom isti: u svom nagonu ka negiranju. To nije ideološki zatvorena grupa, već su to zločinci od prirode koje u modernim državama za sve vreme života drže pod ključem, to su oni labilni koji obično u nemirna vremena odlaze na stranu negacije, to su zavedeni i nezreli s kojima se lako poigravaju demagoške zavereničke parole, kao što je to bilo u svim vremenima kad je jednom državnom zajedničkom biću nedostajalo jasno, pozitivno vodstvo koje se snažno ističe.

Tako se ono što se naziva srpskim komunizmom rekrutuje od pojedinih intelektualaca koji su po svom otuđenju iz patrijarhalnog sela pali na suprotni pol, kome su i težili, pošto im je izgledao moderan i pošto su kao sinovi i unuci seljaka hteli baš sad da budu potpuno moderni. Rekrutovao se od mlađih poluoobrazovanih i nedozrelih studenata koji su bili navikli jedino da mesta svoga obrazovanja nesmetano zloupotrebljavaju kao poprišta svojih političkih nastranosti. To je saznanje koje je u stupcima našeg mладог lista već nekoliko puta izrečeno ne kao tumačenje posmatrača koji probleme gledaju spolja već kao ozbiljno i duboko shvatanje srpskih ljudi kojima na srcu leži zemlja i njena budućnost i koji ne prosuđuju stvari tako tek posle nemačke okupacije. Kao komunisti važe dalje izraziti zločinci koji su pre rata zbog opravdanih razloga sedeli u zatvoru ili u tamnici i koji su došli na slobodu usled rata, da bi je od tog trenutka u skladu sa svojim asocijalnim bićem ponovo zloupotrebljavali. Može se smatrati da je u Srbiji još na slobodi oko 500 takvih ljudi; oni predstavljaju kriminalno jezgro komunističkih bandi. Tu je i grupa ideološki nahuškanih radnika i besposlenih, kao najzad i ona vrsta rulje koja za novac sve čini...«.¹²

U kvislinskoj štampi su u početku prikrivane oružane akcije, diverzije i sabotaže partizanskih odreda i ilegalnih diverzantskih grupa, a osim toga, one su i minimizirane kao što je minimiziran i broj ustanika i njihovih pomagača. Sve se pripisivalo malom broju »anonimnih arambaša«, »salaucima iz mraka« i sl., a njihove akcije etiketirane su »komunističkim provokacijama«, »nedelima«, »ne-promišljenim postupcima«, »razornim i opasnim akcijama«, »paklenim podzemnim radom« i dr. Posebno je razvijana teza da je »komunistima najmanje stalo do srpskog naroda i njegove budućnosti«, da oni »služe crvenoj Moskvi i judeo-marksizmu i ne priznaju nikakve nacionalne stvarnosti«, da su »oni gotovi da žrtvuju ceo jedan narod za svoje opasne ideološke ciljeve« i sl.¹³

U članku »Tvorci nedela« dr Lazar Prokić je komuniste okarakterisao sledećim rečima: »U stvari to niti su patriote, niti su Srbi – to su komunisti. To su oni malobrojni elementi koji su odavna čeznuli za mogućnošću pljačke i nereda na koje ih je boljševička Moskva godinama upućivala. To su oni lakomisleni elementi nerada i rasula kojima u normalno vreme nema mesta ni u jednoj kulturnoj sredini. To su oni međunarodni prevratnici koji prave poslove i grade situacije samo nad leševima nevinih, samo u krvi neotpornih. To su oni elementi koji

¹² Isto, 3. VIII 1941, br. 47.

¹³ Isto, 14. VII 1941, br. 58.

su se po nalogu tuđinca odrekli Boga, zemlje, nacije, porodice, domaćinstva i svega onoga što jedan narod čini narodom. Da, to su komunisti... To su ti koji danas kukavički dižu iza busija barjak nereda i pucaju iz zasede na goloruke domaćine i poštene robotnike... Koristeći demokratski javašluk, koristeći nedostatke eksplotatorskog kapitalizma, koristeći nacionalnu neorganizovanost naroda i demokratsko iskorisćavanje rada, oni su obmanuli jedan deo neupućenih radnih masa, obećavajući im svoje carstvo. A to carstvo oličavala je boljševička Moskva pod žigom Jevreja i masonerije. A kakvo je to carstvo bilo danas se dovoljno zna, jer to više nije tajna. Radnik je spao na običnu stvar u fabriци, radionici ili rudokopu; žena se izobličila od napornog rada i napustila porodicu; deca su prepuštena ulici ili boljševičkim školama krvi; crkva je zatvorena a sveštenstvo povešano; Bog je zaboravljen a nacionalnost izgubljena. Takav, kakav je bio u dvadesetogodišnjoj boljševičkoj praksi, komunizam nije nikakva vera, nikakva doktrina, nikakva ideologija, već divljački nagon za pljačkom i ubijanjem kakvog nije bilo ni u najcrnjim periodima čovečanstva. Pa zar da neki Srbi služe tome varvarstvu? Zar da se Srbi odreknu Boga, porodice, nacije i svoga srpskog imena? Zar da Srbi budu izjednačeni sa medunarodnim avanturistima? Zar da se Srbi međusobno ubiju...»¹⁴

Odnos kvislinške štampe prema ustanku ispoljavao se uglavnom u izveštavanju o odmazdama nad njegovim učesnicima i saradnicima, ali je istovremeno sprovedena snažna propagandna aktivnost kojom su »razotkrivani« pokretači i organizatori ustaničkih akcija čija se delatnost čak i ironično kvalifikovala »preživelim romantičarskim maštarenjem o hajducima i četnicima, koji pripadaju prošlosti i carstvu poezije«.¹⁵ Autori propagandnih članaka u »Novom vremenu« najčešće su bili dr Lazar Prokić, Milovan Đ. Popović, dr Svetislav Stefanović i dr.

Minimiziranje i prikrivanje ustaničkih akcija nije se u kvislinškoj štampi moglo duže održati, tako da se već avgusta – septembra 1941. izveštava o brojnim oružanim i diverzantskim akcijama, piše o građanskom ratu i sukobima »širih razmera«.¹⁶ Tako je, na primer, »Novo vreme« samo u broju od 9. avgusta 1941. donelo izveštaj o partizanskim akcijama: u selu Novacima kod Uba, u Kočetinu u Pomoravlju, u Trbušanima kod Preljine, u Desimirovcu kod Kragujevca i u Čačku.¹⁷

Veliki publicitet kvislinška štampa dala je imenovanju Nedićeve vlade »srpskog spaša« i njenim brojnim represivnim merama za ugušenje ustanka, a naročito formiranju oružanih jedinica radi zavodenja »reda i mira«, odnosno »suzbijanje pobune«. »Novo vreme« je svakodnevno objavljivalo izveštaje o »oduševljenim dočecima« koje je stanovništvo priredilo »srpskim oružanim odredima«, kao i o njihovim akcijama »čišćenja« oblasti kroz koje su prolazili.¹⁸

Za vreme intervencije kvislinških oružanih formacija u cilju ugušenja ustanka, veliki publicitet je dobijala navodna velika podrška stanovništva tim snagama u borbi protiv ustnika, kako bi se stvorila predstava o širini antikomu-

¹⁴ Isto, 12. VIII 1941, br. 85.

¹⁵ Isto, 16. VII 1941, br. 60.

¹⁶ Isto, 17. IX 1941, br. 116.

¹⁷ Isto, 9. VIII 1941, br. 83.

¹⁸ Isto, 10, 12. IX 1941, br. 110, 112.

nističkog fronta i proširilo ubedenje da Nedićeva uprava čini sve da zaštitи stanovništvo od »crvenog terora«, odnosno »rušilačke akcije komunista«. Tome cilju prilagođavani su naslovi pojedinih priloga, kao što pokazuju primjeri iz »Novog vremena«: »Šumadija javno osuđuje razornu delatnost, narod spreman da se sam obraćuna sa komunistima«, »Užičani osuđuju teroriste«, »Građani Kruševca osuđuju dela plaćenih komunističkih agenata«, »Požarevac protiv komunističke akcije«, »Pomoravlje stupa u borbu protiv komunista« i dr.¹⁹

U kontekstu propagiranja širokog antikomunističkog fronta pojavljuju se i napisi o »nacionalnim četnicima« kao saveznicima u borbi protiv komunista. Prikrivanjem činjenice da se radilo o četničkim formacijama Koste Milovanovića Pećanca, koji se stavio na raspolažanje okupacionim snagama za ugušenje ustanka, sugeriralo se ubedenje o spontanom antikomunističkom raspoloženju u srpskom narodu.²⁰

Nedićeva vlada se svim silama trudila da se sa ustanicima sama obračuna bez okupatorskog angažovanja, apelujući da »treba učiniti sve, da do intervencije okupatorske vojske ne dode«.²¹ I pored toga što su u slamanju ustanka presudnu ulogu odigrale snage Vermahta, kvislinška štampa nerado je komentarisala ovu činjenicu. Ofanziva koja je dovela do sloma ustanka uglavnom je pripisana kvislinškim formacijama, dobrovoljcima i četnicima.

Većina napisa u kvislinškoj i okupacionoj štampi isključiva je prema ustaniku i narodnooslobodilačkom pokretu (NOP). O njemu se uvek govori sa negativnim prizvukom, a sve akcije protiv ustanika prožete su konstatacijama o njihovom uništenju, zarobljavanju partizana i njihovih rukovidilaca, zapleni oružja i opreme, skloništa i baza. U mnogim napisima često je vršena »rekapitulacija« rezultata, sa predimenzioniranim podacima o gubicima neprijatelja. Nisu izostajale ni pohvalne ocene o toku i ishodu oružanih akcija, umešnosti rukovođenja i komandovanja, hrabrosti boraca i starešina i dr. U štampi nije zabeležen nijedan napis u prilog ustanika. Citava partizanska organizacija, način borbe, poнашање i postupci partizana izvrgavani su podsmehu i karikirani. Objavljivane su »reportaže« o životu u partizanskim logorima, njihovim »crvenim republikama«, štampane tobоže zaplenjene partizanske dnevničke zabeleške, »ispovesti« i »pokajanja« zarobljenih i prebeglih partizana i sl. Tako je, na primer, »Novo vreme« objavilo, počev od 4. decembra 1941, »seriju dokumentovanih reportaža« od Miloša Đokića u 15 nastavaka, pod naslovom »Šest meseci u kandžama komunista«, u kojoj se opisuju autorova navodna »stradanja po raznim logorima komunističkih bandita«.²²

Kvislinška i okupaciona štampa razvijala je pojačanu propagandnu aktivnost u vreme ofanzive u jesen 1941. za definitivno ugušenje ustanka. Davala je veliki publicitet toj akciji, podržavajući najokrutniji teror i nasilje u oblastima u kojima je kaznena ekspedicija intervenisala, naročito na područjima slobodne teritorije. Mnogi napisi ilustrovani su fotografijama okupatorskih i kvislinških

¹⁹ Isto, 22, 23, 25. VIII i 12. X 1941, br. 94, 95, 97, 138. Vidi i prilog: *Seljaci se pridružuju borbi protiv komunista* »Naša borba«, 19. X 1941, br. 7.

²⁰ Isto, 13, 16, 19. IX 1941, br. 113, 115, 118.

²¹ Isto, 16. IX 1941, br. 115.

²² Isto, 4–31. XII 1941, br. 184–207. Vidi i priloge: *Život u komunističkom logoru*, *Doživljaji jednog dobrotvorca u logoru komunista* i *Iz partizanskog dnevnika* »Naša borba«, 5. X, 2. i 9. XI 1941, br. 5, 9–10.

snaga u akciji, kao i grupnim i pojedinačnim fotografijama ustanika mahom u inferiornom položaju. Pojačana antiustanička kampanja u štampi produžila se tokom čitave zime 1941–1942. godine objavljivanjem brojnih izveštaja o progonu i likvidaciji zaostalih »komunističkih grupa«, da bi za kratko vreme utihnula tek aprila 1942.

Kvislinška štampa je u okviru svoje antikomunističke aktivnosti u pojedinim prilozima tragala za identitetom voda komunističkog i NO pokreta, šireći najrazličitije informacije o njihovom poreklu, nacionalnosti, osobinama i sl. Najčešće se o njima pisalo kao o »odbeglim robijašima«, »teroristima«, »plaćenim agentima Kominterne«, »judeo-masonima«, »slobodnim zidarima« i dr. Naročito interesovanje vladalo je za ličnost generalnog sekretara KPJ, o koome se pisalo kao o »tajanstvenom dr Titu«, »svajcarskom«, odnosno »madarskom Jevrejinu« i sl.²³ Posle više usputnih nagadanja o Titovom stranom poreklu, novinar M. Trampinac najviše se približio istini, napisavši u »Novom vremenu«, u prilogu »Tito je Medumurac« sledeće: »Prema poslednjim informacijama o komunističkom vodi Titu izgleda da on nije uopšte stranac nego da je to ustvari jedan metalski radnik poreklom iz Medumurja. Kako pričaju neki ljudi koji su bili saslušavani u njegovom prisustvu Tito je čovek srednjeg rasta debeljuškast, plav i dobro obučen. Ne voli mnogo da govori ni da se pokazuje. Za sada pored ove nove pojedinosti o Titovom poreklu, još se ništa ne zna o njemu i njegovom mestu boravka«:²⁴ U drugom napisu »Za tragovima komunističkih bandita« navodi se da se na partizanskim naredbama Tito potpisuje za Vrhovni štab i zaključuje: »Ko je taj Tito, još se ne zna. Neki Tito potpisivao se pre rata u komunističkoj ilegalnoj štampi kao Radović–Tito«.²⁵

Obaveštenost kvislinške štampe o identitetu pojedinih rukovodećih ličnosti NOP-a i KPJ varirala je od pouzdanih saznanja do potpune neobaveštenosti, ali i smišljenih konstrukcija kako bi se pojedine ličnosti što više kompromitovale. U više napisa, na primer, objavljivano je da su na čelu ustanika u istočnoj Srbiji bili učitelji Veljko i Natalija Dugošević, u južnoj Srbiji Kosta Stamenković, u »Užičkoj sovjetskoj socijalističkoj republici«, Vukola Dabić, Milinko Kušić, Dušan Jerković, Ratko Mitrović, Milenko Nikšić i dr.²⁶

U jednom izveštaju povodom uništenja »Sovjetske socijalističke republike Užice«, »Naša borba« je o pojedinim ličnostima NOP-a pisala na sledeći način: »Vojni komandant Cačka i okoline bio je Milenko Nikšić za koga građani pričaju da je bio veliki mučitelj i okoreli krvnik. Politički komesar je bio Ratko Mitrović, apsolvent prava. Vrlo često je držao zborove na kojima se isticao kao veliki demagog. Braća Marići koji su inače bili obični kockari, vršili su često dužnost mučitelja i krvnika. Zamenik političkog komesara bio je Jevrejin »Mole« Rabas, koji je u poslednje vreme bio dodeljen kao politički komesar ljubičskoj »partizanskoj« četi. Uzeo je učešća u nekoliko patrola koje su izvršile oko dvanaest strelnjanja. Kao naročito veliki krvolok se isticao još Sredoje Urošević, učitelj iz Donje Trepče, kao i Hrvat Branko Rastić, koji je ubio uglednog čačanskog gradanina Strizovića. Vredno je još da se spomene neki Barbare-

²³ *Ponedeljak*, 24. XI i 15. XII 1941, br. 17 i 20.

²⁴ *Novo vreme*, 17. XII 1941, br. 195.

²⁵ *Naša borba*, 21. XII 1941, br. 16.

²⁶ *Novo vreme*, 11, 13, 18. XII 1941, br. 190, 192, 196.

ze, takođe Jevrejin... Užice je bilo centar istoimene republike. Sva administracija je dolazila iz Užica, gde su u hotelu »Palasu« sedeli čuveni Tito i Dušan Nedeljković, koji je bio šef celokupne »partizanske« propagande. Na aktima se Tito potpisivao sa jednim velikim O. Ko je on u stvari bio, do sada se nije moglo da utvrdi, ali se sa sigurnošću pretpostavlja da je bio mađarski Jevrejin. Njegova reč se slušala bez ikakvog pogovora. Dr Levi, Jevrejin iz Zemuna, bio je komesar za zdravstveno staranje, a inače čovek koji je uživao u perverznim mučiteljskim specijalitetima. Njega su po zlu naročito zapamtile izbeglice; neke od njih je skidao do gola i stavljao im revolversku cev u usta, kako bi ih primorao da stupe u »partizane«. Voleo je da gazi ljude prilikom mučenja. Njegova žena Marija bila je bolničarka, i vrlo rdavo je postupala prema ranjenim »partizanskim« zarobljenicima. Sin dr Ribara je takođe primećen u Užicu. Vrhovni komandant svih »partizanskih« trupa bio je neki Jerković, Hrvat po narodnosti, koji je inače vrlo rado jašio na belcu. On je izvršio svečanu smotru »partizanskih« trupa prilikom proslave godišnjice sovjetske revolucije. Najvažniji i najkrvoločniji krvnik je bio neka propalica Stamatović koji je odležao nekoliko godina u Požarevcu, a koji je bio bez jedne ruke. Njegov specijalitet je bio da deranjem kože žrtava iznudi od njih priznanja. Kao veliki tirani se ističu još: student »Bradonja« iz Mačve, poručnik Sekulić, poručnik Smiljanić, student Srboljub Penezić, profesor Venijamin Martinović i Vukola Radović, koji je kod »partizana« bio komandant mesta, a ranije se bavio prodajom šivačih mašina. Poseban pasus zaslužuje Jevrejka Gutman, inače gimnazijalka. To je bila jedna neverovatno snažna i razvijena devojka, koja je najčešće terorisala mirne gradane. Za nju ništa nije bilo da opali šamar na ulici kojoj starijoj gospodi ili gospodinu, i da to začini protačkim i bezočnim rečima...«.²⁷

U drugom napisu, uz poimenično navođenje pojedinih rukovodećih ličnosti u Užičkoj republici, konstataju se da se »teško saznaće ko je vršio upravnu vlast u Užicu otuda što su oni imali više imena, tako da se ne zna koje im je pravo«. I u ovom napisu navodi se da je komesar za sanitet bio dr Jevrem Levi, šef za propagandu dr Dušan Nedeljković, član Prekog suda »neki Bradonja iz Mačve«, kao i da je »glavnу reč vodio dr Tito«, za koga se »zna toliko da je bio Jevrejin«.²⁸

O dr Dušanu Nedeljkoviću objavljeno je više posebnih napisa, a jedan od prvih štampala je »Naša borba«, pod naslovom »Ko ih predvodi. Istina o dr Dušanu Nedeljkoviću, profesoru Univerziteta«. U predtekstu ovoga članka kaže se: »Važno je znati ko su i kakvi su ljudi, koji danas predvode 'odmetnike'. Zasad dajemo 'portre' dr Dušana Nedeljkovića, profesora Univerziteta u Skoplju koji je, sa Mošom Pijade, bio na čelu pobune u Crnoj Gori«.²⁹

Sa istim ciljem i u istom tonu napisan je i članak: »Ko je voda Rađevskih bandita«, u kome se o revolucionarnoj delatnosti profesora Učiteljske škole u Šapcu Momčila Mihajlovića, između ostalog, kaže: »Na kakvom je niskom moralnom nivou bilo naše društvo pre rata vidimo tek sada, kada u mnogim komunističkim odredima iskrasavaju kao vode oni ljudi, koji su sedeli na važnim po-

²⁷ *Naša borba*, 14. XII 1941, br. 15.

²⁸ *Novo vreme*, 10. XII 1941, br. 189.

²⁹ *Naša borba*, 28. IX 1941, br. 4. Ovaj list nešto ranije pisao je i o Moši Pojade u članku *Beogradski Jevrejin Moša Pijade, glavnokomandujući pobune u Crnoj Gori* (Isto, 21. IX 1941, br. 3).

ložajima, odakle su zračili ne duhom zdravih narodnih shvatanja već kalemljenjem, na zdravi, ničim ne ukaljani narodni duh, tudi ideja koje su u našoj propasti odigrale presudnu ulogu. Tako se na čelu Rađevske komunističke bande nalazi poznati komunista Momčilo Mihajlović, profesor Podrinske učiteljske škole u Šapcu. Profesor »Moma« – kako su ga popularno zvali njegovi sledbenici – važio je za »najboljeg« pedagoga podrinske Učiteljske škole, jer su ga svesno forsirali i njegove same starešine koje je »veštim manevrisanjem« stalno držao u sahu. Generacije koje su prošle »kroz njegove ruke« on je uspeo prisno da veže za svoju ličnost. A da bi mu te mlade duše stalno bile na oku, on je svojim mnogobrojnim vezama preko »nadležnih faktora« uvek uspevao da diplomirani učitelji dobiju mesta oko samoga Šapca – u Mačvi i Pocerju. Pošto se skoro uvek redovno dešavalо sve do prošle školske godine, da u njegovim odelenjima ne bude njegovih ideooloških protivnika to je propaganda prof. Mihajlovića imala strahovite rezultate. 100 od sto diplomiranih učitelja sa katedre pedagoga Mihajlovića bili su potpuno komunistički nastrojeni...«.³⁰

Mada je celokupnim sadržajem kvislinška štampa na svojevrstan način parirala partizanskoj stampi i propagandi, u pojedinim prilozima posebno je »analizirana« partizanska izdavačka delatnost, sadržina pojedinih listova, njihovo izdavanje i sl. U citiranom prilogu »Sovjetska socijalistička republika Užice« o tome se, između ostalog, kaže: »Stampi i propagandi 'partizansko' vodstvo je poklanjalo naročito veliku pažnju. Ona je bila sračunata na što veći i jeftiniji efekat kod širokih narodnih masa. Ako u izvesnim momentima nije imala željelog uspeha, to je zbog toga što je bila suviše vulgarna i naduvana. Njena tendencioznost je vrlo često prelazila u neuračunljivost koja je graničila sa totalnim ludilom. Njihova sadržina je ista i jednolična: dravlje i kamenje na Nedića, Ljotića i Pećanca. Izrazi se nisu nikako birali. Bilo je i nekoliko manjih edicija u komunističkom duhu, kao i jedna knjižica komunističkih pesama koja počinje internacionalom«.³¹

O partizanskoj stampi i propagandi govori i članak »Demagogija oruđe komunizma«, u kome se između ostalog kaže: »Prilikom borbi oko Gornjeg Milanovca, pala nam je u ruke ogromna količina komunističkog propagandnog materijala. Brošure, leci, bilteni, novine i razni spisi štaba partizana predstavljaju veliku vrednost, jer će najubedljivije posvedočiti da je laž bila oduvek pa i danas najvažniji instrumenat u rukama internacionalnih agenata. Iluzorna su više sva tvrdenja o dobronomernosti 'narodnih boraca' iz šume jer njihovi vlastiti bilteni, koje su izdavali u Užicama, pored svoje otvorene komunističke propagande, pišu o tako nemogućim i podlim stvarima, da svaki objektivan čovek, kada ih čita, mora da se najozbiljnije zabrine za sudbinu svih neupućenih koji su prišli partizanima verujući – pogrešno obavešteni – njihovoj demagoškoj štampi. Potpuna propast crvenih bandita sada se sve više ubrzava. Sav onaj narod iz 'okupiranih' krajeva Srbije od strane komunista, dobiće najzad pravu sliku 'oslobodiлаčke' borbe partizana kada uporedi stvarnost sa zabludom, u kojoj je već nekoliko meseci živeo.

³⁰ Isto, 21. XII 1941, br. 16.

³¹ Isto, 14. XII 1941, br. 15.

No, uzaludno je to njima govoriti. Mi to i ne činimo. Govorimo iscrpljeno i namučenom našem seljaku koji je na svojim leđima osetio svu težinu partizanskog terora; govorimo zavedenoj omladini koja je slepo verovala komunističkim lažima i primamljivim obećanjima. Najzad, govorimo svima onima koji su poverovali da će partizani oslobođiti zemlju, dovesti kralja i doneti blagostanje. Njima smo uvek i govorili, a danas im se pruža prilika da sami progovore i da kažu gde je istina, a gde laž. Ko je prijatelj srpskom narodu! Da li partizan sa jevrejskom petokratnom zvezdom na Subari, ili mladi dobровoljac sa srpskom krunom na šajkači? Da li Moša Pijade, organizator i inicijator svih komunističkih akcija u zemlji ili Milan Nedić, spasilac i zaštitnik srpskog naroda? Da li mu je prijatelj omladina, koja je godinama izazivala nerede po školama i Univerzitetu, ili nacionalna omladina koja je spasavala porušeno Smederevo i štitila od pljačkaša sela i gradove? Došao je, izgleda, odsudan trenutak da se svet počaže u pravoj boji. Skidanje maske sa lica predstavnika »narodnog – oslobođilačkog, partizanskog pokreta«, utoliko je lakše što je sama partizanska štampa, u poslednjem trzaju, upotrebila prekomernu količinu svoga omiljenog propagandnog sredstva – laži, tako da se pravo lice komunista pokazalo i pred onima koji su se kolebali da li će im prići ili se suprotstaviti. Oni koji su im prišli sada se kaju...³²

Pored pomenutih, okupaciona i kvislinška štampa »obradivala« je i niz drugih pitanja. Glorifikovan je okupacioni sistem, tumačen i popularisan privredni preporod Srbije, nova prosvetna i kulturna politika, postavljena po ugledu na nacističku Nemačku uz prilagođavanje »srpskim prilikama«, se do sporta i fizičke kulture, Crvenog krsta, Srpske pravoslavne crkve, komunalnih delatnosti i sl.

MILAN B. MATIĆ

U SLUŽBI OKUPATORA Osnovne teme u kvislinškoj štampi u Srbiji 1941. godine

Rezime

Tokom 1941. godine na teritoriji okupirane Srbije izlazilo je više različitih naslova okupatorske i kvislinške štampe, među kojima je bilo dnevnih i nedeljnih političkih listova, kao i novina drugih sadržaja. Svi su oni imali propagandnu ulogu i bili u funkciji okupacionog i kvislinškog političkog i upravnog aparata.

Osnovne teme te štampe bili su uzroci poraza Jugoslavije u aprilskom ratu i u vezi toga veličanje 25. a osuda 27. marta; dosta se pisalo o ratu na Istočnom frontu i ostalim ratištima, kao i o »nemačkom novom poretku«, nje-govoj »istorijskoj misiji« i neophodnosti da ga srpski narod prihvati kako bi

³² Novo vreme, 7. XII 1941, br. 187.

obezbedio budućnost u »novoj Evropi«. Od unutrašnjih tema, najviše se pisalo o NOP-u, od trenutka izbijanja ustanka u Srbiji. U ovoj štampi prisutna je snažna antikomunistička propaganda u raznim, najčešće pamphletskim napisima.

MILAN B. MATIĆ

THE ENEMY'S SERVANTS
Main Topics in the Quisling Press in Serbia in 1941.

Summary

Several different enemy and quisling editions were published in occupied Serbia in the course of 1941, including daily and weekly political and other papers. They were all instruments of the propaganda spread by the political and administrative apparatus of the enemy and their collaborators.

The main topics of these editions were the causes of Yugoslavia's defeat in the April War and, in relation to that, the glorification of events which took place on 25 March and the condemnation of those which occurred on 27 March. Other frequent subjects were the war on the Eastern front and other war-zones, the German »new order«, its »historical mission« and the necessity of its acceptance by the Serbian people in order to ensure their place in the »new Europe«. The central domestic topic was the National Liberation Movement, which became a point of interest from the outbreak of the uprising in Serbia. Anti-Communist propaganda is very strong in these editions, which were most often published in the form of pamphlets.

PREDRAG MARKOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DRŽAVNA REPRESIJA I JAVNO MNENJE BEOGRADA 1948–1965.

Originalan naučni rad

UDK: 32.019.52 (497. 11) »1948/1965«

ABSTRACT: U radu se govori o odnosu beogradske javnosti prema državnoj represiji i progonu neistomišljenika. Analiziraju se tri sfere odnosa javnosti prema represiji: stavovi partijskog rukovodstva, zakonske osnove represije i tretman represije, posebno njenih žrtava u štampi. Početak sukoba doveo je do podoštrevanja represije i zatiranja unutarpartijske demokratije. Liberalizacija društva 50-tih godina dovela je do popuštanja kako u stavovima Partije tako i u zakonodavstvu i odnosu štampe.

Iako je bilo puno uopštenih razmatranja, pogotovo u književnim delima, o državnoj represiji posle Drugog svetskog rata, u istoriografiji skoro da nije bilo radova o tom problemu. Nešto je bolja situacija sa obradom problema represije na selu, zahvaljujući monografiji o politici otkupa Momčila Pavlovića. Mehanizam državnog terora zahteva posebnu studiju, koju je za sada skoro nemoguće napraviti bez policijskih izvora. Dodatni put, kojim se dosad najčešće išlo, podrazumeva korišćenje alternativnih istorijskih izvora, pre svega svedočenja živih svedoka, ili memoarista, žrtava represije. Međutim, ta građa predstavlja ogroman heuristički problem. Deo svedoka, svesno ili ne, potpuno iskrivljava svoje sećanje na to vreme, pod uticajem kasnijih saznanja ili promenjenih ubedenja. Drugi deo su žrtve režima. Njihova sećanja su usredsređena na sopstveno zatvorsko iskustvo, tako i da i u najboljim slučajevima (Pekićeve »Godine koje su pojeli skakavci«) daju sliku jednog krajnje osobenog vida društvenog života kao što je zatvorski život. Slika iz izvora savremenih posmatranom vremenu je potpuno ideološki retuširana, ali smo mišljenja, kao i kod drugih oblasti, da je sam obrazac po kome se neka činjenica želi promeniti ili pokazati svedočanstvo svoje vrste. Zato će ovde biti razmatrano zvanično tumačenje represije, slika koju je režim htio da stvori o toj pojavi, tipičnoj za totalitarna društva. U tom slučaju, čak je i prečutkivanje celog problema trag koji istraživača može da uputi do poneke istine o tom vremenu.

Javni stavovi Partije o represiji

Gовори највиших руководилача, високи партијски скупови и директивни чланци у партијским гласилима били су основни покретачи свих промена, како у сferi zakonodavstva, tako i kada je reč o štampi.

Zanimljivo je pratiti промену става партијског vrha prema represiji. Југословенски slučaj је specifičan, jer је свака грађанска опозиција зbrisана пре 1948. године. У време сукоба са Kominformom грађанска опозиција се симболички, али прilično adekvatno smešta u »mišju rupu«. То је омилjeni израз који користи више југословенских руководилача, махом да поруче »snagama reakcije« да оданде не излазе. Blagoje Nešković, на предизборном говору у Šapcu, 14. марта 1950, kaže da постоје остаци бивших буржоашких политичара, који се узалуд надају да је дошло време да »love u mutnom« i izadu iz mišjih rupa. Неколико месеци касније, на III конгресу AFŽ, Tito opet upotrebljava тaj израз као ознаку за пребивалиште десничарских опонента реџима. Каže: »Oni ovdje ne mogu jer su preslabi, jer čim malo kucneš-oni kao miš u rupu«.¹ Iz takvih stavova могу се закључити две ствари. Прво, потпуно омaložavanje политичког противника које, заправо, прilično realno oslikava стварни однос снага. Друго, одредено хвалjenje silom (»čim malo kucneš«). Treba имати у виду да је то још 1950. година, када је Југославија прilično odmakla у напуштању totalitarnog реџима. Две године раније претнаја silom према противницима реџима била је уobičajeni deo vokabulara. На конгресу хрватске партије, у јесен 1948, Tito kaže: »Ima dvije vrste ubedivanja, drugovi. Ima ubjedivanja riječima a ima ubedivanja i na drugi начин. ...Ja sam to rekao ne vama, jer vi to dobro znate, nego svima onima kojih se to tiče. Neka ne misle da smo mi slabici, neka niko ne misli da smo sposobni da činimo popuštanja koja bi išla na račun izgradnje socijalizma u našoj zemlji«.²

Pedesete године су започеле постепеним попуштањем. Већ у марту 1950, Tito у говору у Splitu прави разлику између будности и сумњићења: »Budnost je jedna stvar, a sumnjićenje druga. Budnost ima vaspitni značaj u socijalističkom društvu. Budnost znači – gledati oko sebe, motriti na sve, vidjeti sve, i ondje gdje se vidi grijeska pomoći ljudima da je isprave... Sumnjićenjem se čovjek moralno ubija, na taj начин se uništavaju hiljade ljudi, ljudi gube volju za život, a kamoli za rad. S takvim начином рада mi nemamo ništa, on nije svojstven karakteru naših ljudi i zato neka njega upotrebljavaju тамо где је i данас у upotrebi i gdje je već niz godina u upotrebi, тамо где је rodio nepovjerenje svakog prema svakom. Ne smemo upropasčavati nedužne ljude, jer su ljudi za našu zemlju, за našu socijalističku državu najveći kapital, koga imamo«.³ I ovom prilikom је Tito испољио свој dar за прављење jednostavnih парола, које kondезују политичке ставове. Парола о чoveку као највеćем bogatstvu постаće један од темељних ставова у идеолошком тренеру југословенског реџима. Нismo sigurni da je prvi put izrečena том прilikom у Splitu, ali je kontekst njenog izricanja подвукao njen značaj. Не znamo je li to bio mali demagoški пotez ili je u pitanju njena mekšeg курса. Da bi se to saznalo, биće nužno otvaranje policijsке грађе i statistike političkih uhapšenika.

¹ Politika, 15. III 1950; Borba 30.X 1950.

² Borba, 27. X 1948.

³ Borba, 15. III 1950; J. B. Tito, Govori i članci, t. V. str.45-46.

Bez obzira na takve nagoveštaje, pravi zaokret u pravcu popuštanja represije biće IV plenum, održan 3. i 4. juna 1951. Već pre Plenuma osetili su se znaci popuštanja. U januarskom broju KOMUNISTA za 1951. godinu, visoki funkcijonjer UDB-e Filip Bajković piše o UDB-i i njenim specifičnostima u odnosu na druge zemlje. U buržoaskim zemljama policija služi interesima manjinske buržoazije i koristi se u borbi protiv većine radnog naroda. Ona je izdvojena od naroda i pretvorena u oruđe terora nad radnim narodom. Princip sovjetske obaveštajne službe je da je svaki građanin neprijatelj, zbog čega se služba bezbednosti SSSR-a pretvorila u silu nad društvom, oruđe izrabljivanja naroda od strane birokratske klase. Jugoslovenska služba bezbednosti je demokratska i narodna. Proistekla je iz naroda, iz redova boraca. Ali, i ona greši. »Iz neznanja i brzopletosti pojedini organi UDB-e nisu uvek pravilno ocenjivali ko je i gde se nalazi neprijatelj. Bilo je pojava da se u ovom ocenjivanju osumnjiče, pa čak i uhapse, ljudi prema kojima nije trebalo preduzimati takve mere.« Osim toga, nastavlja Bajković, ima bahatog ponašanja pojedinaca, kao i zloupotrebe zvanja od strane funkcionera te službe. Nema potrebe da UDB-a primenjuje brzoplete mere. Mere protiv malobrojnih aktivnih neprijatelja, tvrdi on, nikada nisu prelazile okvire nužne izolacije. Mere pritiska su uvek primenjivane u cilju prevaspitanja ljudi, a nikad odmazde. Izdajnicima zemlje, koji su hteli da se blagovremeno »prešaltuju« i osiguraju pozicije u slučaju pobeđe osvajačke politike vlade SSSR, pružene su sve mogućnosti da se poprave. U SSSR i njemu potčinjenim zemljama za ovako tešku izdaju bi se odgovaralo lomačama i vešalima.⁴ Ovaj članak je po svoj prilici bio »probni balon« pred Četvrti plenum. Na tom plenumu referat o jačanju pravosuda i zakonitosti podneo je Aleksandar Ranković. Kao što je to uobičajeno kod komunista, na početku je tvrdio kako su osnovni principi pravosuda i osnovna prava građana dobro postavljeni i da ih ne treba menjati. Opšti je obrazac promena u komunističkoj ideologiji takav: prvo se zaklinju u savršenost postojećeg stanja, koje samo malo treba da se popravi, onda povlače poteze koji predstavljaju potpuni prevrat. Tako je i ovom prilikom Ranković ubedivao da su se sudovi stalno razvijali, da je od rata stalno jačalo poštovanje sudske garancije prava čoveka. Ranković je tvrdio da su za skoro tri godine od Rezolucije uhapšena 8403 lica, od kojih je pušteno 3718. Po evidenciji Dragana Markovića, ukupno je kažnjeno 16.731 lice zbog Informbiroa.⁵ Ranković u referatu hvali inforbirovske zatvore: »Zatvori u kojima se nalaze osudenici nisu nikakvi logor smrti kao što su to u mnogim zemljama koje nas klevetaju, već su to radilišta socijalističke izgradnje, gde je zatvorenicima pored korisnog fizičkog rada omogućen i kulturno-prosvetni život.» Svakome ko uvidi svoju zabludu omogućava se da bude pušten pre isteka kazne. Nasuprot našem humanizmu, kaže Ranković, u zemljama koje nas klevetaju postupak sa zatvorenicima ravan je srednjovekovnoj inkviziciji i nastavlja: »Ali i pored naših humanih postupaka prema zatvorenicima, mi ćemo se i dalje vrlo strogo odnositi prema svakom onom ko pokuša da sprovodi neprijateljsku delatnost, koja bi ugrožavala nezavisnost naše zemlje i socijalističke izgradnje.« Posle ovakvih pohvala, Ranković je sistemu državne sile uputio i zamerke. Postoji sklonost kod sudova i UDB-e da se običan kriminal pretvara u političke prekršaje. Jedan sud je pro-

⁴ F. Bajković, *UDB u sistemu socijalističke demokratije* »Komunist«, br. 1, 1951, str. 57-82.

⁵ D. Marković, *feljton o Golom otoku u listu »NIN«*, 17. IX 1987.

glasio uvredu predsednika mesnog odbora i njegove žene za krivično delo protiv naroda i države i počinjoca posao na tri godine robije. Kod presuda je bilo mnogo leve frazeologije, a jedan od glavnih problema koji sudstvo dovode u raskorak sa demokratizacijom celokupnog života je pojava brzopletog lišavanja slobode. U 47% slučajeva na nivou Jugoslavije hapšenje se pokazalo kao neopravdano (40%, Srbija, 39% Slovenija, 51% Bosna i Hercegovina). Drugo, u radu organa UDB-e sreće se tendencija preuzimanja poslova iz delokruga rada organa narodne vlasti, privrednih organa i političkih i masovnih organizacija. Drugi problem je proizvoljno postavljanje sudića od strane lokalnih vlasti, naročito kada su u pitanju sudsije koji nisu pravnici. Za našu temu je važnija kritika administrativnog kažnjavanja. Za beznačajne prekršaje gradski odbori odmeravaju i po 70 dana kazne. Osim toga, organ koji je izrekao administrativnu kaznu ne bi trebalo da bude i njen izvršilac.

U diskusiji o Rankovićevom referatu Josip Hrnčević, savezni tužilac, otvoreno je uporedio jugoslovensko tužilaštvo sa sovjetskom prokuraturom. Tužilaštvo su u Jugoslaviji data prevelika ovlaštenja, da bude opšti čuvac zakonitosti, a za zakonitost treba da se brinu svi organi vlasti. I Miloš Minić je rekao da se često javni tužioci preterano mešaju u rad sudova. Dilas je napravio zanimljivu razliku između odnosa prema sudovima na raznim nivoima vlasti. Veza između partijskih vrhova i sudova na republičkom i saveznom nivou treba da bude jaka, jer »gore, faktički, imamo demokratiju koje nigdje nema u svetu.« Ostaci nedemokratizma i despotizma po njemu postoje samo u srezovima. Kardelj je u svom izlaganju dao kritičku genezu ravoja pravosuđa. U doba kada je revolucionarni duh prožimao celu vlast nije bilo važno da li je sudstvo nezavisno ili nije od lokalnih faktora. Ustanova javnog tužioca, kakvu je Jugoslavija preuzela mehanički od Rusa, ne postoji nigde u svetu. On je u Rusiji postao organ NKVD-a i zadobio je pravo da sam tumači pravdu. Sudovi treba da su nezavisni, ali od lokalnih vlasti, dok treba da budu na opštoj liniji partijske politike. Autoritet sudsije je slab. Dok je buržoazija stavljala sudove u najlepšu zgradu, posle rata su sudovi stavljani u »zabačeno sopče... a lokalnim organima je prepusteno da čine sve moguće svinjarije, često bez ikakve potrebe.«⁶

Labavljenje državnog terora posle IV plenuma vremenski koïncidira sa delikatnom fazom odnosa sa Zapadom, u kojoj je ugovorenena velika ekonomski i vojna pomoć. Iako je pitanje da li se liberalizacija režima i ublažavanje represije mogu doslovce vezivati za pomoć, koncidencija nije slučajna. U najmanju ruku, ona je znak povećane spremnosti režima da prihvati neke osnovne vrednosti građanskog društva i države. Jugoslovenski rukovodioci su bili vrlo svesni učinka koji ovakve mere imaju na Zapadu. Tito je u raznim susretima sa zapadnim državnicima najavljuvao liberalizaciju. U razgovoru sa Kenedijem, tada još kongresmenom, od 25. januara 1951, Tito je rekao da će ograničenja slobode biti ukinuta čim produ vanredne okolnosti.⁷ U martu 1951, Tito je u intervjuu za ROJTER izjavio da je tendencija ublažavanja u skladu sa linijom demokratizacije. Objasnjavajući novi Krivični zakonik on je tom prilikom rekao: »Mi sma-

⁶ B. Petranović-R. Končar-R. Radonjić, *Zapisnici sednica CK KPJ*, Beograd 1988, str. 508-540 (Rankovićev referat), str. 548 (Hrnčevićeva diskusija), str. 552 (Minićeva diskusija), str. 558-559 (Dilas), str. 562-564 (Kardelj).

⁷ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 244.

tramo da socijalistički humanizam treba da bude na većem stepenu i da socijalizam ne sme biti bauk ni za koga... Uzmimo samo jedan primjer, paralelu između naše zemlje, s jedne strane, i informbirovske zemalja i Sovjetskog Saveza, s druge strane, u pogledu odnosa prema protivniku. Mi još nismo nikog ubili zato što je kominformovac, a oni čovjeka odmah osuđuju na smrt. Mi smo i prema onima koji su stoprocentno bili krivi, imali obzira«.⁸ Bez obzira da li je promena shvatanja represije bila uzrokovanata pretežno spoljnopoličkim razlozima ili je plod unutrašnje evolucije režima, posledice popuštanja osetile su se u zakonodavstvu i javnom tretmanu državne represije.

Zakonske osnove državne represije

Pravna osnova za represiju bio je Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države, koji je donela Privremena narodna skupština DFJ u avgustu 1945, a koji je uskladen sa novim ustavom 16. jula 1946. Postojali su i drugi zakoni koji su korišćeni za represiju: Zakon o nedopuštenoj trgovini, špekulaciji i sabotaži, uredbe o otkupu, obaveznom zasejavanju itd. Cl. 2. Zakona o krivičnim delima odredio je definiciju krivičnih dela protiv naroda i države, a u čl. 3. u 14 tačaka navedena su pojedinačna dela takve prirode. Za političke progone najpogodniji je bio čl. 9, koji je posebno kažnjavao »propagandu i agitaciju koji sadrže poziv na nasilno rušenje postojećeg državnog uredenja«. Iako se ne pominje »kontrarevolucionarno delovanje« (termin je uveden u zakonik tek 1951. godine), struktura Zakona potpuno oponaša Krivični zakonik RSFSR, a delikt protiv naroda i države je definisan skoro istovetno, po metodi generalne klauzule, kao što je Krivični zakonik RSFSR definisao u čuvenom čl.58, poznatom svim čitacima literature o sovjetskim gulazima. U skladu sa radikalizacijom jugoslovenskog režima nastavljeno je uvodenje sovjetskih pravnih tekovina. Najzloglasnija odrednica sovjetskog prava, tačka 13. čl. 58, koja je predviđala retroaktivnu kažnjivost kontrarevolucionarnih činova, dobila je pandan u čl. 3. novele Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države donete 4. decembra 1947. Taj član inkriminiše dela koja su do 1941. izvršili vodeći državni i politički funkcioneri »zbog očuvanja neljudskog i nedemokratskog poretka ili širenja fašističkih ideja.« U Opštem delu Krivičnog zakonika krajem iste godine iz sovjetskog zakonika prenet je princip analogije, koji se smatra negacijom načela zakonitosti.⁹ Komunisti su u sferi zakonodavstva, kao i u kulturi i na drugim osetljivim terenima, izbegavali preciziranje formi. Tako je i u zakonskom sankcionisanju političkog delikta namerno ostavljenovo puno toga nedorečenog, da bi se moglo proizvoljno odlučivati na ovaj ili onaj način. U literaturi ima dosta primera sudstva u praksi koje je bio u neskladu sa poimanjem pravne države. Na primer, D. Medaković navodi kako je presuda mogla da se napiše posle žalbe na presudu, što je na prvi pogled besmisleno, a u stvari time je pružena mogućnost da se svaka žalba obe-smisli.¹⁰

⁸ J. B. Tito, *Govor i članci*, t.V. str. 405-406.

⁹ Lj. Bavcon, *Kazneno pravna zaštita države i njenog društvenog uredenja-politički delikti*, Zagreb 1988, str. 181-183.

¹⁰ D. Medaković, *Efemeris III*, Beograd 1992, str. 65-66.

Početak 50-tih označio je novo vreme i liberalizaciju svih sfera života, što je dovelo do promene zakona koji su se ticali represije. Četvrti plenum je brzo prouzrokovao promenu zakona. Novi krivični zakonik iz 1951. godine potpuno je odstupio od sovjetskog modela. Napušteno je kažnjavanje pripremnih radnji za kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uredenje. Ipak, zadržane su neke represivne klauzule, kao čl. 110, koji je kažnjavao »beg radi neprijateljske delatnosti.« Najpogodniji za represiju je bio čl. 118 koji se odnosio na delo neprijateljske propagande, ali je znatno izmenjen u odnosu na Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države. Generalna klauzula, koja se lako mogla zloupotrebiti, pretvorena je u konkretno oblikovano krivično delo. Precizno su određeni objekti zaštite i način povrede zakona.¹¹

Promenjena je i uloga sudstva, u želji da sudovi budu kompetentniji i pravčniji. Da se ne bi restaurirali buržoaski sudovi, sudstvu je nametnut paradoksalan zahtev: da sudovi budu nezavisni od mešanja i uticaja sa strane, a istovremeno da zavise od socijalističke izgradnje. Pokušaj da se reši taj paradoks napravljen je na sastanku sudija republičkih vrhovnih sudova krajem 1951. Na tom sastanku je predloženo da čak i sreske sudije biraju republički prezidijumi, a ne ad hoc sazvane skupštine sreskih narodnih odbornika.¹² Drugi element poimanja sudstva se diskretno provlači kroz novinske tekstove posle IV plenuma. To je posredno priznanje samovlašća milicije i UDB-e koje je dotele vladalo. Taj utisak pojačava još jedan članak iz NIN-a objavljen 8. jula, nedelju dana posle stupanja na snagu novog Krivičnog zakonika, a još više članak u POLITICI od 27. juna o novom načinu kažnjavanja prekršaja. U članku iz NIN-a kao novina ističe se uvođenje kazne za službeno lice koje primeni silu u krivičnom postupku. Isto tako, uvedena je i kazna za protivzakonito lišenje slobode, što je veliki napredak obzirom da je 47% hapšenja bilo neopravdano. Građanima je dato pravo na javne skupove, a predviđena je i kazna za povredu prava birača. Karakterističan je način na koji su u javnosti propraćene najradikalnije odredbe zakona koje su ukinule pravo UDB-i da izriče administrativne kazne. U pomenutom obimnom članku u POLITICI, 27. juna 1951, ističe se da će prekršajne kazne ubuduće izricati sudije pri gradskim ili sreskim narodnim odborima, koji moraju imati Pravni fakultet, ili Višu školu MUP. Naglašava se da je smanjen broj ustanova koje mogu izricati prekršajne kazne, a da su ranije te kazne mogli da izriču milicija, narodni odbori i organi inspekcije i kontrole. Kao negativnost ranijeg perioda ističe se pojava da je isti organ izričao i sprovodio kaznenu mjeru. Nigde se ne pominje UDB-a. Da nema strane literature koja analizira ovaj problem, oslanjajući se samo na novine ne bi ni znali da se odredbe zakona odnose pre svega na UDB-u. Osim toga, smanjena je i proizvoljnost kažnjavanja, zapravo, načinjeni su pokušaji da se sve kazne propišu zakonski. Zatvorska kazna za prekršaje smanjena je sa tri na jedan mesec. Pretres je od tada mogao da se vrši samo uz pismeni nalog u prisustvu držaoca stana. Kazna za prekršaje mogla se izreći samo ako je zakonom predviđena i to po zakonu.¹³ Čitava ova serija članaka u novinama i listovima dragoceno je svedočanstvo represije. Pohvale na

¹¹ Lj. Bavcon, *Kaznenopravna zaštita države i njenog uredenja-politički delicti*, Zagreb 1988 str. 187-190.

¹² Borba, 8. XI 1951.

¹³ NIN, 8. VII 1951; Politika, 27. VI 1951; Hoffman-Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962, str. 386.

račun tekovina koje se podrazumevaju u liberalnom društvu kao što su neprikosnovenost ličnosti, stana, sudenja i presuđivanja po zakonu, ukazuju na prethodno nepostojanje tih osnovnih građanskih prava i tekovina modernog građanskog društva.

Još liberalniji Zakon o krivičnom postupku usvojen je u jesen 1953. Jovan Đorđević, jedan od njegovih glavnih tvoraca, u listu YUGOSLAV REVIEW, informativnom listu o Jugoslaviji za strance, tvrdi da je taj zakon baziran na Opštoj povelji ljudskih prava Ujedinjenih nacija i da uključuje zapadnu demokratsku praksu. Uvedeno je pravo savetovanja kako pre, tako i za vreme sudskog pretresa. Krivična istraga je stavljena u nadležnost suda, umesto milicije ili javnog tužioca. Da bi se shvatilo kakav je to napredak, treba se podsetiti posleratne prakse istražnog postupka, koju opisuje D. Medaković, u kojoj je isledivanje sprovodila OZNA, a optuženi nisu smeli ni da posumnjuju da istraga nije dobro vodena. Zakon je zabranio kako J. Đorđević priznaje: »još čestu praksu fizičkog i psihološkog iscrpljivanja opuženog, iznudjivanje priznanja putem intezivnog i neprekinutog unakrsnog ispitivanja«. Priznanja su morala biti potvrđena dokazima podnetim na suđenju, a precizmo su odredena prava advokata.¹⁴ NIN je u rubrici »Pitanja čitalaca«, u kojoj su često razmatrana i delikatna politička pitanja, doneo odgovor Maksa Šnuderla, člana Zakonodavnog odbora Narodne skupštine. Kao glavnu novinu, Šnuderl ističe poštovanje ličnosti i dostojanstva okrivljenog. Precizira izvore ovog zakona, pominjući Deklaraciju o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine, a i pomenutu Deklaraciju OUN iz 1943. »Ove deklaracije su ostale odraz buržoaske demokratije i često samo puke deklaracije, jer nije bilo mogućnosti za njihovo ostvarivanje. Naša socijalistička demokratija ostvarila je niz novih ljudskih prava, a istovremeno pružila mogućnosti za njihovo ostvarenje«, zaključuje Šnuderl. Dalje kaže da okrivljeni ima pravo na odbranu, kao i da odbije da odgovara na pitanja. Pominje zabranu iznudjivanja priznanja medicinskim sredstvima, ali ostaje pitanje da li su takve metode korišćene, ili je u pitanju preventivna zabrana.¹⁵ Šnuderl naročito podvlači smanjenje mogućnosti držanja u zatvoru bez presude. Okrivljeni mora biti ispitani u roku od 24 časa, a istražni zatvor može trajati samo 21 dan, mada ga istražni sudija može produžiti na dva meseca, a Vrhovni sud, u izuzetnim slučajevima, na 9 meseci. Okrivljeni imaju pravo na nadoknadu štete u slučaju nepravilne odluke, kao i na ponovljeni postupak.¹⁶

Preciziranje položaja advokata, kao i približavanje sudske prakse klasičnom građanskom uzoru, predstavljaju značajnu liberalizaciju iz više razloga. Prvo, advokati su bili pod sumnjom sve vreme od Drugog svetskog rata. Još na IV plenumu, Kardelj je rekao da bi možda advokate trebalo birati na skupština narodnih odbora, jer je čitava delatnost advokature uperena protiv režima. Miloš Minić je tom prilikom dodaо da je njihova pozicija potpuno neprijateljska, a kao argument naveo je podatak da u advokaturi u Srbiji do pre dva meseca (proleće 1951) nije bilo nijednog člana Partije.¹⁷ Povećanim pravima advoka-

¹⁴ J. Đorđević, *The New Code of Criminal Procedure*, »Yugoslav Review« Jan-Feb 1954, str. 10-12; D. Medaković, *Efemeris III*, str. 65.

¹⁵ Angelina Marković, dugogodišnji upravnik SKC-a, u razgovoru sa autorom krajem 1994. rekla je da ima dosije o zloupotrebi psihiatrije u policijske svrhe tokom 60-tih godina.

¹⁶ NIN, 30. VIII 1953.

¹⁷ B. Petranović-R. Končar-R. Radonjić, n. d., str. 555, 567.

ta stvorena je jedna materijalno nezavisa, a politički često opoziciona društvena grupa. Sledeci korak u popuštanju represije bio je ograničavanje olvaštenja javnih tužilaca, koja su bila prepisana iz sovjetskih zakona. Od 1954. godine, Zakon o javnom tužilaštvu oduzeo je pravo javnim tužiocima da naređuju hapšenja, ili da vrše krivičnu istragu, ukoliko ih sud za to ne ovlasti. Time su javni tužiocci praktično stavljeni pod nadležnost sudova.¹⁸

Godine 1957. samo je 407 ljudi optuženo za političke prestupe, od toga svega 50 za antirežimsku aktivnost, a dve trećine za širenje verske i nacionalne mržnje.¹⁹ Ova poslednja formulacija često je zloupotrebljavana.

Suprotno opštoj liberalizaciji, kažnjavanje neprijateljske propagande prošireno je 1959. godine. Te godine je Krivični zakon izmenjen u duhu ideja vremena koje su isticale preventivu i socijalne mere, kao pogodnije forme od represije. Kazne su uglavnom smanjene, ali to nije važilo za političke neprijatelje. U ekspozitu predloga izmena i dopuna ovog zakona u Saveznoj skupštini Svetislav Stefanović se branio od optužbi da se kažnjavaju pojedinici koji samo kritikuju sistem. »Često tvrde da kažnjavamo pojedince samo za kritiku postojećeg sistema u našoj državi i da se neprijateljskom propagandom smatra sve ono što se protivi našoj državnoj politici, pa čak i ako je to izvršeno kao 'naučna analiza'. Te tvrdnje nisu istinite. Ovde se radi o pozivanju na nasilno rušenje našeg sistema vlasti, na obaranje predstavničkih tela i njihovih izvršnih organa... Takva delatnost opasna je za osnovne tekovine naše revolucije bez obzira na to pojavljuje li se u obliku pamfleta, različitih rezolucija, članaka ili naizgled naučnih dela, zato ćemo i ubuduće svaki napad na te tekovine suzbijati a nosioce takve delatnosti kažnjavati«. Član 118. koji se bavio neprijateljskom propagandom, s jedne strane preciznije je odredio šta je kažnjivo i time suzio polje represije, ali s druge strane, dodao je »zlonamerno i neistinito prikazivanje društvenih i političkih prilika u državi«, čime su širom otvorena vrata za krivično gonjenje svakog ko je kritikovao te prilike. Sada je za krivično delo neprijateljske propagande bio dovoljan i umišljaj.²⁰ Ipak, posle 1959. godine, naročito u periodu od 1961. do 1968. biće najmanje kažnjениh lica za neprijateljsku propagandu.²¹ Svoju mračnu stranu ovaj zakon će pokazati tek 70-tih i 80-tih godina, kada je mnogo učestalije korišten.

Odnos javnosti prema žrtvama represije

Proces liberalizacije posle 1948. godine usledio je posle stezanja discipline u partijskim redovima, krajnje neliberalnim metodama. Kažnjavanje onih koji su se u Partiji izjasnili za Informbiro uništilo je ono malo unutar partijske demokratije koja je postojala do tog trenutka. Ironija partijske istorije je u tome da je represivni potencijal partije došao do izražaja u punoj meri tek tada kada je

¹⁸ Isto, str. 737; Hoffman-Neal, str. 387.

¹⁹ Hoffman-Neal, n. d., str. 390.

²⁰ *Krivični zakonik i objašnjenja*, Beograd 1960, str. 21; Lj. Bavcon, n. d., str. 191-194.

²¹ I. Janković, *Nastanak i razvoj krivičnih dela iz glave XV KZ SFRJ* Beograd, 1984, Prilog I, nav. prema: V. Pešić, *Prezaštićena sloboda: Analiza političkog govora o slobodama i pravima čoveka u jugoslovenskom društvu*. »Sociologija XXVII,« br. 1-2, 1985, str. 117-136.

počeo sukob sa Staljinom.²² Dokaz za postojanje određenog stepena unutar partijske demokratije su diskusije o Rezoluciji. Sama činjenica da su ljudi smeli da se javno izjašnjavaju o tome svedoči makar o njihovoj iluziji da se o partijskim stvarima može diskutovati. Partijske diskusije nisu javnost u doslovnom smislu reči, ali su ipak neka vrsta javnog mnenja. Najpristupačniji izvor za partijsko mnenje su zapisnici sa sednica partijskih organizacija na Beogradskom univerzitetu. Na sastancima partijske organizacije nastavnika Univerziteta, kao i partijske celije Filozofskog fakulteta, dolazilo je do suprotstavljanja politici KPJ, kao i »vredanje partije i CK«, na šta se nije reagovalo dovoljno oštro, po mišljenju Univerzitetskog komiteta od 29. septembra. Univerzitet nije bio dovoljno dobro »obraden« po mišljenju komisije Centralnog komiteta, koja je odmah oformljena da ispita neobično veliki broj onih koji su se izjasnili za informbiro (350 od 2800 članova). U godišnjem izveštaju za sledeću, 1949. godinu, Univerzitski komitet je priznao da sve do marta 1949. nije išlo lako sa isključenjima iz partije na Univerzitetu. Morao je da se organizuje pojedinačni rad sa boljim članovima, da bi se ti bolji članovi uputili kako da nastupe prilikom isključivanja iz Partije. Trijumfalno se zaključuje da je više od polovine isključenih (isključeno je ukupno 713, zbog IB 495) kasnije uhapšeno.²³

Na jednom gradskom plenumu partije iz 1953. godine, sekretar komiteta Švabić izneo je podatak da je na Univerzitetu 700 ljudi kažnjeno kao informbiorci.²⁴ Primer Univerziteta prevazilazi značaj obične partijske organizacije. Prvo, ova partijska organizacija verovatno je bila najbrojnija u gradu, jer je predstavljala 10% članova cele gradske partije. Drugo, po obrazovanosti i »idejnoj uzdignutosti«, kako bi rekli komunisti, takođe joj u Beogradu nije bilo ravne. Zato je tu došlo do najvećeg loma. Veliki deo članstva Partije na Univerzitetu ozbiljno je shvatao proklamovanu slobodu diskusije i kritike na partijskim sastancima, što je jedan od dokaza za pomenutu teoriju o gušenju unutarpartijske demokratije posle izbijanja sukoba 1948. Dok je do te godine oštrica režima bila okrenuta van Partije, dotle je unutar partijskih redova bilo nekakve trpežnosti, što nije čudno za organizaciju čiji je *esprit de corps* formiran kroz zajedničku borbu i solidarnost u ratu i revoluciji, u partiji koja je od vrha do dna bila prožeta atmosferom kamaraderije, pojavom od ogromnog značaja za celokupni društveni i politički život Jugoslavije. Po definiciji Slobodana Naumovića, kamaraderija je neformalna društvena grupa, slična drevnim »muškim društvima« u svim društvima sveta. Moderna analogija kamaraderiji su »old boys networks« (udruženja daka). U komunističkom slučaju kamaraderija je vrlo pogodna reč, jer samim zvukom podseća na ratničko drugovanje, u kome su se prekalile lične veze jugoslovenskih komunista.

Naravno, još uvek nije popuštao pritisak na nekomuniste. Upečatljiv primer represije je slučaj Predraga Milojevića i njegove žene, koji svojom apsurdnošću deluje kao anegdota. On se u septembru susreo sa dopisnikom »New

²² S. Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd, 1995, str. 14.

²³ Na pomenutoj sednici partijske organizacije univerzitetskih nastavnika, održanoj 1. septembra 1948, za Rezoluciju su se izjasnili španski borac i Hemingvejev prijatelj Mirko Marković i Dohčević. Obojica su završila na Golom otoku. Vid.: Đ. Stanković, M. Mitrović, *Zapisnici i izveštaji UK KPS*, Beograd 1987, str. 47-51, 55, 58-60, 273.

²⁴ IAB, GK, r. 28, k. 145, Plenum od 30. I 1953.

York Times-a« Sulcbejerom i rekao mu da je još nezdravo za nekomuniste da budu viđeni sa strancima. Priča njegove žene je pravi pokazatelj straha i terora koji je plavio Beograd. Priča glasi: Prošle zime (1948) u pola tri noću oglasilo se zvono na vratima Milojevića. Oni nisu smeli da otvore plašeći se tajne policije. Tada su čuli kako komšija lupa na prozor i viče da je kuća u plamenu. »Nemate pojma kakvo smo olakšanje osetili«, završila je priču gospoda Milojević.²⁵

Kulminacija »čistke« medu partijskim kadrovima bila je 1949. godine. Dok 1948. u novinama nema nijedne vesti o hapšenjima, ili progonu pristalica Informbiroa, 1949. godine novine već pišu o tome. S proleća te godine, JEŽ donosi izuzetno ciničnu karikaturu koja se odnosila na hapšenje IB-ovaca. Karikatura je ilustracija stava prema političkom protivniku koji se ne progoni, već se moralno degradira. U ovoj karikaturi pod nazivom »Moderni izgovori« jedan lopov-kicoš sreće kolegu koji izgleda kao pravi lopov, sa kačketom, prugastom majicom i džepovima punim kradene robe. Na pitanje kicoša da li je »zaglavio«, lopov odgovara: »Izgleda zbog Informbiroa«. Odmah sutradan, 17. aprila, POKLITKA je preuzeila ovu karikaturu, koja se očigledno smatrala veoma uspešnom.

Po svoj prilici, karikatura je bila reakcija na veliki talas hapšenja, o kome posredno zaključujemo iz citiranog zapisnika Univerzitetetskog komiteta, u kome se pominje da je isključivanje »bolje krenulo« od marta 1949. Pažljivi čitalac će se začuditi posrednom zaključivanju o tako značajnoj pojavi, koja je morala potresti ceo Beograd. Neki put je i čutanje izvora svojevrstan govor. Osim toga, partijski izvori su do 1950. godine srazmerno oskudni, u skladu sa opštim konspirativnim stilom partijskog rada.

Na III beogradskoj partijskoj konferenciji, održanoj u januaru 1949, nema reči o represiji, sem posredno, kroz polemiku političkog sekretara Rata Dugonjića sa listom Informbiroa »Za čvrst mir i narodnu demokratiju.« Taj list je u decembru 1948. pisao kako jugoslovenski preambiciozni plan izgradnje propada: »Takva situacija primorava Rankovića da pribegava posebnim merama radi popune redova »dobrovoljaca« na izgradnji. Tako je noću između subote i nedelje 28. avgusta ove godine (1948) u Beogradu izvršena racija. Svi mladi ljudi koji su za vreme racije zadržani, a koji nisu imali dokumenta da su zaposleni, uhapšeni su i pod stražom poslani na gradenje autostrade Beograd-Zagreb.« Dugonjić komentariše ovakvo pisanje: »Takve klevete o našoj herojskoj omladini nismo čitali ni u najozloglašenijim listovima imperijalističke štampe.« Osim informbirovskog lista, takve vesti širile su radio-stanice susednih istočnih država. U KNJIŽEVNIM NOVINAMA opisuje se ovakva scena: Dobro obučeni građanin zastaje da gleda rad brigadira. Vrti glavom a pogled mu je tužan i izgubljen, kao da žali one koji rade, a oni se utrukuju ko će bolje, veselo bodreći jedni druge, uzvikujući optimističke parole. Na licu građanina čita se misao: »Eto, to je taj prinudni rad o čemu sam toliko slušao od Radio-Pešte.« Iako se vesti informbirovskih medija o prinudnom radu negiraju sa velikom dozom ironije, u njima je bilo istine. U godišnjem izveštaju britanskog ambasadora za 1950. godinu ističe se kako je veliki gest liberalizacije smanjivanje »dobrovoljnog« rada, kao i ukidanje sistema po kome je mogućnost nabavke osnovnih

²⁵ C. L. Sulzberger, *A long row of candles*, New York 1969, str. 471.

artikala zavisila od učešća u tom radu.²⁶ Tekst o izgradnji Novog Beograda takođe potiče iz leta 1949, u leto 1949. godine i BORBA počinje pisati o kažnjениm informbirovcima. Po podacima koje daje Dragan Marković u feljtonu o informbirovcima, prva grupa osudenika stiže na Goli otok 9. jula 1949, BORBA objavljuje 17. avgusta pismo 1416 informbirovaca, koji piriznaju da su izdali otadžbinu i partiju, ali su sada uvideli svu štetnost takvog čina i kaju se. Tek je jesen 1949. donela pravu poplavu kontrapropagandnih tekstova u kojima se negira represija u Jugoslaviji. U jesen 1949, BORBA objavljuje seriju tekstova o informbirovcima koji imaju isti zadatak – da pokažu njihov potpuni politički preobražaj i blagostanje. U jednom napisu s početka oktobra, sudbina informbirovcia je prikazana na takav način da se čitalac iz kasnijeg vremena koleba između tri pretpostavke: da li je novinar koji je to napisao bio zaslepljeni fanatik, ili preplašeni revnosnik, ili cinik koji parodira svoj zadatak neumesnim preterivanjem. U članku se opisuje doček kažnjenika u Riječkoj luci. »Sada ćemo se sresti sa ljudima koji su prema informbirovskoj propagandi davno poklani u Glavnjači Rankovićevih janjičara, čiji leševi plove Dravom.« Novinar se susreće sa ljudima »koji su podvrgnuti sramnom teroru i od kojih se iznuđuju priznanja« pitajući se: »Da li će to biti izmučeni glađu, iscrpeni ljudi, kako bi to prema informbirovskoj propagandi trebalo da bude? Cim se brod pojavi pred lukom, lučku vrevu nadmašilo je skandiranje glasno i gromko: Tito-Partija.

Zatim se čula pesma, nova pesma, i po rečima i po kompoziciji tako gromka da nam se čini da je brod veliki hor od nekoliko stotina ljudi. Evo ih tu pred nama, preplanulih lica, vedri i radošni. Nigde traga od iscrpljenosti i umora, nigde traga od terora i izgladnelosti. Čvrstim korakom i disciplinovano po desetinama i četama, probijaju se sa zastavama i transparentima kroz špalir građana...« Pisac teksta nije još uvek siguran u efekat svojih pohvala dobrom izgledu bivših logoraša, već citira i navodi dijalog među okupljenim građanima:

- Odakle idu?
- Valjda sa radne akcije.
- Sigurno idu sa letovanja, kad divno izgledaju!

Novinar zaključuje: »Svi su u novim radnim odelima. Svi izgledaju tako sveže i zdravo kao da zaista idu sa letovanja.« Svi izražavaju želju da idu na izgradnju auto-puta. Oformljene su dve brigade: »Sa Partijom za pobedu istine« i »Istina pobeduje.« Komandanti obe brigade održali su govore, u kojima su istakli kako su pogrešili i izdali Partiju, ali im je Partija omogućila da se poprave.²⁷ Narednih dana, u BORBI se odvija prava kampanja koja se sastoji od pokajničkih pisama informbirovaca, pisama podrške rukovodstvu i osuda sovjetske politike. U prvoj polovini oktobra objavljaju se pisma podrške Partiji od strane studenata i žena kažnjениh »društveno korisnim radom.« Krajem tog meseca, 26. oktobra, bivši kažnjenci, koji su na radnoj akciji izgradnje auto-puta, pozdravljaju narodnu miliciju pri preduzeću »Mermer« gde su izdržavali kaznu. Sledećeg meseca, 26. novembra, studenti, članovi brigade »Sa partijom za pobe-

²⁶ IAB, GK, r. 24, k. 142; M. Konjhodžić, *Zidamo tri nova Beograda*, »Književne novine« 5.VII 1949; Č. Šrbac, *Svedočanstva*, str. 90.

²⁷ Videti »NIN« 17. IX 1987; *Vraćamo se na slobodu kao novi, preporodeni ljudi*, »Borba« 5. X 1949. Komandanti tih brigada su bili Bora Viskić i Ranko Dodeka.

du istine« pišu protestno pismo upućeno Sovjetskom Savezu.²⁸ Nije jasno kakva je svrha ovakvih napisa, pogotovo onih sa pozdravima tamničarima. Možda su te poruke trebalo da istaknu humanost režima, kao onda kada su bivši kažnjenci pozdravljali svoje čuvare. U svakom slučaju, bar možemo biti sigurni da je golootički termin »mermer« prilično ušao u upotrebu, kao i da tvrđenja nekih rukovodilaca tog vremena (Vukmanović-Tempo) da nisu znali za Goli otok ne odgovaraju istini, jer je čak i običnim čitaocima BORBE moglo otrplike biti jasno da se informirovci odvode na more, gde rade nešto u vezi sa kamenom. Ipak, treba biti realan i ne osudivati preterano ljude koji nisu neposredno umešani u teror na Golom otoku i u celi sistem represije. UDB je imala određenu autonomiju koja je išla dotle da ni javni tužilac Jugoslavije u to vreme, Josip Hrnčević, bar po sopstvenom pisanju, nije mogao da se meša u poslove ove službe sa informbirovcima. On je pokušao da interveniše na molbu rodbine jednog od uhapšenih, ali je tom prilikom otkrio da je i on na proveri.²⁹ Postavlja se pitanje zašto je »BORBA« u jesen 1949. počela da objavljuje vesti o informbirovцима, ma i tako iskrivljene kao što su navedene. Svakako je kontrapropaganda jedan od uzroka, ali nije i jedini. Već u leto 1949. počinju pokušaji da se pribobiće deo evropskog javnog mnenja za jugoslovensku stvar. Računa se na levičare, ali ne iz tabora Kominforma. U Jugoslaviju dolaze ugledni gosti, koji su izuzetno pažljivo medijski praćeni. Među njima je u tom trenutku najugledniji Žak Kasu, pisac i istoričar umetnosti. U madahnutom članku objavljenom u avgustu, on poziva što više ljudi da dodu i vide istinu o Jugoslaviji, energično demantujući propagandne priče da je u Jugoslaviji fašistički režim, glad i nesigurnost.³⁰ Dakle, trebalo je razvejati sumnje koje su se već širile i po Zapadu, uveriti zapadne levičare i druge demokratski orientisane ljude da je jugoslovenski režim nešto drugo. Treći razlog je nametnut aktuelnim dogadajima u Istočnoj Evropi. U jesen te 1949. godine, počinje proces Laslu Rajku i ostalim »titolistima« pa je bilo potrebno pokazati da se jugoslovenski režim razlikuje od staljinizma. Tito je 4. oktobra 1949., na završetku manevra u Srbiji, pominjao »reparaturu« kojoj je izložen Laslo Rajk, izjavivši: »Rajk je posle uhapšen i ponovo je išao na »reparaturu« u Moskvu zajedno sa Brankovim. A tamo su, po nekom metodu koji oni imaju, pripremljeni za proces. Čime se to postiže da ljudi nastoje sami sebe što više otkriviti, ja ne znam, ali da postoji neki čudovišni metod, to je sigurno.«³¹

Sledeće, 1950. godine, POLITIKA objavljuje za istraživača šokantnu reportažu, o poseti predstavnika internacionalnih radnih brigada logoru administrativno kažnjениh društveno korisnim radom. Prvi šok koji se javlja kod čitanja je neugodno podsećanje na posete raznih međunarodnih organizacija logorima za vreme Drugog svetskog rata, a drugi je terminologija - za Goli otok se jasno i otvoreno kaže da je logor. To je još jedan dokaz da je čak i najšira javnost bila svesna prirode golootičke ustanove. Jer, od svih eufemističkih termina pogodnih da se nazove ustanova takve vrste (»administrativna ustanova« »zatvor«, »centar za prevaspitanje«) odabran je naziv koji bez dvoumljenja podseća na

²⁸ Borba, 6 X, 10 X, 26 X, 26 XI 1949.

²⁹ J. Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb 1984, str. 116.

³⁰ Ž. Kasu, *Svedoka treba, što više svedoka ovamo da dođe*, »Borba« 27. VIII 1949.

³¹ »Borba« 4. X 1949; J. B. Tito, *Govori i članci*, t. IV, str. 331.

logorsko iskustvo Drugog svetskog rata. U odgovoru na pitanje o kvalitetu hrane, logoraš kaže: »Pogledajte nas! Goli smo do pojasa, pa procenite sami - i rukom pokazuje na krepka, od sunca opaljena tela, na kojima se ne vidi ni trunka iscrpljenosti a pogotovo ne gladi.« Holandski posetilac zadovoljno komentariše: »Pa ovo i nije logor. Sloboda da se kaže šta se hoće, i da se slobodno razgovara sa svakim, pokazuje da je sve što pišu informbirovci laž i puka izmišljotina.«³² I pored ovakvih gulagovskih epizoda u beogradskoj štampi, štampa je brzo reagovala na nagoveštaje liberalizacije oko IV plenuma. Za predlog Krivičnog zakonika, koji je podnet još u zimu 1951, isticano je da je sasvim drugačiji od sovjetskog. Po sovjetskom krivičnom zakoniku, porodica izdajnika zemlje se zatvara, ili proteruje u Sibir. Toga u Jugoslaviji nema, jer je jugoslovenski zakon human.³³

Stavovi o pravosuđu na IV plenumu naišli su na trenutan odjek. Najdan Pašić već 10. juna 1951. piše o principima socijalističkog pravosuđa, tvrdeći da su sve revolucionarne tekovine ostale: reizbornost sudija i njihova smenjivost i odgovornost pred narodnim predstavništvom. »Jedino propisi o izbornosti-smenjivanju sudija treba da budu tako precizirani da se spreči samovolja i nezakoniti postupci kakvih je bilo u dosadašnjem odnosu izvršne vlasti i narodnih odbora prema sudiji... Postoje dve opasnosti: pravni formalizam, koji vodi do birokratske bezdušnosti i odvajanja od stvarnog života. Druga, nepridržavanje zakona i proizvoljno tumačenje zakonskih propisa prikriveno revolucionarnim frazama, a u stvari prouzrokovano ili nepoznavanjem stvarnog smisla i duha zakona, ili pragmatičkom sklonosću da se ugodi ovom ili onom trenutnom interesu i sugestiji sa strane.« Svakom građaninu treba da se omogući da može da povede redovan postupak protiv organa državne uprave koji je nezakonito povredio njegova prava. Buržoaski sud je zbog nepromenljivosti sudija sklon sudijskoj samovolji i korupciji. Jugoslovenski sudovi su odgovorni pred narodnim predstavništvom, ali ne smeju da zavise od svih uticaja sa strane. POLITIKA eksplicitno objašnjava kakav treba da je socijalistički sud. Po članku u tom listu, sudovi nisu i ne mogu biti nezavisni od socijalističke izgradnje. Sudovi »ne mogu biti izvan i iznad stvarnosti«. Ne može postojati »apstraktna« nezavisnost suda (opet reč »apstraktan« u negativnom značenju, poput »apstraktnog humanizma«, P. M.) »Kao što ne može postojati apstraktna nezavisnost, tako ne sme da postoji ni konkretno mešanje organa van suda i suđenje.³⁴ Ovi članci poseduju dva karakteristična elementa u razmišljanju ljudi onoga vremena o sudovima i pravdi. Prvi element je odbacivanje građanskog shvatanja sudstva. Sudstvo ne može biti nazavisno od »socijalističke izgradnje«, dakle od režima. »Apstraktna nezavisnost« sudstva ne postoji.

Omekšavanje policijskog režima olakšalo je i kontakte sa strancima. Predrag Milojević je još krajem 1950. rekao Sulcbergeru da se ne plaši više da bude viđen sa strancima. Tri godine kasnije, na gradskom plenumu partije, Vojkan Lukić kritikuje stav prema druženju sa strancima. Prvi čovek beogradske milicije kaže tom prilikom da je posle oslobođenja bio stav da se sa strancima druže

³² »Politika«, 20. VIII 1950.

³³ *Oružje socijalističke zakonitosti*, »NIN«, 18. II 1951.

³⁴ N. Pašić, *Naše pravosude mora biti snažna podrška socijalističkom progresu*, »NIN« 10. VI 1951; *Politika*, 17. VI 1951.

samo reakcionari i propale žene iz buržoaskih krugova. Među strancima ima ljudi koji su došli poslom, kao i turista koji se interesuju za Jugoslaviju. Jugosloveni izbegavaju strance, smatraju da je opasno družiti se sa njima »i jedini izvor obaveštenja tih stranaca o našoj zemlji su ološ.« Zaključio je da ne treba u svim strancima gledati špijune.³⁵ Period posle 1960, sve do 1968. godine, predstavljaće dekadu u kojoj je najmanje ljudi kažnjeno za neprijateljsku propagandu u posleratnoj jugoslovenskoj istoriji. Raspad zemlje koji je počeo krajem 60-tih godina doneo je novi talas državne represije, ali taj period hronološki prevazilaže okvire ovog rada.

*

Jugoslovenska situacija u pogledu represije bila je prilično dvosmislena. S jedne strane, mogućnosti za javno ispoljavanje mišljenja, pogotovo u kulturi, bile su daleko veće nego u ostalim zemljama Istočne Evrope. S druge, režim je sebi ostavio sve mogućnosti za politički i policijski progon neistomišljenika. Tako je u Jugoslaviji, kako primećuje Lešek Kolakovski, došlo do protivrečne situacije. Moglo se mnogo više suprotstavljati vlasti nego u Poljskoj i Mađarskoj, ali i lakše dospeti u zatvor. Broj političkih zatvorenika bio je veći u Jugoslaviji nego u te dve zemlje i pored oštire policijске kontrole u njima.³⁶ Doduše, moramo se donekle ogradići od ovog mišljenja, formiranog na osnovu stanja 70-tih godina, kada je represija uzela veći mah nego u prethodnoj deceniji. U svakom slučaju, zaključak Kolakovskog o dvosmislenoj prirodi sloboda u jugoslovenskom režimu je prihvatljiv.

PREDRAG MARKOVIĆ

DRŽAVNA REPRESIJA I JAVNO MNENJE BEOGRADA 1948–1965.

Rezime

Državna represija u Jugoslaviji posle 1948. godine tema je koja se za sada može pratiti samo iz javnih izvora. Tako je odnos javnosti prema represiji države nad stanovništvom postao predmet ovog rada. Taj odnos je praćen sa tri aspekta: javno izraženih stavova visokih partijskih rukovodilaca, zakonodavstva i tretmana represije na lokalnim gradskim partijskim sastancima i pisanja beogradske štampe. Kao i u drugim sferama života, sukob sa Staljinom je u prvi mah doveo do povećane dogmatizacije i pojačane represije. Zavladala je atmosfera straha i progona i ukinuti su ostaci unutarpartijske demokratije.

Vremenom je državni teror popuštao što je bila posledica opšte liberalizacije i želje da se o Jugoslaviji stvori pozitivna slika na Zapadu. Zakoni su pro-

³⁵ C.L. Sulzberger, n. d., str. 585, IAB GK, r. 28, k. 145.

³⁶ L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, t. III, Beograd 1985, str. 538

menjeni u smeru smanjenja samovolje tajne policije. Štampa je sa olakšanjem primila tu promenu. Rukovodioci države su stalno isticali humani i tolerantan karakter režima, naročito u poređenju sa Istočnom Evropom. Šezdesete godine predstavljaju doba najmalobrojnijih političkih presuda, iako je i dalje postojala pretnja sadržana u represivnim zakonskim aktima.

PREDRAG MARKOVĆ

STATE REPRESSION AND PUBLIC OPINION IN BELGRADE 1948–1965

Summary

State repression in Yugoslavia after 1948 is a topic which for the time being can only be followed through public sources. Hence, the subject of this work is the attitude of the public towards the repression exercised by the state over the population. This attitude is represented in three aspects: publicly expressed views of party leaders, legislature, treatment of repression on local city party meetings and the writing of the Belgrade press. As in other spheres of life, the conflict with Stalin initially led to an increase in both indoctrination and repression. An atmosphere of fear and persecution was instilled, while the remnants of democracy within the party were abolished.

In time, the terror of the state slackened as a result of general liberalization and the wish to create a positive impression of Yugoslavia in the West. Laws were changed to reduce the authority of the secret police. The press wrote of this with relief. The leaders repeatedly stressed the humane and tolerant character of the regime, especially when compared with East Europe. There were, few political trials during the 60-ies although the threat was still present, contained in repressive legal acts.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

IZA GVOZDENE ZAVESE

POČETAK I ESKALACIJA SUKOBA TITO – STALJIN PRVIH MESECI 1948.

Originalni naučni rad

UDK: 327(497.1:47) »1948«

ABSTRACT: Rad je posvećen pitanju uzroka sukoba Tita i Staljina 1948., njegovom početnom fazom – od kraja januara do kraja marta, kao i odnosom Zapada prema toku ovog sukoba u vreme dok se on odvijao daleko od očiju javnosti. Osnovni uzrok sukoba ležao je u različitim pogledima Tita i Staljina na spoljнополитичку poziciju Jugoslavije u trenutku kad se privodio kraju proces formiranja dva suprotstavljenih vojnopolitičkih bloka i kad je sovjetsko rukovodstvo želelo da osigura punu kontrolu nad državama svog bloka. Za obradu teme ovog rada korišćena je domaća i strana arhivska grada, objavljena dokumentacija i memoarska literatura.

Početkom 1948. odigravala se završna faza u formiraju vojno-političkog bloka istočnoevropskih država pod vođstvom SSSR-a. Sovjetizacija društva u zemljama »narodne demokratije« bila je u punom jeku: sprovedene su nacionalizacije, konfiskacije i druge mere kojima se obezbeđivala državna regulativa u privredi, uklanjanje ostaci političkog pluralizma i slamanje preostali otpori zavođenju jednopartijskog sistema. Istovremeno su preduzimani koraci za što čvrše povezivanje tih zemalja sa Sovjetskim Savezom, odnosno za uspostavljanje potpune kontrole Kremlja nad njima. Sovjetski blok je odavao utisak monolitnosti, a Staljin uživao autoritet neprikosnovenog lidera.

Gotovo ništa nije nagoveštavalo razbijanje tog monolita, pogotovu tamo gde je on izgledao najčvršći: na relaciji Moskva–Beograd. Teško je bilo zamisliti da bi jugoslovensko komunističko vođstvo na čelu s Josipom Brozom Titom moglo otkazati poslušnost Staljinu i krenuti putem izgradnje nezavisne pozicije, tim pre što je ono prednjačilo u primeni sovjetske prakse, negovanju kulta Staljina i Sovjetskog Saveza i isticanju »večitog« prijateljstva između dveju »bratskih« partija i naroda. Ali, upravo to se dogodilo, povlačeći za sobom krupne posledice kako na sudbinu Jugoslavije tako i na ukupne odnose između Istoka i Zapada.

O uzrocima sukoba između Tita i Staljina dosta je pisano – što u naučnim radovima, što u publicističkoj i memoarskoj literaturi – uglavnom na bazi objavljene dokumentacije, štampe i sećanja učesnika dogadaja. Tek poslednjih godina, istoričari su u prilici da koriste i deo relevantnih arhivskih fondova koji omogućuju potpunije i kvalitetnije sagledavanje ovog pitanja. Ne ulazeći ovom prilikom u širu elaboraciju, može se pouzdano tvrditi, na osnovu ranije utvrđenih činjenica i uvida u arhivsku građu (jugoslovensku, britansku i delimično američku i rusku), da je do tako drastičnog ataka Staljna i Kremlja na Tita došlo prvenstveno zbog njihovog nezadovoljstva sve izraženijom sklonosću Tita ka nezavisnim spoljnopolitičkim akcijama. Suštinu sukoba nisu činile razlike na unutrašnjem planu (mada su postojale), u primeni marksističko-lenjinističke doktrine u organizaciji države i društva, što se isticalo u prvi plan u sovjetskim optužbama iznetim u pismima CK SKP (b), i Rezoluciji Informbiroa, pri čemu je, naravno, vodstvo jugoslovenskih komunista okriviljeno za skretanje s linije marksizma-lenjinizma. Nešto kasnije, po prelasku na »sopstveni put izgradnje socijalizma« i jugoslovenska strana je u prvi plan isticala unutrašnje političke razlike kao glavni uzročnik sukoba, tvrdeći da je Staljin napao rukovodstvo KPJ zbog toga što se ono već bilo opredelilo za put »samoupravnog socijalizma«.¹

Da će Kremlj imati problema s Titovim potezima na spoljnopolitičkom planu i njegovim shvatanjem uloge Jugoslavije u regionu pokazalo se odmah po svršetku rata, u proleće 1945, kada je tražio direktno angažovanje Moskve u konfrontaciji koju je imao sa zapadnim silama oko Trsta. Pošto nije dobio očekivanu pomoć, Tito je nezadovoljstvo izrazio u govoru u Ljubljani krajem maja 1945. rekavši da Jugoslavija neće biti »moneta za potkusurivanje« velikih sila, što je naišlo na oštar protest sovjetske vlade, koja je to shvatila kao aluziju na svoj račun.² Sovjetsko vodstvo su posebno zabrinjavale Titove aktivnosti u neposrednom okruženju: granični sporovi s Italijom i Austrijom, odnosi s Bugarskom i Albanijom u vezi projekta balkanske federacije, pomaganje antivladinim snagama u gradanskom ratu u Grčkoj. Smatrali su da ova pitanja nisu od primarnog interesa za Sovjetski Savez i za »stvar svetskog komunizma«, tako da nisu bili raspoloženi da Titu pruže snažniju podršku, naročito tamo gde je postojala opasnost od konflikta sa zapadnim silama. S druge strane, pak, vodstvo jugoslovenskih komunista bilo je ubedljeno da je jačanje pozicije Jugoslavije u regionu direktno u funkciji jačanja svetskog komunizma, a time i u interesu SSSR-a.

Na Zapadu je vladalo apsolutno uverenje da su jugoslovenski komunisti najodaniji saveznici Moskve, da prednjače u primeni sovjetskog modela u praksi i da u očima Staljina i sovjetskog rukovodstva uživaju favorizovanu i privilegovanu poziciju. Koliko se može videti iz raspoložive dokumentacije, od tog opštег mišljenja odstupio je samo član britanske ambasade u Moskvi Frank Roberts. On je još u leto 1945. javljaо da se u Moskvi »oseća hladnoćа prema Jugoslaviji« i nezadovoljstvo Titovom politikom, najverovatnije zbog nestrpljivosti jugoslovenskog rukovodstva u zahtevima za Trst, Korušku i Makedoniju, što »iritira

¹ Edvard Kardelj je u knjizi Sećanja, Ljubljana Beograd, 1980, jedno poglavje naslovio: *Samoupravljanje – jedan od glavnih uzroka sukoba*.

² J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. I, Zagreb 1959, str. 300–305. – Ovaj Titov »ispad« navoden je u pismima CK SKP(b) 1948. kao dokaz njegove antisovjetske orijentacije još od 1945.

Kremlj» koji procenjuje da bi to moglo pokvariti odnose između velikih sila.³ Roberts je očigledno nastavio s pažljivim posmatranjem jugoslovensko-sovjetskih odnosa, pa je dve godine docnije, februara 1947, skrenuo pažnju centrali u Londonu da postoji realna šansa da dođe do sukoba između jugoslovenskog nacionalizma predvođenog Titom i interesa internacionalnog komunizma kojeg simbolizuju Kremlj i Staljin, što bi rezultiralo konfliktom između sovjetske i jugoslovenske vlade.⁴ Forin ofis je u vezi s tim zatražio mišljenje Čarlsa Pika, britanskog ambasadora u Beogradu. Mada nije sporio validnost nekih Robertsovih argumenata, pogotovu kada je reč o jugoslovenskim teritorijalnim zahtevima koji možda nisu u »interesu svetskog komunizma«, Pik je smatrao da Staljin i Sovjetski Savez uživaju toliki autoritet kod jugoslovenskog vodstva i da ono u tako visokom stepenu zavisi od sovjetske podrške na unutrašnjem političkom planu da se, čak i u slučaju izbijanja konflikta između jugoslovenskih nacionalnih aspiracija i interesa svetskog komunizma, »Beograd ne bi usudio da odbije bilo koji zahtev koji Moskva ozbiljno želi da nametne«.⁵ Posle ovakve Pikove argumentacije procenjeno je da su minimalni izgledi za takav sukob, pa se do juna 1948. više nije govorilo o toj mogućnosti. Stvari su se, međutim, daleko iza očiju javnosti, odvijale upravo u smeru koji je prognozirao Frank Roberts.

Presudan momenat u ovoj priči verovatno je vezan za Maršalov plan, lansiran od strane vlade SAD krajem proleća 1947, kojim je bila predviđena ogromna ekonomski pomoć evropskim zemljama koje prihvataju određene uslove. Tom planu su pristupile skoro sve zemlje izvan sovjetske zone uticaja, čime su postavljeni snažni ekonomski temelji zapadne alijanse, koja će nešto kasnije dobiti i svoju vojnu strukturu u vidu Nato pakta. Usvajanjem Maršalovog plana nastala je kvalitativno nova situacija: zapadni kapitalistički deo sveta povezao se u koherentan savez pod vodstvom SAD. Bila je to činjenica koja je predstavljala krupan izazov za sovjetsko vodstvo.

Strateški odgovor koji je formulisan u Kremlju na ovaj izazov Zapada išao je u dva osnovna pravca. S jedne strane zauzet je kurs maksimalnog smanjenja rizika od direktnih konfliktata sa zapadnim silama duž linije razgraničenja između sfera uticaja u Evropi. To je na prvom mestu podrazumevalo odustajanje ili bitno smanjenje aktivnosti usmerenih na destabilizaciju pojedinih zemalja zapadne hemisfere i eliminaciju potencijalnih izvořišta sukoba na tačkama koje nisu bile od suštinske važnosti za poziciju SSSR-a. S druge strane, odlučeno je da se u što kraćem roku okonča proces integracije satelitskih država u čvrstu političku, ekonomsku i vojnu celinu i osigura apsolutna pokornost ovih država prema Moskvi.

Ovakav kurs Kremlja direktno je ugrožavao pozicije Tita i realizaciju značajnih ambicija države na spoljнополитичком planu koje su bile u toku. Njegovo sprovodenje je, naime, neminovno vodilo sputavanju, a potom i potpunom ukidanju prava Titu i njegovoj vlasti da samostalno vode spoljnu politiku. Pored

³ Public Record Office (PRO), FO-371, 48940, R 17374/14509/92 – Pismo Robertsа Forin ofisu 27. VII 1945. Roberts je ovom prilikom preneo i špekulacije u Moskvi da je odluka o slanju Georgi Dimitrova u Bugarsku u vezi sa sovjetskom željom da ima »istaknutu ličnost u balkanskom slovenskom svetu kao protivtežu Titu«.

⁴ PRO, FO-371, 67360, R 5548/24/92 – F. Roberts Forin ofisu, 3. II 1947.

⁵ Ista signatura, Č. Pik Forin ofisu, 15. IV 1947.

toga, sovjetsko vođstvo nije nameravalo da ubuduće pruža značajniju podršku Titovoj vladi u teritorijalnim sporovima sa susednim državama. Za Tita su i jedna i druga stvar bile neprihvatljive. On nije bio spremjan da prihvati potpuno podređivanje direktivama iz Moskve, već je želeo da sačuva i unapredi poziciju državnika koji suvereno vodi spoljnu i unutrašnju politiku svoje države. Za njega je takođe bilo neprihvatljivo odustajanje od teritorijalnih zahteva koji su u domaćoj javnosti predstavljeni kao vrhunski državni i nacionalni zadatki. Očigledna je, dakle, bila oštra kolizija u temeljnim aspiracijama jedne i druge strane, a kako se ispostavilo da nijedna od njih (prvenstveno Tito) nije nameravala da bitnije odstupi od zauzetog kursa. Sukob je, dakle, bio neizbežan.

Da će u akciji sređivanja stanja u svom dvorištu najviše posla imati sa dovođenjem u red J. B. Tita, sovjetsko vođstvo je moglo videti na pitanju prihvatanja Maršalovog plana, pitanju na kojem je definitivno povlačena linija podela Evrope. Tada je jugoslovenska vlada iskazala priličnu zainteresovanost za uključivanje u Maršalov plan i od toga odustala tek nakon direktnog pritiska iz Moskve.⁶ Budući da Sovjetski Savez nije bio u stanju da svoje političko liderstvo, poput Amerikanaca, bazira na ekonomskoj koristi koje od toga imaju ostale članice bloka, njegovo vođstvo se odlučilo da primeni provereni metod iz vremena Kominterne, tj. da preko jednog tela u kojem bi bile okupljene komunističke partije diktira njihovo ponašanje i na taj način uspostavi kontrolu lagerskih država (preduslov za to je bio da komunističke partije poseduju monopol vlasti u ovim državama). Rezultat je bilo formiranje Informbiroa komunističkih partija u jesen 1947. Sovjeti su smišljeno forsirali što čvršće vezivanje KPJ za IB, pa su tako istaknuto ulogu u njegovom formiranju imali predstavnici jugoslovenske KP (E. Kardelj i M. Đilas), a za sedište lista IB-a »Za čvrst mir – za narodnu demokratiju« određen je Beograd.

Medutim, Tito je i dalje bio sklon samostalnim spoljnopolitičkim akcijama.⁷ Strpljenje Kremlja i Staljina bilo je već na izmaku kada su preko svojih izvora obavešteni da jugoslovenska vlada namerava da u Albaniju pošalje jednu kompletno opremljenu diviziju. Oni su u ovom slučaju videli ne samo još jedan dokaz Titovog individualizma, već i znatno širi kontekst: Titovu nameru da stavljanjem Albanije pod svoju kontrolu ojača poziciju Jugoslavije kao regionalne sile, a s druge strane sasvim izvesnu opasnost od uvlačenja u konflikt sa Anglo-Amerikancima na jugu Balkana. Ocenili su da je kap prelila čašu i da je došlo vreme da se po Titu snažno udari i on primora na poslušnost.

Ministar inostranih poslova SSSR-a i član Politbiroa SKP(b), Vječeslav Molotov, uputio je 28. januara 1948. preko Anatolija Lavrentijeva, sovjetskog ambasadora u Beogradu, telegram za Tita u kojem se kaže da je Moskva obaveštена o nameri Jugoslavije da pošalje jednu svoju diviziju na južnu granicu Albanije i da u vezi s tim nije dobila nikakvo obaveštenje od jugoslovenske vlade. Tražeći razjašnjenje, on je izneo bojazan Moskve da bi takav korak »Anglosaksonci ocenili kao akt okupacije Albanije od strane jugoslovenske vojske i na-

⁶ Više o tome: Đ. Tripković, *Jugoslavija i Maršalov plan*, »Istorija 20. veka«, 1–2, 1990, str. 59–76.

⁷ Do prvog javnog neslaganja na medunarodnom planu između Jugoslavije i SSSR-a došlo je krajem 1947. kada je jugoslovenska delegacija različito glasala od sovjetske po pitanju Palestine, što je izazvalo ljutnju sovjetske delegacije. Vidi o tome: V. Dedijer, *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, tom III, Beograd, 1984, str. 260–262. i *Dokumente o spoljnoj politici SFRJ*, 1947, II, str. 262–265.

rušavanje njenog suvereniteta« i to iskoristiti za svoje mešanje pod izgovorom da zaštite nezavisnosti Albanije.⁸ Istog dana Tito je odgovorio Lavrentijevu da smatra da je neophodno »grčkim monarchistima i njihovim pokroviteljima« staviti jasno do znanja da će Jugoslavija ozbiljno štititi Albaniju, jer ako se takva namera ne demonstrira »monarhisti mogu lako zauzeti južnu Albaniju«. Rekao je dalje da ne deli mišljenje Moskve da postoji opasnost od mešanja zapadnih sila, ali da će ipak privremeno zaustaviti slanje divizije u Albaniju, a ukoliko Sovjetski Savez smatra da uopšte to ne treba činiti, Jugoslavija će slediti takvu preporuku. Ali, u slučaju da Grci zauzmu južnu Albaniju – dodao je poluglasnim tonom Tito, kako ga citira Lavrentijev – »Jugoslavija će zajedno sa Sovjetskim Savezom posrkatи tu kašу«.⁹

Titov odgovor je razljutio Moskvu, pogotovu deo o zajedničkom »srkanju kaše«, pa je Molotov u vrlo oštro intoniranom telegramu od 31. januara saopštio Titu da sovjetsko rukovodstvo smatra »nenormalnim« to što ih on nije konsultovao o slanju divizije u Albaniju, a još manje da ih ne informiše o sledećem koraku u uslovima kad između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza postoji Ugovor o uzajamnoj pomoći i saradnji. Ukoliko, pak, on to smatra »normalnim«, kaže dalje Molotov, prenosi mu stav sovjetske vlade da ona neće pristati da bude stavljena pred svršen čin i neće snositi odgovornost za posledice nastale iz dejstva jugoslovenske vlade bez konsultacija sa sovjetskom vladom. Primajući k znanju Titovo obećanje da će zadržati slanje divizije u Albaniju, Molotov je zaključio da »postoje ozbiljna razmimoilaženja među našim vladama o uzajamnim odnosima između naših zemalja«, te da treba izbeći dalje nesporazume.¹⁰

Tita je iznenadila oština sovjetske reakcije. Nastojeći da smiri situaciju, on je u razgovoru s Lavrentijevim priznao da je počinio grešku što se prethodno nije konsultovao sa sovjetskom vladom, obećavši da se sporna divizija uopšte neće slati u Albaniju i da će se ubuduće konsultovati s Moskvom o spoljnopolitičkim pitanjima. Nije se složio s Molotovom da je došlo do ozbiljnih razmimoilaženja između dve vlade, dodavši da je ovo prvi put da se Jugoslavija nije konsultovala sa Sovjetskim Savezom. Lavrentijev mu je na to, kako kaže, uvratio da nije prvi put, već da je bilo i drugih slučajeva, na primer u vezi sa sporazumom o saradnji sa Bugarskom (Bledski sporazum, leto 1947), na šta mu Tito ništa nije odgovorio.¹¹

U Kremlju su, međutim, bili rešeni da stvari dovedu do kraja, pa je Molotov u novoj poruci upućenoj već sledećeg dana ponovio da postoje »razmimoilaženja«, te da s obzirom na zategnutost medunarodne situacije smatra nužnim da se ove nesuglasice likvidiraju »razmenom mišljenja na neoficijelnom savetovanju u Moskvi« na koje je pozvao »dva-tri ovlašćena predstavnika jugoslovenske vlade«. Sastanak je zakazao za 8–10. februar i dodao da su pozvani i predstavnici bugarske vlade.¹²

⁸ »Вестник МИД СССР«, 31. III 1990, N 6. (u daljem tekstu »Вестник«), str. 58, *Telegram V. Molotova A. Lavrentijevu za J. B. Tita ili E. Kardelja*, 28. I 1948.

⁹ »Вестник«, str. 59., *Iz telegrama A. Lavrentijeva Ministarstvu inostranih poslova SSSR-a*, 28. I 1948.

¹⁰ »Вестник«, str. 59., *Iz telegrama V. Molotova A. Levrentijevu za J. B. Tita*, 31. I 1948.

¹¹ »Вестник«, str. 59., *Iz telegrama A. Lavrentijeva V. Molotovu*, 31. I 1948.

¹² »Вестник«, str. 60., *Iz telegrama V. Molotova A. Lavrentijevu za J. B. Tita*, 1. II 1948.

Tito je izbegao da ide u Moskvu, predosećajući da nije reč o savetovanju, već o »ribanju«, pa su tamo otišli E. Kardelj i V. Bakarić (njima se pridružio M. Đilas koji je od ranije boravio u Moskvi na pregovorima oko ekonomskih i vojne saradnje). Bugarska delegacija je doputovala u najjačem sastavu, na čelu sa Georgijem Dimitrovom. U Kremlju su dolazak jugoslovenske delegacije hteli da iskoriste za realizaciju plana pripremljenog za pokoravanje Tita. Plan se sastojao iz dva elementa: formiranje Balkanske federacije i potpisivanje sporazuma o konsultacijama.

Staljin je na zajedničkom sastanku 10. februara izričito zahtevao da se odmah pristupi stvaranju Balkanske federacije u koju bi ušle Jugoslavija i Bugarska i kojoj bi se kasnije priključila Albanija. Namera je bila da se Tito i njegova vlada preko federacije sa Bugarskom stave pod čvršći nadzor Moskve, s obzirom na činjenicu da su gotovo kompletno rukovodstvo KP Bugarske sačinjavali kadrovi s dugogodišnjim stažom rada u Kominterni koji su bespogovorno sledili instrukcije Kremlja. Jugoslovenske predstavnike je ovo Staljinovo insistiranje potpuno iznenadilo, tim pre što je upravo on blokirao jugoslovensko-bugarske pregovore o federaciji 1945. godine. Kardelj nije izričito pristao, izgovarajući se da za tako važnu odluku nema ovlašćenje Politbiroa KPJ.¹³

Međutim, drugi deo plana je realizovan, barem formalno. Kardelj je sledećeg dana, prema njegovom svedočenju, u gluvo doba noći pozvan kod Molotova gde je potpisao sporazum o konsultovanju o spoljnopoličkim pitanjima između SSSR-a i Jugoslavije.¹⁴

Pored ovoga, sovjetsko rukovodstvo je početkom 1948. otpočelo da sprovođi pritisak na Tita odlaganjem sklapanja ekonomskih aranžmana, ograničenjem vojnih isporuka, kao i na pitanjima statusa sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka u Jugoslaviji i funkcionisanja mešovitih preduzeća. Nagomilani problemi u odnosima sa Sovjetskim Savezom bili su predmet razmatranja na sednici Politbiroa KPJ 1. marta 1948., koju je Tito otvorio konstatacijom da su ti odnosi u poslednje vreme »došli u čorsokak«. On je govorio o sporu oko slanja divizije u Albaniju, ekonomskom pritisku i forsiranju federacije sa Bugarskom i zaključio da se on sada protivi takvoj federaciji i da treba izdržati pritisak jer se »radi o nezavisnosti naše zemlje«. Ostali su se složili s njim, a u vezi s federacijom sa Bugarskom zauzet je stav da »to pitanje još nije sazrelo«.¹⁵

Sovjetsko vodstvo je po svemu sudeći bilo uvereno da se Tito i Politbiro KPJ neće usuditi da odbiju njihov zahtev, pa su na jugoslovensko-bugarsku federaciju gledali kao na gotovu stvar.¹⁶ No, ubrzo su shvatili svoju zabludu. Tito je svoju rešenost da se odupre demonstrirao ne samo odbijanjem zahteva Stalji-

¹³ O razgovoru sa Staljinom 10. II 1948. postoje zabeleške E. Kardelja i M. Đilasa (V. Dedijer, n. d., str. 311–316), a o tome su pisali i u svojim knjigama memoarskog karaktera.

¹⁴ Kardelj u *Sećanjima* (str. 119) piše da je u tom trenutku bio zbuњen i bunovan i da nije znao šta da čini, ali je, bojeći se daljih neslaganja sa sovjetskim rukovodstvom, ipak potpisao sporazum. Međutim, teško je verovati da mu Tito nije dao ovlašćenje za to, kad je, kako smo naveli, u razgovoru s Lavrentijevim 31. januara obećao da će se ubuduće konsultovati sa sovjetskom vladom o spoljnopoličkim pitanjima.

¹⁵ Arhiv Jugoslavije, F CK SKJ, III/32–35, *Zapisnik sa sednice Politbiroa CK KPJ od 1. III 1948.*

¹⁶ O tome svedoči izveštaj Obrada Cicmila, jugoslovenskog ambasadora u Sofiji od 2. marta 1948. u kojem se kaže da mu je jedan visoki bugarski funkcioner rekao da će se u najskorije vreme formirati zajednička južnoslovenska federacija i da je to »kurs koji preporučuje Moskva« – Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje A SMIP), Politička arhiva (PA), str. pov., F-IX, 1948, SSSR, str. pov. br. 177.

na da se formira jugoslovensko-bugarska federacija, već i sledećim potezom koji je predstavljao jasan korak dalje u zaoštravanju odnosa sa Kremljom. Radilo se o odluci jugoslovenske vlade o zabrani davanja podataka sovjetskim stručnjacima o ekonomskim pitanjima. Čim je ta odluka saopštena sovjetskom trgovinskom predstavniku u Jugoslaviji, Lavrentijev je o tome obavestio Moskvu, uz konstataciju da je sasvim jasno da ovakav stav odražava promenu odnosa jugoslovenskog rukovodstva prema SSSR-u.¹⁷

Iz Moskve je 18. marta stigla krajnje oštra reakcija. U telegramu za Tita, Molotov je izrazio »zaprepašće« sovjetske vlade ovakvim stavom jugoslovenske vlade, te da sovjetska vlada to smatra »aktom nepoverenja prema sovjetskim radnicima u Jugoslaviji i manifestacijom neprijateljstva prema SSSR-u« i da je izdala naređenja nadležnim ministarstvima da opozovu sve svoje stručnjake i radnike iz Jugoslavije.¹⁸ Odgovorom u kojem se kaže da je jugoslovenska vlada zaista donela takvu odluku i da su sovjetski stručnjaci dužni da se za dobijanje važnih podataka obrate vlasti ili Centralnom komitetu, Tito je jasno stavio do znanja da je spreman da se upusti u otvoreni okršaj s Kremljom.¹⁹

Ovom razmenom poruka između Moskve i Beograda završena je početna faza sukoba Tito–Staljin koja je protekla u ispitivanju snaga i građenju pozicija za odlučujući obračun. Odlukom sovjetske vlade o povlačenju stručnjaka iz Jugoslavije, sukob je prerastao u bespoštenu bitku koja je i u sledeća tri meseca pomno skrivana od očiju javnosti odvijajući se u uskom krugu najviših rukovodstava. Budući da je osnovni tok te bitke istoriografski uglavnom rekonstruisan i da su najvažniji relevantni dokumenti objavljeni (pisma koja su razmenjivala dva CK, zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ i dr.), ovom prilikom ćemo još nešto reći o dva manje poznata momenta značajna za potpunije sagledavanje ovog pitanja.

Prvi se odnosi na sudbinu sporazuma o konsultacijama o važnim spoljno-političkim pitanjima između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza koji je Kardelj potpisao u Moskvi 11. ili 12. februara 1948. Pošto se između dve alternative koje su mu bile na raspolaganju – pokoravanje Kremlju ili ulazak u bitku za očuvanje nezavisne pozicije, opredelio za ovu drugu (konačnu odluku je najverovatnije doneo u drugoj polovini februara, posle povratka partijske delegacije iz Moskve i referisanja o razgovorima sa Staljinom), Tito nije nameravao da se pridržava slova tog sporazuma. Takvu svoju nameru je jasno manifestovao povodom deklaracije vlade SAD, Velike Britanije i Francuske od 20. marta 1948, kojom se predlaže revizija Mirovnog ugovora sa Italijom tako da se Slobodna teritorija Trsta (STT) stavi pod suverenitet Italije.²⁰ Jugoslovenska vlada je, bez prethodnog konsultovanja s Moskvom, notom od 22. marta odbacila taj predlog sa obrazloženjem da on »prenabregava demokratsku volju tršćanskog stanovništva« i ne doprinosi učvršćenju mira u ovom delu Evrope.²¹

Sovjetska strana je na ovakav postupak jugoslovenske vlade reagovala tek mesec dana kasnije, očigledno zbog čekanja odgovora na pismo CK SKP(b) od

¹⁷ »Вестник«, str. 60, *A. Lavrentijev Ministarstvu inostranih poslova SSSR-a*, 9. III 1948.

¹⁸ »Вестник«, str. 60, *Iz telegrama V. Molotova za J. B. Tita ili E. Kardelja*, 18. III 1948.

¹⁹ »Вестник«, str. 60, *Iz pisma J. B. Tita sovjetskom rukovodstvu*, 20. III 1948.

²⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, 1948, Beograd 1989, str. 595.

²¹ *Borba*, 23. III 1948.

27. marta 1948. Kada je, posle sednice CK KPJ održane 12. i 13. aprila, stigao odgovor u kojem su odbacene optužbe iznete u njihovom pismu, sovjetska vlada je telegramom od 23. aprila obavestila jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova da je jugoslovenska vlada prekršila sporazum o konsultacijama time što je na svoju ruku, bez konsultacije s njom, dala odgovor zapadnim silama po pitanju Trsta, te da se, imajući to u vidu, više ne smatra obavezanom tim sporazumom.²²

Interesantno je napomenuti da je Stanoje Simić, ministar inostranih poslova Jugoslavije, posle razgovora vođenog tim povodom s Lavrentijevim, preporučio svojim nadredenim da se ubuduće u odnosima sa Sovjetskim Savezom vodi računa i o proceduralnoj strani i »da je po ovome potrebno da se i formalno izvinimo sovjetskoj strani«.²³ Ministar inostranih poslova očito nije bio upoznat o sukobu državno-partijskog vodstva svoje zemlje i najvažnijeg spoljnopolitičkog partnera i saveznika, koji se uzlatnom linijom odvijao već tri meseca.

Protekao je još mesec dana do nove rasprave po pitanju sporazuma o konsultacijama (u međuvremenu su razmenjena nova pisma između CK komunističkih partija Sovjetskog Saveza i Jugoslavije kojima su razlike još više produbljene). Prvo je sovjetska vlada notom od 20. maja opovrgla tvrdnju jugoslovenske vlade, iznete u odgovoru na sovjetski protest od 23. aprila, da je 24 časa pre svoje izjave o reviziji Mirovnog ugovora sa Italijom po pitanju statusa STT izvestila sovjetsku vladu o toj nameri, te da je ta tvrdnja »u očitoj suprotnosti sa činjenicama«. Ocenujući odgovor jugoslovenske vlade neprihvativim, u noti se zaključuje da svu odgovornost za kršenje sporazuma o konsultacijama snosi jugoslovenska vlada.²⁴

Simić je opet insistirao na izvinjenju,²⁵ ali je u odgovoru jugoslovenske vlade izraženo samo »žaljenje« što je zbog tog slučaja došlo do ovakve reakcije sovjetske vlade. Napomenuvši da to uopšte nije bila njena namera, jugoslovenska vlada je na kraju zamolila sovjetsku da »revidira svoj stav« da se ubuduće smatra razrešenom obaveza o uzajamnom konsultovanju.²⁶

Na tome se sve završilo. Daljom radikalizacijom sukoba, koji je ubrzo rezultirao raskidom međupartijskih i međudržavnih veza između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, obesmišljen je sporazum o konsultacijama o spoljnopolitičkim pitanjima. Ovaj sporazum, dakle, nije uopšte primenjen u praksi, tako da nije odigrao ulogu sredstva za ograničavanje samostalnih spoljnopolitičkih akcija J. B. Tita, koja mu je bila namenjena u vreme potpisivanja.

Drugi momenat se tiče odnosa Zapada. Kao što smo rekli, zapadni posmatrači i analitičari su bili toliko ubedeni u monolitnost sovjetskog bloka i neprikosnovenost Staljinovog autoriteta da iz malobrojnih indicija koje su povremenno izbjigale na provršinu nisu bili u stanju da naslute da se iza »gvozdene zavese«, ispod naizgled glatke površine, odvija bitka između dva najistaknutija lidera komunističkog sveta toga vremena. Prva konkretna informacija u tom

²² »Вестник«, str. 60–61, Iz telegrama V. Molotova A. Lavrentijevu za Aleša Beblera, zamenika ministra inostranih poslova FNRJ, 23. IV 1948. Povod za ovo bilo je Beblerovo traženje mišljenja sovjetske vlade po pitanju Koruške.

²³ A SMIP, PA, str. pov. 1948, F-IX, SSSR, str. pov. br. 305., Zabeleška o razgovorima S. Simića i A. Levrentijeva.

²⁴ Isto, str. pov. br. 544, Sovjetska nota br. 250, 20. V 1948.

²⁵ Zabeleška o razgovoru S. Simića i otpravnika poslova sovjetske ambasade u Beogradu 23. V 1948. (Isto).

²⁶ Odgovor jugoslovenske vlade, nota br. 88. (Isto).

smislu prispela je u Forin ofis 9. februara 1948. iz Bukurešta; u njoj se kaže da su tamo poskidane Titove slike s javnih mesta. Povezujući ovu »misterioznu informaciju« sa telegramom iz Sofije i kojem jejavljeno da Dimitrov »izgleda bled«, kao i sa još nekim indikacijama, ocenjeno je da je verovatno došlo do izvesnih nesporazuma u trouglu Staljin – Tito – Dimitrov i da je »izgleda Staljin grmeo«. U Forin ofisu, međutim, nisu bili skloni da tome pridaju veći značaj, već su ceo slučaj zaključili konstatacijom da će se verovatno sve okončati Staljinovom »grmljavnom«.²⁷

Ni smena s ministarskih funkcija, a potom i hapšenja, Adnrije Hebranga i Sretena Žužovića, ljudi iz najužeg državno-partijskog rukovodstva, nisu povezani s poremećajem odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Tim povodom se britanski ambasador u Beogradu Čarls Pik svojski potudio ne bi li saznao nešto više od onoga što je objavljeno u sredstvima informisanja. Ali najviše do čega je došao bio je izveštaj iz »vrlo dobro plasiranog izvora« čiji je pisac očigledno bio dobro upoznat sa nekim »mrljama« iz prošlosti ove dvojice visokih partijskih funkcionera, ali nije znao da su smenjeni zbog toga što su stali na stranu Staljina. Kao najverovatniji razlog njihovog uklanjanja naveo je njihovo neslaganje sa ostalim članovima partijskog vodstva oko pravaca i tempa privrednog razvoja, zbog čega je Pik u izveštaju Forin ofisu sugerisao da je njihov pad verovatno prouzrokovana »jeresima« u pogledima na privrednu problematiku.²⁸

Medutim, tokom juna 1948. sve su brojnije bile indikacije o ozbilnjom poremećaju odnosa na relaciji Beograd–Moskva, što nije promaklo Čarlсу Piku. On je 18. juna javio Londonu da mu »izgleda da su jugoslovensko-sovjetski odnosi sada zategnuti na celokupnom području spoljne i unutrašnje politike«. Kao glavne pokazatelje na osnovu kojih je došao do ovog zaključka naveo je sledeće: ni Staljin, ni Molotov, za razliku od prethodnih, ove godine nisu uputili Titu rodendanske čestitke; očigledna depresivnost, neizvesnost i uznevarenost ministara i drugih funkcionera s kojima je kontaktirao u poslednje vreme; obaveštenje koje je dobio od francuske ambasade u Beogradu koja je iz pouzdanog izvora informisana da je Staljin uputio oštru kritiku Titu zbog »devijantne politike«; iznenadni sporazum između jugoslovenske i američke vlade o sveobuhvatnom rešenju finansijskih pitanja. Na kraju, Pik je predložio da se razmotri pitanje da li se ova situacija može iskoristiti, kao i to da li treba »da pomognemo da se jaz proširi«.²⁹

Nadležni u Forin ofisu su, međutim, ocenili da dokazi koje je naveo Pik nisu dovoljni za zaključak da su odnosi između sovjetske i jugoslovenske vlade zategnuti, posumnjavši čak da se možda radi »o smišljenoj podvali« za njih. U jednoj od beležaka povodom ovog Pikovog izveštaja kaže se da pojave o kojima on govori ukazuju na jačanje procesa konsolidacije Sovjetskog bloka, te da su Hebrang i Žužović eliminisani po nalogu Moskve, verovatno zato što su jugoslovenske interese stavljali iznad interesa internacionalnog komunizma. Na kraju se ponavlja ustaljena konstatacija da će komunistička rukovodstva u zemljama Sovjetskog bloka ne smeju usuditi da ne poštuju kurs koji nalaže Kremlj, te da

²⁷ PRO, FO-371, 72578, R 1645/407/92.

²⁸ PRO, FO-371, 72578, R 6646/407/92 – Pik Forin ofisu, 28. V 1948.

²⁹ PRO, FO-371, 72630, R 7284/153/92 – Pik Forin ofisu, 18. VI 1948.

je Tito imao priličnu slobodu akcije i da je Staljin verovatno zaključio »kako je krajnje vreme da ga pozove na poslušnost«.³⁰

Kao što se vidi iz navedenih dokumenata, ni najpozvaniji ljudi u Forin ofisu, gde se u to vreme slivalo najviše informacija o prilikama u sovjetskom bloku, nisu, i pored već jasnih idnikacija, verovali da postoji ozbiljan sukob između vodstva sovjetske i jugoslovenske komunističke partije, a još manje da je Tito rešen da ide do kraja u odbrani svoje pozicije, čak i po cenu potpunog raskida s Moskvom. Ipak, obelodanjivanje takve činjenice (objavom Rezolucije IB) nije bilo sasvim iznenadujuće, barem kad je reč o Forin ofisu.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

IZA GVOZDENE ZAVESE

Početak i eksalacija sukoba Tito – Staljin prvih meseci 1948.

Rezime

Sukob između Tita i Staljina, odnosno između vodstava komunističkih partija Jugoslavije i SSSR-a, nastao je zbog razlika u pogledima na spoljnopoličku poziciju Jugoslavije, a ne zbog izvesnih razlika na unutrašnjepoličkom planu, to jest u primeni doktrine marksizma-lenjinizma u praksi, što je isticano u prvi plan u optužbama sovjetske strane i kasnije u medusobnom propagandnom ratu. Posle lansiranja Maršalovog plana američke vlade, kojim je praktično oformljen čvrst savez zapadnih kapitalističkih zemalja, sovjetsko vodstvo je želelo da nametne potpunu kontrolu nad državama iz svoje zone uticaja i to preko osiguranja absolutne poslušnosti rukovodstava njihovih komunističkih partija. Najveću smetnju za ostvarenje ovog cilja predstavljao je visok stepen nezavisnosti na spoljnopoličkom planu koju je imao Tito, a koju je Kremљ do tada tolerisao. Tito, međutim, nije želeo da se odrekne takve svoje pozicije, pa je sukob postao neizbežan.

Početni povod sukoba desio se krajem januara 1948, kada je sovjetsko rukovodstvo saznalo za odluku Titove vlade da u južnu Albaniju pošalje jednu kompletно opremljenu diviziju. U Kremљu su rešili da na ovom slučaju pritisnu Tita i presile ga na pokornost. Narednih pet meseci vodila se žestoka bitka na relaciji Moskva–Beograd, ali daleko izvan javne scene. Tek krajem juna iznenadena javnost je obaveštena o razlazu dve vodeće komunističke partije istočnog bloka.

Zapadni posmatrači i analitičari nisu bili u stanju da iz sporadičnih indicija koje su isplivavale na površinu zaključe da je došlo do ozbiljnog poremećaja odnosa između Moskve i Beograda. Uverenost u neprikosnoveni autoritet Staljina u satelitskim partijama bila je tolika da ni argumentovano upozorenje britanskog ambasadora u Beogradu u tom smislu, koje je svojoj centrali uputio polovinom juna, nije prihvaćeno kao verovatno.

³⁰ PRO, FO-371, 72630, R 7300/92 – Beleške povodom Pikovog pisma.

DOKO TRIPKOVIC

BEHIND THE IRON CURTAIN.
The Beginning and Escalation of the Tito–Stalin Conflict 1948

Summary

The conflict between Tito and Stalin, and between the leaderships of the communist parties of Yugoslavia and the USSR was the result of different views regarding Yugoslavia's position in foreign politics and did not arise from differences concerning domestic politics in Yugoslavia and the application of the Marxis-Leninist doctrine as was always emphasized in the accusations coming from the Soviet side and in the subsequent propaganda war between the two countries. After the American government had introduced the Marshal Plan, forming through it a strong coalition of western capitalist countries, the Soviet leadership wished to impose total control over the countries in their sphere of interest by ensuring absolute obedience of their party leaderships. The biggest stumbling block in achieving this was the high level of independence which Tito enjoyed in foreign politics which the Kremlin had previously tolerated. Tito was not, however, willing to relinquish this position, thus making the conflict inevitable.

The initial excuse for the conflict came towards the end of January 1948, when the Soviet leaders learnt of Tito's decision to send a completely equipped division to south Albania. It was decided in the Kremlin to use this incident as a pretext to force Tito to subordination. A bitter struggle ensued in the following months between Moscow and Belgrade but it was kept far from the public eye. It was only toward the end of June that the population was surprised to learn about the dissent between the two leading communist parties of the eastern bloc.

Western observers were not able to discern from the fragmentary indications which surfaced sporadically, the depth of the rift which had occurred between Moscow ant Belgrade. The belief in Stalin's absolute authority in the satellite parties was so deeply rooted that even the argumented warning to this effect, which the British ambassador in Belgrade sent to London in June, was not taken seriously.

BOJAN DIMITRIJEVIĆ

Diplomirani istoričar

Beograd, Kolarčeva 3

ZAPADNA VOJNA POMOĆ JUGOSLAVIJI 1951–1958.

Originalni naučni rad

UDK; 341.232.1(497,1:73)»1951/1958«

ABSTRACT: Rad predstavlja pokušaj da se u glavnim tezama prikaže vojna saradnja između Jugoslavije i Zapada, na prvom mestu Sjedinjenih Država, 50-tih godina ovog veka. Taj deo jugoslovenske istorije još uvek nije istražen. Prethodni radovi tetirali su ovu saradnju samo kao detalj širih političkih ili ekonomskih odnosa Jugoslavije i Zapada. Namena ovog teksta je da prezentuje obim, kvalitet i tehnički uticaj tehnike koja je data u okviru pomoći Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Istraživanje u jugoslovenskim vojnim arhivama, kada je reč o periodu posle 1945. godine, još uvek je ograničeno za istraživače izvan Armije. Rad je napisan na osnovu raspoloživih publikacija i autorovog istraživanja u arhivi Muzeja Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva.

Posle prvih nedoumica u vezi pozadine i ishoda sukoba Jugoslavije i zemalja »narodne demokratije« sa SSSR-om na čelu, na Zapadu je na prelazu iz 1950. u 1951. preovladalo mišljenje o korisnosti pružanja, pre svega, vojne pomoći Jugoslaviji. Ocenjeno je da je Jugoslavija od direktnе važnosti za odbranu Severoatlanske oblasti i za sigurnost SAD, što je rezultiralo odlukom da se Jugoslaviji pruži vojna i ekomska pomoć da bi se uvećala njena odbrambena moć.¹

Gotovo cele 1951. godine vođen je niz pregovora između jugoslovenskih i američkih vojnih delegacija na kojima su Jugosloveni insistirali na svojim listama potreba, a Amerikanci na svojim mogućnostima i namerama. Ključne za utvrđivanje isporuka bile su posete Sjedinjenim Državama general-pukovnika Koće Popovića u periodu 15. maj – 16. jun i general-pukovnika Kilibarde od 6. do 28. avgusta 1951. Razgovori su se odvijali u nizu tehničkih konferencija gde je sa mukom usaglašavano ono što je traženo i ono što je nudeno. Već tokom pregovora, kada bi se apsolvirale hitne potrebe, isporučivano je naoružanje

¹ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 337.

Jugoslovenskoj armiji. Tako su stigle haubice 105 mm, protivtenkovski topovi 57 mm, oklopni automobili, raznovrsna municija i nešto lakih dvo-motornih aviona.²

Pomanjkanje traženog naoružanja pravdano je potrebama za rat u Koreji i nedovoljnom proizvodnjom. Jugoslovenski predstavnici su ukazivali da su zainteresovani samo za savremena sredstva, jer se u slučaju sovjetske agresije nije predvidalo vraćanje na partizanski način ratovanja.³ U SAD se posle Drugog svetskog rata ukorenilo mišljenje o JA kao o snažnoj partizanskoj narodnoj vojski bez odgovarajuće tehničke kulture. Postojala je tendencija da se JA nametnu vojni instruktori, baš kao u doba 1945–1948. godine od Sovjetskog Saveza. Negde pred zaključivanje sporazuma o pomoći, izveden je niz pokaznih vežbi za američkog načelnika združenog Generalštaba generala Kolinsa, koji je posetio Jugoslaviju da bi se upoznao sa tehničkom kulturom JA i njenim mogućnostima. U najvećoj vežbi, izvedenoj kod Banja Luke, u velikom opsegu bile su angažovane tenkovske, vazdušno-desantne i avijacijske jedinice na forsiranju Vrbasa. Ta vežba je impresionirala Amerikance, koji zatim nisu više insistirali na slanju instruktora.⁴

Posle intenzivnih pregovora zaključen je 14. novembra 1951. u Beogradu sporazum o vojnoj pomoći (*Military Assistance Pact*) između vlada FNRJ i SAD. Prema ovom sporazumu Jugoslavija je uključena u Program pomoći za zajedničku odbranu – *Mutual Defence Aid Programme* (u nastavku pominje se po uobičajenoj skraćenici MDAP). Pomoć je trebalo da stiže iz tri zemlje: SAD, Velike Britanije i Francuske, prema listama potreba – narudžbenicama koje bi dostavljala Jugoslovenska armija.⁵

U jednom intervjuu koji je koïncidirao sa ovim potpisivanjem maršal Tito je istakao »da vojne nabavke iz SAD ne znače promenu naše politike nezavisnosti i samostalnosti socijalističkog razvoja, da želimo da od SAD nabavljamo samo ono čega nemamo dovoljno. Pre svega, teško artiljerijsko oružje i avione, i da uopšte ne dolazi u obzir potpisivanje ugovora o uzajamnoj pomoći (sic!)«. Nагласio je dalje da jačanje odbrambene moći Jugoslavije doprinosi jačanju mira i stabilnosti u ovom delu sveta.⁶

Sporazum o vojnoj pomoći ratifikovan je odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ 9. januara 1952. Politički smisao sporazuma bio je otpor vojnom pritisku i razbijanje blokade sa Istoka. Sporazum je zasnovan na principima povelje OUN.⁷ Predviđena je vojna pomoć od strane SAD u vrednosti od 746,5 miliona dolara, po tadašnjim kataloškim vrednostima, mada jugoslovenski vojni zvaničnici sve do 1954. godine nisu znali ni visinu sredstava pomoći, ni ce-

² *Razvoj Oružanih Snaga SFRJ, knjiga 17, Tehničko snabdevanje*, Beograd 1988, str. 48–49.

³ Isto, str. 48.

⁴ *Razvoj OS SFRJ, knjiga 3–2, Kopnena vojska*, Beograd 1987, str. 171; *Istorijat 111. avijacijskog puka za 1951. godinu*. Spomen soba 111. avio-brigade, aerodrom Pleso (prepis ovog dokumenta napravio autor jula 1987).

⁵ *Obaveštajna služba SAD*, izdanje Uprave bezbednosti, Beograd 1968, str. 47; Bojan Dimitrijević i Milan Micevski, *JETS, Avioni američkog porekla u jugoslovenskom naoružanju 1953–1974*, Beograd 1991, str. 1.

⁶ *Tito's speech in publications JNA 1941–1980*, Beograd 1982, str. 400.

⁷ Edvard Kardelj, *Sećanja 1944–1957, Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije*, Ljubljana – Beograd 1980, str. 196.

ne pojedinih sredstava koja su isporučivana. Tehničke konferencije su dale objašnjenja po ukupnim listama, pa su sačinjeni orijentacioni usaglašeni programi pomoći za 1951, 1952 i 1953. godinu. Naoružanje i oprema iz tih prvih programa bili su namenjeni dopuni naoružanja JNA. Kasniji programi su imali namenu kompletiranja i preoružavanja određenih sastava JNA.⁸

Sporazumom o vojnoj pomoći vlada FNRJ saglasila se da primi izvestan broj osoblja vlade SAD i pruži mu olakšice za kontrolu odvijanja pomoći, uz insistiranje da broj tih službenika bude što manji.

Decembra 1951. stigla je u Beograd Američka vojna misija *American Mission Assistance Staff*, od 30 oficira, poznatija po skraćenici AMAS (u 1952. na čelu misije bio je general Harmodi).⁹ Istovremeno, pri DSNO formirano je Odeljenje za prijem vojne pomoći. Celokupna procedura isporuka i prijema vojne pomoći Jugoslovenskoj armiji¹⁰ odvijala se isključivo preko ta dva organa.

Isporuke

Nabavke tehnike iz sistema MDAP omogućile su kvantitativan i kvalitativan skok nivoa opremljenosti jedinica JA (od 22. decembra 1951. nosi naziv Jugoslovenska narodna armija – JNA), za razliku od prethodnog perioda blokade sa Istoka u kome je dominirala najblaže rečeno – stagnacija.

Za prijem ove tehnike bio je formiran niz tehničkih baza kojima je stavljeno u zadatku da prihvate, dekonzerviraju ili sklope i otpreme različit materijal u jedinice. U Rijeci je formirana tehnička baza za prijem oklopno-mehanizovanih sredstava koja su stizala brodovima, a u Hadžićima artiljerijska baza za prihvata artiljerije. Zbog nemogućnosti da se uskotračnom prugom Ploče–Sarajevo prebaće teža artiljerijska sredstva, baza je posle rasformirana a formirana je nova sa istim zadatkom u Ljubljani. Auto-tehnička baza formirana je sa početkom isporuka u Prečkom kod Zagreba. Kroz nju je od kraja 1951. prošlo preko 12.500 različitih neborbenih vozila. Još maja (?!) 1951. godine formirana je baza za prijem inžinjerijskog materijala i opreme za vezu u Solinu kod Splita. Ova baza premeštena je 1951. godine u Prečko, a pri bazi u Prečkom tada je formiran poseban odeljak za prijem sredstava veze. Ratna mornarica formirala je bazu u Vranjicu kod Splita.¹¹

Vazduhoplovna tehnika dopremana je na sledeće aerodrome: avioni Mosquito na aerodrome Pančevo i Velika Gorica, avioni T-33A, F-84G, C-47, RT-33A i F-86E, kao i helikopteri S-51 na aerodrom Batajnica. Avioni F-47D dovoženi su rasklopljeni brodovima u Pulu i na pulskom aerodromu sklapani.¹²

Po ugovoru 50% materijala prevozilo se američkim brodovima, a 50% jugoslovenskim. Za ostali materijal iz MDAP koji se primao iz Evrope ili severne Afrike bilo je predvideno da organizaciju transporta i plaćanje transportnih

⁸ Isto kao nap. 2, str. 49.

⁹ D. Bekić, n. d., str. 434.

¹⁰ *Obaveštajna služba SAD*, str. 46.

¹¹ *Razvoj OS SFRJ*, 3–2, str. 172; Leonid Jovanović, *Tehnička služba KoV JNA 1945–1985*, Beograd 1989, str. 20, 45–47, 56–58 i 74.

¹² M. Micevski and B. Dimitrijević, *Balkan Mosquitos*, časopis »Fly Past«, Novembar 1989; B. Dimitrijević i M. Micevski, n. d., str. 2;

troškova preuzeće Jugoslavija. Za organizovanje tog transporta u Odeljenju za prijem vojne pomoći pri DSNO bila je zadužena saobraćajna služba, da bi krajem 1952. godine organizacija tog prevoza i plaćanje prevoznih troškova prešli u nadležnost drugih saobraćajnih organa. U februaru na železničkoj stanici Rijeka formirana je Privremena komanda stanice sa zadatkom da obezbeđuje vagone i otpremu materijala koji je iz inostranstva stizao u Riječku luku. Pošto je povećan obim materijala, ova komanda je sredinom 1953. godine ukinuta, a umesto nje formiran je odsek za prijem vojne pomoći, koji je u svom sastavu imao i predstavnike saobraćajne službe.¹³

U toku eskalacije trščanske krize od oktobra 1953. do sredine februara 1954. nije bilo isporuka tehnike iz sistema MDAP Jugoslaviji.¹⁴

Osnovni problem svih nadležnih organa pri Generalštabu i najvišim komandama bio je u to vreme prevodenje brojnih američkih tehničkih pravila sa engleskog jezika. Američka armija imala je veoma razgranat sistem tehničkih pravila i uputstava, pa je za jedan tenk, na primer, stizalo posebno pravilo za top, stabilizator, motor..., zatim za vozilo kao celinu, pa za njegovu borbenu upotrebu od najsjitnije do najkrupnije tenkovske jedinice, itd. Tehnička pravila su odmah prevodena na srpskohrvatski jezik i slata u jedinice, a taktička su delom korišćena u originalu a delom prevodena ili modifikovana prema doktrini JNA. Sve je to istaklo potrebu neophodnog učenja engleskog jezika. Većina starešina nadležnih uprava Generalštaba pohadala je niže i više kurseve engleskog jezika osnovane u to vreme pri Domu JNA u Beogradu.¹⁵ I armijska štampa objavljivala je bazične vodiče stručne engleske terminologije.¹⁶

Šta je sve isporučeno?

Glavna komponenta JNA: pešadija, bila je od ranije, manje ili više, opremljena u skladu sa tadašnjim vremenom, tako da je za njene potrebe stiglo samo specijalizovano oružje: preko 5000 »bazuka« kalibra 60 i 88,9 mm, 1120 bestrzajnih topova kalibra 57 i 75 mm, blizu 2500 protivavionskih mitraljeza Brauning M2 kalibra 12,7 mm i 34000 automata M1 Tompson kalibra 11,43 mm.¹⁷ Ovim oružjima ojačana je najviše protivavionska i protivtenkovska komponenta pešadije JA. Pešadija je takođe dobila i karakteristične američke ašovičice sa dugačkom drvenom drškom.

Za jugoslovenske oklopne jedinice bilo je to »burno razdoblje podstakнуто naglim prilivom nove borbene i neborbene tehnike« kroz sistem MDAP. Primljena oprema: tenkovi M4A3 (599), M47 (319), samohodni topovi M7, M18, M36 (715), oklopni automobili M3A1 i M8 (565),... nije bila vrhunska u okviru naoružanja kojim su Amerikanci raspolagali u to vreme, što je bilo iluzorno očekivati. Ipak, po tehničkim rešenjima bila je to oprema visokog kvalite-

¹³ Razvoj OS SFRJ, knj. 9-1 Pozadina (automobilska služba), Beograd 1988, passim.

¹⁴ Ovo smo zaključili pregledom registara aviona Komande JRV i 7. vazduhoplovног korpusa gde se prema spiskovima jasno uočava da u pomenutom periodu nijedan avion nije primljen iz MDAP. Registri su u Arhivu Muzeja Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva u Zemunu.

¹⁵ Razvoj OS SFRJ 3-2, str. 172.

¹⁶ Videti na primer »Krila Armije« iz 1952. godine

¹⁷ Razvoj OS SFRJ, knj. 3-2, str. 42-43.

ta i veoma pouzdana u eksploraciji. Tenkovi M4A3 Šerman bili su po borbenim kvalitetima slabiji od sovjetskih T-34, kojima je već raspolagala JNA, ali su zato bili tehnički savršeniji, lakši i jednostavniji za upravljanje. Tenkovi M-47 Paton predstavljali su, pak, značajniji kvalitativni skok u razvoju tehnike tog doba. Za razliku od Šermana koji su bili tehnološka generacija Drugog svetskog rata, tenkovi tipa Paton su pripadali prvoj posleratnoj generaciji američkih tenkova koja je donela veći kalibar topa (90 mm), primenu hidraulike pri upravljanju (kojom je smanjena utrošena snaga za 50 puta u odnosu na sovjetski T-34!), radio-veze sa sistemom UKT i upotrebu kristala za izbor talasa itd... Isporuke oklopnih borbenih vozila uslovile su proširenje formacije Oklopnih jedinica, kao i njihovo uvođenje kod pešadijskih divizija.¹⁸

Odmah od 1951. godine počela je da pristiže znatna količina artiljerijskog naoružanja. Primljeno je 760 oruđa kalibra 105, 155 i 203 mm. Obim naoružanja i opreme primljene kroz sistem MDAP uslovilo je organizacijsko-formacijske promene u oružanim snagama. Omogućeno je kompletno preoružanje artiljerije kod osam pešadijskih divizija i formiranje većeg broja artiljerijskih pukova za protivtenkovsku borbu ili vatrenu podršku, posebno na nivoima gde ih ranije nije bilo: korpus, armija i rezerva Vrhovne komande.¹⁹

Artiljerija je uz topove dobila i municiju, vozila, traktore za vuču, sredstva veze. Deo artiljerijskih starešina upoznao se sa organizacijom američke artiljerije, njihovom opremom za upravljanje i rukovodenje vatrom, kao i načelima borbe upotrebe i dejstva artiljerije. Pošto je ocenjeno da je američki sistem savremeniji, prihvaćeno je da se on usvoji u JA pod nazivom Centar za upravljanje vatrom (CUV) koji je nekoliko daljih godina isprobavan u nekim artiljerijskim jedinicama JNA. Vojna pomoć je rešila dotadašnji problem pokretljivosti artiljerije jer su uvedeni američki traktori M4 i M5 za vuču oruđa kalibra od 105 do 203 mm. Za manje kalibre služili su kamioni. Uz sve to, artiljerija je obogaćena velikom količinom različite opreme: telefonima, radio-uredajima, busolama, zvukovnim aparaturama, radarima, radionicama. Sva primljena sredstva, iako ranije korišćena, bila su u veoma dobrom tehničkom stanju. Doba prijema vojne pomoći za artiljeriju JNA bilo je doba izrastanja u respektivnu snagu.²⁰

Protivavionska artiljerija je osnažena sa nešto manje od 1000 različitih topova kalibra 40,90 i 94 mm, a uvedeni su i radari i naoružanje. Ove isporuke omogućile su formiranje protivavionskih pukova (90/94 mm) koji su mogli da se nose sa protivnikom na srednjim visinama do 6000 m, a i noću čime je jugoslovenskoj protivvazdušnoj odbrani dat novi kvalitet. Uz to obogaćena je i protivavionska odbrana kod divizija pešadije (40 mm).²¹

Kod inžinjerije isporučene su 44 vrste sredstava u 119 različitih tipova inžinjerijske opreme: mostovi, buldožeri, grejderi, valjci, čamci, radionice. Za razliku od drugih rodova, kod inžinjerije nije bitno izmenjeno stanje popunjenoštiti opremom.²²

¹⁸ Isto, str. 174–176.

¹⁹ Isto, str. 290–292.

²⁰ Isto, str. 293–295.

²¹ Isto, str. 420, 421 i 424.

²² L. Jovanović, n. d., str. 61.

Predstavnici roda veze tražili su savremena tehnička sredstva, dok su Amerikanci nastojali da daju sredstva koja su, zbog zastarelosti, ispisivana iz njihovih inventara. Ipak, u toku isporuke udovoljeno je delu zahteva JNA. Isporučeno je 4387 radio-uređaja, 545 agregata, 30 teleprinter, 24 pokretne radioline veze, itd. Te isporuke uticale su i na izmene dotadašnjih normi i prilagođavanje američkim normama.²³

Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo (JRV) počelo je da prima avione pre nego što je potpisani sporazum o pomoći. Prvi su počeli da stižu klipni avioni Mosquito (isporučeno 140 kom.) od kraja oktobra 1951, a od poslednjeg dana iste godine i avioni F-47D (150). Oba ta tipa, isporučivana i tokom proleća 1952, pripadala su kategoriji aviona poslednjih dana Drugog svetskog rata. Ipak, ne sme se zanemariti činjenica da su slični avioni preovladavali u svetskom naoružanju, kao i da je tehnička opremljenost jugoslovenskog RV tada bila gotovo katastrofalna.²⁴

»Novi materijal«, kako je ova tehnika zvanično nazivana 1952. godine, doneo je niz novosti u JRV. Pošto je tehnika dolazila iz sasvim drugačijeg sistema organizacije, moralo je da dođe do prilagođavanja organizacije JRV uvođenjem novih nomenklatura, sistema rada vazduhoplovno-tehničkog snabdevanja i novog sistema tehničkih pregleda tipa IRAN – *Inspection and Repair As Necessary* (Pregled i popravka prema potrebi). Iskrse su teškoće oko paralelne upotrebe colovnog i metričkog sistema mera, što je zahtevalo dupliranje ili tripliranje alata i opreme.²⁵

Prelomni momenat u razvoju JRV bio je početak isporuke mlaznih aviona. Prve partije mlaznjaka T-33A i F-84G (ukupno isporučeno 25 + 167 kom.) stigle su u 117. lovački puk u martu i junu 1953. Prvom sletanju četvorke mlaznih T-33A na Batajnici, 10. marta 1953, prisustvovao je veći broj jugoslovenskih i američkih zvanica. Vršen je direktni radioprenos, »Filmske novosti« su napravile reportaže, a sledećih dana sva jugoslovenska štampa na udarnim mestima objavljivala je ovu vest. Ta tehnika je bila potpuno savremena, na primer ona koju su Amerikanci koristili u poslednjim fazama Korejskog rata. JRV su isporučivani uglavnom novi avioni sa minimalnim naletom.²⁶

Isporuke mlaznih aviona uticale su na dalji niz promena u JRV. Uz izmenе navika i shvatanja kod letača i tehničara, infrastruktura se usložila širenjem skladišta, novim dužim pistama, uvođenjem sredstava za navigaciju, različite elektronike i sistema radarskog obezbedenja. Obuka je bila intenzivna i, po procenama stranih posmatrača nije se razlikovala od bilo kog vazduhoplovstva u sastavu NATO-a.²⁷

Nabavljena je i velika količina, oko 800, klipnih motora koji su omogućili dovršavanje nekih domaćih projekata. Transportna avijacija je ojačana avionima za 100%, a početkom 1954. godine stigli su i prvi helikopteri.²⁸

²³ Isto, n. d., str. 78–80.

²⁴ M. Micevski – B. Dimitrijević, »Balkan Mosquitos«; Registar aviona Komande JRV, Arhiv Muzeja JRV.

²⁵ »Čuvari našeg neba«, Beograd 1977, str. 259–260.

²⁶ B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 2–4.

²⁷ Isto, str. 4; »Čuvari našeg neba«, str. 259.

²⁸ časopis »Aeroplan«, 1/95 str. 7–9.

U periodu 1955–1957. godine JRV je osnaženo isporukama dva savremena aviona: mlaznim izvidačem RT-33A (22 kom.) i nadzvučnim lovcem F-8E (43). Na ovom drugom, koji je u JRV doneo novinu u vidu strelastih krila, jugoslovenski piloti su po prvi put leteli brzinama većim od brzine zvuka. U istom vremenskom periodu i jugoslovenska vazduhoplovna industrija (Ikarus, Soko, 21. maj, remontni zavodi: Jastreb i Zmaj) ospособila se za remont mlaznih aviona i motora, pa čak i za proizvodnju određenih rezervnih delova i sklopova.²⁹

Uz tu tehniku, dobijene su i velike količine avio-bombi i oko 1800 različitih vozila, kojima je za dugo potpuno bio obezbeden ovaj segment vazduhoplovstva. Od tih vozila u JRV stiglo je oko 35% potpuno novih, a ostatak je primljen posle generalne revizije.³⁰

Od 1953. godine formira se i služba Vazdušnog osmatranja, javljanja i navođenja – VOJIN u sastavu JRV, jer su tada počele da stižu pošiljke radarskih uređaja i prateće tehnike. Daljim isporukama radara AN/TPS-1D, -10, AN/FPS-8... Narednih godina ova služba je prerasla u složen sistem kojim je pokriveno celo nebo FNRJ.³¹

Maršal Tito je pokazivao veliko interesovanje za vojnu pomoć isporučenu JRV, pa je često obilazio jedinice sa ovom tehnikom. Dvadesetog dana posle prijema aviona F-47D januara 1952. posetio je aerodrom Pula, povoljno očenivši dobijene avione pred vazduhoplovциma. Slično je bilo i 1953. i 1954. godine kada je obilazio aerodrom Batajnica. U takvim prilikama Titu je demonstrirana različita tehnika na zemlji i u letu. Januara 1954. na sednici vlade FNRJ pohvalio je pilote koji su izvršili preobuku na mlazne avione bez ijednog udesa.³²

Jugoslovenska ratna mornarica (JRM) takođe je bila uključena u program MDAP, ali znatno manje nego Kopnena vojska ili JRV. Nabavljen je artiljerijsko, protivpodmorničko i protivminsko naoružanje: brodski topovi kalibra 30, 44, 76 i 127 mm, bacači raketa, bombi i bojevih kompleta, protivpodmorničke dubinske bombe. Stigla je i municija za brodske mitraljeze i topove kalibra od 20 do 127 mm. Isporučena su i sredstva veze, različiti radari, reflektori, motori, elektro-uredaji i čitav niz sitnijih artikala koji su našli primenu u jugoslovenskim brodogradilištima.³³

Godine 1955. izvedene su vežbe sa Britanskom ratnom mornaricom, prve i poslednje koje je JRM izvršila sa stranom ratnom mornaricom. Vežba: napad na konvoj i branjenje prolaza »pomogla je da ocenimo znanje, da se odmerimo sa većom ratnom mornaricom i da sagledamo nedostatke«.³⁴

Deo nabavki za JRM realizovan je i kroz specifični »Off shore« program, koji je Američka armija razvila u vreme Korejskog rata radi rasterećenja svoje vojne industrije. Po tom programu neke evropske vojne industrije proizvodile su tehniku za izvoz u okviru programa MDAP ili za sopstvene potrebe u sklopu

²⁹ B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 10–15.

³⁰ Istorijat JRV za 1958 i 1959 godinu, videti pod: *stanje tehnike*, Arhiv Muzeja JRV Zemun.

³¹ Pukovnik Mirko Roganović, *30 godina jedinica VOJIN »Glasnik RV i PVO«* 3/83, Beograd 1983, str. 8–9.

³² Predrag Pejčić, *Tito među vazduhoplovциma*, Beograd 1982, passim.

³³ Razvoj OS SFRJ, knj. 5, *Jugoslovenska ratna mornarica*, Beograd 1987, deo: Odnosi sa SAD i prilog br. 11.

³⁴ Isto.

istog programa. Tehničku i proizvodnu dokumentaciju i sredstva obezbeđivali su Amerikanci ukoliko bi se uverili u sposobnost lokalne industrije.

Razgovori o učešću Jugoslavije u ovom programu počeli su 1952. godine kada je došla jedna američka ekipa da utvrdi mogućnosti jugoslovenske vojne industrije za takav poduhvat. Prvi ugovor za izradu municije od 5,5 miliona dolara, potpisani je juna 1953. a juna 1954. sklopljeno je pet novih ugovora. Tri su se odnosili na proizvodnju municije (na osnovu ovog programa preduzeće »Sloboda« proizvelo je municiju za protivavionske topove od 40 mm),³⁵ jedan na proizvodnju sredstava veze, a jedan na minolovce. Vrednost je procenjena na oko 15 miliona dolara. Ubrzo po potpisivanju ugovora, u Jugoslaviju je došla jedna »Off shore« misija iz Ministarstva odbrane SAD, radi brige o izradi i distribuciji, a za njom i sledeća čiji je zadatak bio da posebno vodi brigu o izradi brodova.³⁶

U okviru »Off shore« programa, kao specifičnog potprograma MDAP-a, za JRM je u Francuskoj nabavljen patrolni brod klase »Le Fougeux« koji je kao »581« ušao u sastav 38. divizionala patrolnih brodova 1956. godine. Na istoj osnovi nabavljen je jedan, a u Jugoslaviji proizvedeno daljih tri minolovaca tipa »Ham«, ili kako su označeni u JRM »Tip 151«. U trogirskom i lošinjskom brodogradilištu na osnovu »Off shore« programa izrađeni su minolovci klase »Sirus«, ili po stanardu JRM »Tip 141«.³⁷

Za vojnu industriju isporučeno je blizu 2000-t raznih vrsta baruta, 100-t TNT-a, 50.000 raznih upaljača, 39 mašina, ali to nije bilo ni približno onome što su Jugosloveni zahtevali. Na primer, nije dobijena nijedna licenca za proizvodnju.³⁸

Prema nekim navodima, kroz sistem pomoći dobijeno je samo oko 20% rezervnih delova. Amerikanci su to obrazlagali činjenicom da se u JNA nalazi samo 20% primljene tehnike u eksploataciji dok se ostalo čuva po skladištima. Poseban problem bio je sa tehnikom koja je izbačena iz naoružanja Američke armije. Za takva sredstva su rezervni delovi trebovani po posebnim listama, često uz odgovor da se sa takvim delovima više ne raspolaže. Ukupno isporučenih delova po assortimanu i količinama bilo je oko 85%.³⁹ Retko gde je obezbedenost rezervnim delovima bila veća od jedne godine, a kod nekih sistema u JRV opskrbljeno se merila u mesecima.⁴⁰ Transportni avioni JRV imali su redovnu nájavnu liniju sa velikim stovarištem materijala Američkog vazduhoplovstva u Šateru u Francuskoj.⁴¹ Najveći deo prepiske i urgencija u toku prijema pomoći vodio se po ovom pitanju.

Preobuke na novu tehniku

Prihvatanje programa pomoći nametnulo je i problem preobuke dela starešinskog kadra. Ta preobuka je izvedena na dva načina: školovanjem dela jugoslovenskih kadrova u američkim vojnim školama u SAD ili u Evropi i kroz

³⁵ Razvoj OS SFRJ, knj. 3–2, str. 422.

³⁶ Obaveštajna služba SAD, str. 48–49.

³⁷ Razvoj OS SFRJ, knj. 5, prilog VI.

³⁸ Kao nap. 2, str. 51.

³⁹ L. Jovanović, str. 102–103.

⁴⁰ Kao nap. 2, str. 51.

⁴¹ B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 12.

specijalno organizovane kurseve u Jugoslaviji koje su držali američki vojni ili civilni stručnjaci. U vreme trajanja vojne pomoći na školovanju van FNRJ bila su 762 pripadnika JNA, a računa se da je na specijalizovanoj obuci u zemlji obučeno nekoliko hiljada starešina. Takve tehničke kurseve sprovodilo je 18 ekipa sa 48 američkih nastavnika.⁴² U isto vreme američki oficiri obišli su veliki broj jedinica JNA. Ukupno je bilo 768 poseta i 23 delegacije SAD.⁴³ Od tih poseta izdvajamo: redovne dolaske brodova američke 6. flote, zatim posetu i rad američke kartografske ekipe 1955. godine itd.⁴⁴

Vazduhoplovci su se prvi školovali u inostranstvu. Još pre zaključenja ugovora o pomoći, upućena je tročlana pilotska ekipa predvođena kapetanom Nikolom Žutićem radi obuke na avionima Moskito u Veliku Britaniju. Za ovom su pristigli i drugi, a u SAD je upućena grupa od dvadeset i više vazduhoplovaca za preobuku na avion F-47D.⁴⁵ Radi preobuke na mlazne borbene avione septembra 1952. trojica iskusnih pilota poslata su na specijalni komandirski kurs na mlaznoj avijaciji pri 48. lovačko-bombarderskom vingu u američkoj bazi Šomon u Francuskoj. Krajem godine toj ekipi pridružilo se još deset pilota koji su posle preobuke činili osnovni nastavnički kadar u Jugoslaviji za preobuku pilota JRV na mlaznu tehniku.⁴⁶

Sve grupe imale su problema u prilagođavanju na obuku i život po zapadnim standardima, ali i peripetije kao što su zabrane da nose crvene petokrake ili teškoće oko ulaznih viza. Posle završenih kurseva ocene stranih instruktora bile su uglavnom povoljne za »Tito's jet jockeys«, kako su nazvani u jednom magazinu.⁴⁷

Slične početne probleme imali su i tenkisti koji su u dve grupe od deset oficira prošli obuku u SAD.⁴⁸

Tokom 1953. godine u cilju upoznavanja sa održavanjem inžinjerijske opreme dobijene iz MDAP-a, 12 oficira inžinjerijsko-tehničke službe pohadalo je dva kursa za opravku inžinjerijske opreme i dizel-motora u Zapadnoj Nemačkoj.⁴⁹ Tehničke službe Kopnene vojske uputile su 63 oficira i podoficira u škole i ustanove Američke armije na kurseve u rukovanju opremom.⁵⁰

U periodu decembar 1954 – jun 1956. iz JRV na različite kurseve u SAD, Nemačkoj, V. Britaniji, Francuskoj i Holadniji upućeno je oko 160 ljudi. Sadržaji kurseva su bili najrazličitiji, a ovde navodimo neke: »Specijalni radarski kurs«, »Viši obaveštajni kurs«, »Kurs vazduhoplovne medicine«, »tehničkog snabdevanja«, »održavanja motora i opreme«, »opravke vozila« itd..⁵¹

⁴² L. Jovanović, str. 103.

⁴³ Isto kao nap. 2, str. 52; *Obaveštajna služba SAD*, str. 47.

⁴⁴ *Obaveštajna služba SAD*, str. 48–49.

⁴⁵ Krila Armije 1952; Izjava penz. general-potpukovnika Nikole Žutića autoru, septembra 1993, u Zemunu.

⁴⁶ B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 1–2.

⁴⁷ časopis *Flying* 6/1953, str. 27–28.; izjava penz. pukovnika Veljka Lukića autoru, april 1990.

⁴⁸ Razvoj OS SFRJ knj. 3–2, str. 171.

⁴⁹ L. Jovanović, n. d., str. 71.

⁵⁰ Isto, str. 103.

⁵¹ *Istorijat JRV za godine 1955, 1956, 1957*. Arhiv Muzeja JRV Zemun.

Jednostrani prekid

Sve intenzivnija politička, ekonomski i vojna saradnja sa SSSR-om i zemljama Varšarskog ugovora, posle normalizacije odnosa 1955. godine, dovela je do zahlađenja odnosa sa zapadnim silama, a naročito sa SAD. Dolazi postepeno do usporavanja svih isporuka, a naročito preostalih isporuka vazduhoplovne tehnike i opreme putem MDAP. Nova politička situacija uslovila je odluku vlaste FNRJ da otkaže dalji prijem vojne pomoći što je ozvaničeno 15. jula 1957. komenikeom jugoslovenske vlade. Vojna oprema iz programa MDAP prestala je definitivno da pristiže krajem februara 1958. Ukupno je realizovano 92,7% predviđene sume.⁵²

Iako je gašenje programa vojne pomoći bilo po sporazumu od 14. novembra 1951. utvrđeno na rok od 28 godina, program je prekinut daleko pre toga. Na pitanje komentatora »New York Timesa« C. L. Sultsbergera »Koji su najznačajniji problemi i zašto je Jugoslavija tražila da joj se obustavi vojna pomoć?«, maršal Tito je u intervjuu 28. februara 1958. u Beogradu izjavio: »Mislim da su odnosi između Jugoslavije i Amerike dobri i da otkazivanje vojne pomoći nije uticalo na naše odnose i na našu međusobnu saradnju u raznim drugim stvarima koje se tiču obje zemlje. Jedan od osnovnih razloga zbog kojih smo otkazali vojnu pomoć bio je u tome što primanje te pomoći nije više bilo u skladu sa našom spoljnom politikom (...) Osim toga Jugoslavija se više nije osjećala ugroženom bilo s koje strane, da bi joj ta pomoć bila potrebna. Nama je ta pomoć i politički bila nezgodna, zbog toga što je američki kongres u vezi s njom često tražio preispitivanje jugoslovenske spoljne politike, a naročito u pogledu naših odnosa sa Sovjetskim Savezom i drugim Istočnim zemljama (...) Ali to nije bilo pristrasno, već činjenica da vojna pomoć nije bila u skladu sa našom spoljnom politikom, sa politikom koegzistencije«.⁵³

Milovan Đilas navodi u svojim sećanjima Titov stav o zapadnoj pomoći, još u prvom periodu njenog trajanja: »Tito je u uskom krugu izražavao teskobu i ojadenost: bez nezavisne politike – nema nezavisnosti! Tištala ga je jače ekonomski pomoći: pomoć u oružju, smatrao je, manje obavezuje i manje ponizava, obzirom da Jugoslavija svojom isturenošću i spremnošću ne brani samo sebe. Zbog toga je insistirao – sve nestrpljivije u 1953. godini, posle smrti Staljinove – kod članova CK koji su vodili privredu na oslobađanju od zapadne pomoći«.⁵⁴

Obustava snabdevanja JNA, a naročito JRV usporila je modernizaciju i prenaružavanje jedinica. Najdelikatnija situacija je bila kod vazduhoplovstva gde se od 18 borbenih pukova samo sedam preoružalo na mlaznu tehniku, dok su ostali i dalje bili opremljeni već zastarem tehnikom, takođe iz MDAP.⁵⁵

Period prijema vojne pomoći bio je najintenzivnije razdoblje u posleratnom razvoju JNA. Zahvaljujući tim isporukama, JNA je tada prerasla u višestruko savremeniju i borbeno jaču vojsku nego što je bila u periodu izolacije sa Istoka. Prijem zapadne vojne tehnike uticao je na podizanje tehničke kulture

⁵² B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 16; E. Kardelj, n. d., str. 196.

⁵³ Josip Broz Tito, *Odgovori*, Beograd 1977, str. 87–88.

⁵⁴ Milovan Đilas, *Druženje sa Titom*, Beograd 1990, str. 76.

⁵⁵ B. Dimitrijević – M. Micevski, n. d., str. 15; *Istorijat JRV za 1958. godinu, deo osposobljenost letačkih jedinica*, Arhiv Muzeja JRV.

i sticanje značajnih iskustava koja su podstakla razvoj jugoslovenske vojne industrije i doprinela savremenijem izgledu JNA, čime je ona dostigla niz armija NATO pakta. U sledećem periodu dominiraće stagnacija i zaostajanje u modernizaciji, sve dok 1962. godine nije počela intenzivna vojna saradnja sa SSSR-om.

Najveći deo tehnike koju je JNA primila putem sistema vojne pomoći ne-stao je vremenom u upotrebi. Najveći deo tenkova, vazduhoplovne, radarske i automobilske tehnike prestao je da se koristi operativno u 70-tim godinama. Međutim, artiljerijsko, streljačko naoružanje i brodovi činili su izuzetak i većinom su zadržani u naoružanju JNA, bilo aktivno ili u stokovima kao rezerva. U tom stanju dočekali su ratnu upotrebu u sukobu koji je zahvatio Jugoslaviju od proleća 1991. U početku sva ta tehnika bila je u sastavu JNA, ali predaja-ma kasarni ili zarobljavanjem do nje su dolazile i druge ratujuće strane koje tu tehniku i danas koriste, uostalom kao i Vojska Jugoslavije.

BOJAN DIMITRIJEVIĆ

ZAPADNA VOJNA POMOĆ JUGOSLAVIJI 1951–1958

Rezime

U periodu 1951–1958. Jugoslovenska narodna armija bila je uključena u sistem vojne pomoći koji su razvile Sjedinjene Američke Države u posleratnom periodu. Taj sistem nosio je naziv Program pomoći za zajedničku odbranu – Mutual Defence Aid Programme. Potpisivanjem pristupanja tom programu 14. novembra 1951. zvanično je otpočeo prijem tehnike, mada je ona isporučivana i za vreme pregovora tokom 1951. Jugoslovenskoj narodnoj armiji isporučivane su znatne količine različitog naoružanja i opreme koje su uticale na kvalitativan i kvantitativan skok njene borbene gotovosti drastično oslabljene zbog pritiska SSSR-a i njegovih satelita u prethodnom periodu. Znatan deo kadra JNA u periodu prijema pomoći prošao je različite oblike školovanja i usavršavanja u ino-stranstvu i Jugoslaviji. Ova činjenica, kao i primljena tehnika, uslovila je rast tehničke kulture u JNA.

Zbog nove spoljnopoličke orijentacije Jugoslavija je 1957. godine donela odluku o jednostranom raskidu sporazuma o vojnoj pomoći što je dovelo do problema u održavanju borbene gotovosti JNA i zahlađenja odnosa sa SAD.

BOJAN DIMITRIJEVIĆ

WESTERN MILITARY AID TO YUGOSLAVIA 1951–1958

Summary

In the period between 1951 and 1958, the Yugoslav People's Army (JNA) joined the Mutual Defence Aid Program, a system of military aid organized in the postwar period by the US. Yugoslavia became part of this program on 14 November, 1951 and began officially receiving technology whose delivery had already started in the course of 1951, while the agreement was still under negotiation. JNA received considerable amounts of various arms and equipment which improved the army's combat readiness in terms of both quantity and quality, which had previously been drastically weakened due to pressure from the USSR and its satellites. Many Yugoslav army cadres underwent various forms of education and training in Yugoslavia and abroad during this period. This and the technology received resulted in a higher stage of technological awareness in JNA.

Changes in Yugoslavia's foreign policy in 1957 induced its unilateral withdrawal from the military aid agreement which caused problems in maintaining combat readiness in JNA and the cooling of relations with the US.

PRILOZI

MAJA MILJKOVIĆ-ĐUROVIĆ

Stipendista, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KOMITSKE AKCIJE NA TLU JUŽNE SRBIJE 1920–1928.

ABSTRACT: Delatnost Makedonskog komiteta u Sofiji i njegov uticaj na jugoslovensko-bugarske odnose. Terorističke akcije na tlu Makedonije. Konstantna nemoć državnih organa da obezbede minimum javne bezbednosti i lične sigurnosti stanovnika Makedonije.

Teritorija Makedonije je vekovima predstavljala jabuku razdora na Balkanu. U strateškom pogledu Makedonija je bila jedna od najznačajnijih oblasti jugoistične Evrope i svojim značajem podsticala je neprekidne sukobe i sporove kako balkanskih suseda (Bugara, Srba i Grka) tako i velikih sila. Demografski sastav Makedonije je svojim etničkim šarenilom dodatno komplikovao političku situaciju na Balkanu. Makedonsko pitanje dobilo je prvorazredni značaj 70-tih godina 19. veka i nije prestalo da bude aktuelno ni posle Prvog svetskog rata.

Makedonski komitet u Sofiji, oslanjajući se na 25-godišnju tradiciju Makedonske organizacije, nastojao je da zadrži pažnju svetske javnosti na *makedonskom pitanju* forsirajući terorističku aktivnost komita u Južnoj Srbiji.¹

U tom trenutku Todor Aleksandrov i Aleksandar Protogerov su bili najmoćniji ljudi u Makedonskoj organizaciji. T. Aleksandrov je održavao stalne kontakte sa bugarskim kraljem Ferdinandom i »posle odredenog vremena mogao se pohvaliti da ima čak znatan uticaj na kralja« (*Politika*, 16. septembar 1924.). Postoje sumnje da su Aleksandrov i Protogerov izvršili najveću presiju da Bugarska napadne Srbiju 1915. godine. Od vojnog atašea Austro-ugarske Aleksandrov i Protogerov su dobili fantastičnu sumu od 30.000.000 zlatnih maraka (avgust–septembar 1914.) kako bi što efikasnije napadali i uništavali železnicu (pruga Skoplje–Đevđelija) i mostove na teritoriji Makedonije.² Po ulasku Bugarske u rat Aleksandrov je ušao u Vrhovnu komandu bugarske vojske, a po-

¹ Prema popisu iz 1921. Južna Srbija je obuhvatala sledeće okruge: Berane, B. Polje, Bitolj, Bregalnica, Zvečane, Kosovo, Kumanovo, Ohrid, Prizren, Prijepolje, Raška, Skoplje, Tetovo i Tikveš. Aktivnost komita bila je usredsređena na okruge: Bitolj, Bregalnica, Kumanovo, Ohrid, Skoplje, Tetovo i Tikveš, dok su albanski kačaci bili prisutni u okruzima Kosovo, Metohija, Zvečan, Prizren i Raška.

² Aleksandar Spasojević, *Rad srpskih vojnih vlasti 1914. i 1915. na odbrani železničke pruge Skoplje–Đevđelija od diverzija komita »Istorijski glasnik«* br. 4, 1964.

tom je stigao u okupiranu Makedoniju. Pod njegovom komandom izvršeni su najstrašniji zločini u kojima je stradalo 27.000 dece, žena i staraca. Pored toga, Aleksandrov je intenzivno radio na deportovanju stanovništva Makedonije u Bugarsku. Do kraja 1916. deportovano je 10.000 porodica. Zbog zverstva koje je počinio Aleksandrov je stavljen na četvrtoto mesto liste ratnih zločinaca, dok je na prvom mestu bio Protogerov.

A. Protogerov je 1917. dobio zadatak da uguši ustank srpskog naroda u Toplici. Razbojničke trupe su napravile jezivu pustoš u celoj Toplici, uništile čitava sela, počinjen je niz najkravavijih zločina, paljevina i pljački. Za uspehe u ugušivanju ustanka A. Protogerov je nagrađen generalskim činom.

Po završetku Prvog svetskog rata Kraljevina SHS je u više navrata tražila ekstradiciju Aleksandrova i Protogerova, ali do toga nikada nije došlo. Vlada A. Stambolijskog uspela je da uhapsi Aleksandrova i Protogerova, ali su oni, zahvaljujući svojim vezama u policiji, brzo pobegli iz zatvora.

Bugarska vojna katastrofa i nemiri u Bugarskoj uticali su na privremeni raspad Makedonske organizacije i rasturanje komitskih četa. Međutim, ubrzo je počela reorganizacija pokreta. Najveći deo posla oko okupljanja članova (većina makedonstvujućih se povukla u unutrašnjost Bugarske) obavio je Protogerov. Preko tzv. *dobrotvornog društva Ilinden* okupio je stare komite. Obnovljeni su pogranični punktovi, vojni centri, u Ćustendilu, Džumaji i Petriču odakle su ubacivane čete na teritoriju Kraljevine SHS. Glavni centar Makedonske organizacije je bio u Sofiji.³

Dnevni list Politika kao svojevrsni svedok epohе fokusira pažnju i na *pitati Juga*, na teritoriju Južne Srbije, gde su se vekovima sukobljavali bugarski, grčki i srpski interesi. Politika je redovno objavljivala informativne tekstove koje je dobijala od svog stalnog dopisnika iz Sofije. Pored toga imala je čitavu mrežu dopisnika u Makedoniji: Skoplju, Ohridu, Štipu, Tetovu.⁴

Jugoslovensko-bugarski odnosi

Neposredno po završetku Prvog svetskog rata na vlast u Bugarskoj došao je Aleksandar Stambolijski, čiji je zadatak bio izuzetno težak: da predvodi Bugarsku u trenutku njene najveće krize. Kao jedan od prioritetnih ciljeva Stambolijski je postavio normalizaciju odnosa sa Kraljevinom SHS i eventualni ulazak u Malu Antantu. Jugoslovenska vlada, na čelu sa Nikolom Pašićem, nije bila spremna da tako brzo prihvati *rukuj pomirenja*. Naprotiv, Pašić je očekivao da minu celokupne generacije, pa da se tek tada normalizuju odnosi Kraljevine SHS sa Bugarskom.

Na putu jugoslovensko-bugarskog pomirenja postojalo je nekoliko izuzetnih prepreka. Teroristička delatnost VMRO-a, odnosno komitske akcije na tlu Južne Srbije onemogućavale su korektne odnose Kraljevine SHS sa Bugarskom. Smenjivali su se periodi zategnutosti i popuštanja u međusobnim odnosima, a u nekoliko navrata jugoslovenska strana je upozorila Bugarsku, kao i međunarod-

³ Kosta Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1937.

⁴ Jedan od osnovnih izvora za ovaj rad bio je dnevni list *Politika*. Analizirani su tekstovi vezani za ovu temu objavljeni u brojevima *Politike* od januara 1920. do decembra 1928.

nu javnost, da će biti prinuđena da preduzme vojnu akciju na bugarsku teritoriju, pošto Bugarska ne preduzima ništa da suzbije napade VMRO-a sa njene teritorije.⁵

Period zategnutosti počinje od trenutka kada je verifikovan Nejski ugovor, ali situacija postaje kritična aprila 1921. kad su vlade Grčke, Rumunije i Kraljevine SHS uložile zajednički protest Bugarskoj. Početkom juna došlo je do susreta Pašića i Aleksandra Dimitrova. Suština njihovih pregovora se odnosila na mera koje bi preduzela bugarska vlada protiv Makedonske organizacije. Dimitrov je odmah po dolasku u Bugarsku preduzeo niz akcija usmerenih protiv VMRO-a. Na žalost, umesto organizacije, strada Dimitrov. Oktobra 1921. članovi Makedonske organizacije izvršili su atentat na Dimitrova. Vest o njegovom ubistvu ponovo je izazvala krizu u jugoslovensko-bugarskim odnosima. Jugoslovenska vlada je ubistvo Dimitrova protumačila kao uvredu.

U prvoj polovini 1922. Stambolijski je bezuspešno pokušavao da uspostavi normalne odnose sa Kraljevinom SHS, dok je VMRO izazivao neprekidne sukobe i sabotirao njegovu politiku prema Kraljevini SHS. Samo od januara do jula 1922. Politika je izvestila jugoslovensku javnost o 40 ubistava, napada i pljački koje su izvršili članovi Makedonske organizacije. Prvog juna 1922. pojavio se zvanični kominike jugoslovenske vlade koji je najavljivao moguću oružanu akciju ako ne prestane gerilski rat koji vode komite u Vardarskoj Makedoniji. Druga polovina 1922. donela je popuštanje zategnutosti i vidno poboljšanje jugoslovensko-bugarskih odnosa. Novembra 1922. Stambolijski je posetio Beograd, što je bio njegov veliki diplomatski uspeh pošto je do tada jugoslovenska vlada uporno odbijala da ga primi u zvaničnu posetu.

U januaru 1923. formirana je jugoslovensko-bugarska komisija koja je trebalo da razreši sva sporna pitanja. Sa druge strane, Aleksandrov je sa svojim komitama izvršio stravičan pokolj u Kadrifalkovu, koji je zapretio da ponovo uništi dobrosusedske odnose.

Jugoslovensko-bugarska komisija, koja je radila u Nišu, u prvoj polovini marta 1923. izradila je Niški sporazum koji je regulisao sledeća pitanja: pojačanja pograničnih straža, saradnju graničnih patrola, uklanjanje iz pogranične zone izbeglica, dezterera i službenika koji su vezani za Makedonsku organizaciju.

⁵ »Granica između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Bugarske odredena je članom 27. ugovora o Miru potpisanih u Neji na Seni, 27. novembra 1919. (obnarodovan u *Službenim novinama Kraljevine SHS*, BR. 211-a od 24. novembra 1920.). Shodno članu 29 istog Ugovora jedna međudržavna komisija za razgraničenje imala je da povuče na terenu ovu granicu.«

Saveznička komisija se sastojala iz francuske (4 člana), britanske (5 članova), italijanske (3 člana), japanske (2 člana), Kraljevine SHS (10 članova) i bugarske (11 članova) delegacije. Članovi komisije, čiji je predsednik bio pukovnik Ordioni (francuska delegacija), radili su na terenu tri godine (od septembra do novembra 1920. od aprila do novembra 1921. i od aprila do kraja septembra 1922.). U toku 1922. komisija je bitno promenila sastav, od 25 članova iz 6 delegacija ostalo je samo 4 člana, odnosno predstavnika 3 delegacije: Francuske, Kraljevine SHS i Bugarske. To su bili: pukovnik Ordioni, predsednik komisije, đeneral Stefanović (Kraljevina SHS), pukovnik Marhočev (Bugarska) i narednik Mileriu (Francuska).

Rad na razgraničenju završen je 1. avgusta 1922, kada je granična linija definitivno povućena i predata na čuvanje našoj pograničnoj trupi. Granica je podeljena u 4 sektora. Ukupna dužina granice bila je 536.175,65 m, s tim što je deo stare, nepromjenjene granice iznosio 261.745 m, a novouvrđene 273.430,65 m (*Opis granične linije između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Bugarske*, Ministarstvo inostranih poslova, Biro za razgraničenje, Beograd 1935.)

U tom periodu VMRO je pokušavao da izazove ustanak u Makedoniji. To nije uspelo, ali je zato 9. juna Aleksandar Stambolijski oboren sa vlasti, a posle nekoliko dana i ubijen.

Makedonska organizacija je bila jedan od glavnih aktera u 9. junskom pregratu. Zahvaljujući nemirima koji su zahvatili celu Bugarsku, aktivnost VMRO-a u Makedoniji se smanjila. Komitske čete su bile preko potrebne novom ministru-predsedniku Cankovu da bi uništio protivnike, ugušio nemire i održao se na vlasti.

Pored krize koja je potresala Bugarsku, novi bugarski predsednik i dalje je nastojao da pred medunarodnom javnošću predstavi kako *makedonsko pitanje* nije rešeno. U svom govoru u Sobranju istakao je da Makedonija predstavlja *jabuku razdora* između Bugarske i Kraljevine SHS zahtevajući priznavanje bugarske manjine u Kraljevini SHS.

Cankovljev govor je uznemirio duhove i ubzro je stigao odgovor jugoslovenskog ministra spoljnih poslova M. Ninčića: »Maćedonije nema, postoji samo Južna Srbija«.

Odgovor ministra Ninčića, kao i sklapanje Rimskog sporazuma, izazvalo je uznemirenost u Sofiji. Već u februaru stigli su detaljni izveštaji kako bugarski politički vrh planira *spontani ustanak* u Makedoniji. Plan o podizanju ustanka donet je na sednici Saveta Zemaljske odbrane kojoj je predsedavao kralj Boris. Prisustvovali su: ministar unutrašnjih poslova, ministar spoljnih poslova, T. Aleksandrov i drugi. Istovremeno, Cankov je nastojao da uveri jugoslovensku vladu kako bugarska vlada nema nikakve veze sa *makedostvujućima*.

Do planiranog ustanka nije došlo zato što je britanski poslanik u Sofiji izrazio najozbiljnije upozorenje bugarskoj vlasti da ne može da računa na spoljnu podršku ukoliko bi akcije bugarskih bandi dovele do odmazde.

Početkom jula 1924. štampa zvanične Sofije preplavljena je vestima da vlasti Cankova preti opasnost. U avgustu se pojavila vest da je Cankov molio Protogerova⁶ da mu u slučaju ustanka u zemlji stavi svoje čete na raspolaganje. Komitske čete su povučene sa terena i smeštene u mesta gde postoji najveće nezadovoljstvo stanovništva.

Ubrzo je došlo do nemira ogromnih razmera, ali su, nasuprot očekivanju Cankova, to prouzrokovali članovi VMRO. Ubijen je Todor Aleksandrov i to ubistvo je predstavljalo znak za početak krvavih razračunavanja unutar makedonskog pokreta.

Nemiri u Bugarskoj sprečili su komite da se koncentrišu na teritoriju Kraljevine SHS. Usledilo je izvesno popuštanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima i poseta Cankova Beogradu. Godina 1925. protekla je u znaku daljih popuštanja zategnutosti, ali je još uvek svaki pogranični napad komita povećavao napetost.

Sa druge strane, atentat na kralja Borisa (aprila 1925.) i eksplozija bombe u Sofijskoj katedrali pružili su priliku bugarskoj vlasti da optuži Kraljevinu SHS za saučesništvo u ovim zločinima.

⁶ Politika, 14. avgust 1924.

Jugoslovenska vlada je uzvratila ravnom merom uhapsivši članove VMRO-a, koji su ubaćeni u Kraljevinu SHS sa zadatkom da izvrše atentat na kralja Aleksandra i N. Pašića.

Leto su komite ponovo iskoristile za terorističke akcije, a jugoslovenska vlada je uputila niz protesta.

U periodu od 1926. do 1928. u jugoslovensko-bugarskim odnosima bilo je manje kritičnih trenutaka, ali do poboljšanja nije došlo.

Na samom početku 1926. pala je vlada Cankova, a smenila je vlada Ljupčeva.

M. Ninčić je započeo razgovore radi postizanja sporazuma o arbitraži, ali su pregovori bili prekinuti zato što bugarska strana nije bila spremna da prihvati klauzule sporazuma koje su se ticale VMRO-a.

Ozbiljan potres za jugoslovensko-bugarske odnose predstavljalo je ubistvo Spasoja Hadži Popovića. M. Ninčić je tu situaciju iskoristio da bi napao *bugarski izbeglički zajam*. Tada je po prvi put od kraja Prvog svetskog rata bugarska vlada javno priznala da komite upadaju u Makedoniju sa njene teritorije.

Početak 1927. ponovo je doneo izvesno približavanje Beograda i Sofije. Za poslanika u Sofiji određen je M. Nešić, čovek naklonjen Bugarima. Na vest o ubistvu brigadnog generala Kovačevića jugoslovenska vlada je zatvorila granicu prema Bugarskoj, ali je ministar spoljnih poslova V. Marinković u izjavi za štampu istakao kako delatnost VMRO-a predstavlja podjednaku neprijatnost i za jugoslovensku i za bugarsku stranu izrazivši nadu da će vlada u Sofiji preuzeti odgovarajuće korake.

Godina 1928. protekla je bez suštinskih promena, iako je član *makedonske organizacije* izvršio atentat na Velimira Perića. Izvršen je takođe pokušaj atentata na Žiku Lazića, čoveka koji je znatno stabilizovao stanje u Makedoniji.

Ipak, najveću buru je izazvala vest da je ubijen Aleksandar Protogerov.⁷ Za njegovo ubistvo bio je odgovoran Vanče Mihajlov koji je, zahvaljujući ubistvu Protogerova, postao prvi čovek Makedonske organizacije.

Komitske akcije na tlu Makedonije

Dnevni list Politika je neprekidno izveštavao jugoslovensku javnost o:

- delovanju VMRO-a, tj. Makedonskog komiteta,
- stalnom prisustvu komita na tlu Makedonije,
- nepostojanju javne i lične sigurnosti zbog njihovog prisustva.

Vesti i izveštaji o komitskim akcijama i celokupnoj aktivnosti komita stizali su u Politiku iz Skoplja (42%), Ohrida (17%), Kumanova (14%), Štipa (9%), Sofije (6%), Tetova (6%), Strumice (2%), Pirotu (2%), Leskovca (2%). Na taj način, Politika je 90% svojih vesti i izveštaja objavljivala od dopisnika, izveštaća i očevidaca koji su se nalazili u centru dešavanja: Skoplje, Ohrid, Kumanovo, Štip, Tetovo i Strumica. Najveći procenat komitskih akcija se dešavao u neposrednoj okolini Štipa, Skoplja, Strumice i u susednim srezovima.

U periodu od jula 1920. do decembra 1921. Politika je objavila 30 tekstova posvećenih tim temama.

⁷ Politika, 9. jul 1928.

Uredništvo je dalo šest uvodnika s tim da je jedan od njih zauzeo celu prvu stranu Politike. Očigledno je da je uredništvo naročitu pažnju posvećivalo ovoj problematici, redovno ističući u svojim tekstovima da je pitanje *Juga, tj. Južne Srbije* od suštinskog značaja za dalju sudbinu cele Kraljevine SHS.

Na osnovu vesti koje je Politika donosila može se zaključiti da je Makedonija bila zahvaćena gerilskim ratom zbog neprekidnih upada gerilskih četa. U toku 1920. na udaru su bili istočni i zapadni deo Makedonije. Zapadni deo Makedonije je stradao zbog velikog napada Arnauta (jul 1920.) na jugoslovensku granicu i terora arnautskih četa. Napade su iskoristili *makedonstvujući* da ubace svoje čete na teritoriju Kraljevine SHS. Komite su bile podeljene u dve velike grupe. Prva grupa je trebalo da prede na desnu obalu Vardara i *operiše* u Đevdelijskom srezu. Druga grupa, koju je predvodio vojvoda Nikola Stojanov, dobila je zadatak da ostane u okolini Kumanova. Međutim, 2. septembra 1920. žandarmerijska patrola uhvatila je Nikolu Stojanova. Dana 22. septembra 1920. Politika je donela vest da je ubijen vojvoda koji je »vršio pljačke u okolini Jenidže-Vardara i Đevdelije i od grčkih vlasti ucjenjen na 10.000 drahmi«. Ubijeni vojvoda Iličko Dimitrov »je bio član vrhovnog revolucionarnog komiteta pljačkaške družine Protogerova-Aleksandrova, koja je za vreme bugarske okupacije pljačkala Makedoniju«.

Pored toga Politika je 20. septembra 1920. izvestila da je Todor Aleksandrov prisutan u Makedoniji i da je svoju aktivnost usmerio na područje Kumanova i bregalničkog okruga. Aleksandrov je razvio dosta živu akciju pokušavajući da organizuje mesne komitete i agitujući da se stanovništvo ne odaziva pozivu jugoslovenskih vojnih vlasti. U toku 1921. Politika je objavila dva teksta na osnovu kojih se donekle mogu rekonstruisati ciljevi, namere i ideološka opredeljenja komita i njihovog rukovodstva.

Januara 1921. vlasti Kraljevine SHS su zaplenile izuzetno zanimljiv materijal. Žandarmerijska četa je napala komite koje su pokušavale da predu na levu obalu Vardara. U puškaraju je stradao komitski vojvoda, a njegovi ljudi su se razbežali. Pretražujući stvari vojvode, žandarmi su pronašli neku vrstu njegovog ličnog arhiva. Ubijeni vojvoda Ičko je svakodnevno vodio dnevnik zapisujući sve bitne pojedinosti vezane za njegov zadatak sa kojim je poslat u Kraljevinu SHS, njegovu delatnost na tlu Makedonije itd.

Na osnovu beležaka vidi se da ga je Makedonska organizacija poslala da bi prvo vršio agitaciju i primoravao stanovništvo da na izborima za Konstituantu glasa za komuniste. Sledeći njegov zadatak bio je da stvara revolucionarnu organizaciju čiji je osnovni ideološki postulat borba za nezavisnu Makedoniju.

Vojvoda Ičko nije bio jedini koga je Makedonska organizacija poslala u Kraljevinu SHS sa takvim zadacima. Sve komitske vojvode⁸ (koje su jugoslovensku granicu prelazile lakše nego komijsku ogradi) delovale su ne bili dostigli isti krajnji cilj. Uvodeći sela u *revolucionarne organizacije* i neprekidnim izvodenjem terorističkih akcija nastojali su da ubede međunarodnu javnost kako je stanovništvo Vardarske Makedonije protiv

⁸ *Politička*, 27. maj 1921. – U ovom periodu (prva polovina 1921.) na tlu Makedonije prisutne su i efikasne u svom delovanju sledeće komitske vojvode koje deluju u oblasti oko: 1º Jovan Janić-Brlo Krive Palanke, 2º Danče Kratovski, Kratova, 3º Hriste Ivanov, Kratova, 4º Lazar Klekov i Lazar Verigova, Štip, 5º Simon Kočanski, Kočani, 6º Stamen Georgijev, Radovište.

jugoslovenske vlasti i da se bori za ostvarenje autonomne Makedonije. Sa druge strane većina komitskih vojvoda je o autonomiji Makedonije mislila isto što i šovinistički krugovi u Sofiji. Ideja o autonomnosti je bila samo stepenica na putu prisajedinjenja Makedonije Bugarskoj.

Da bi sprečila stvaranje poverenja stanovništva Makedonije u jugoslovensku vlast, Makedonska organizacija je preko svojih komita vršila bespoštredni teror. Izuzetno surovo su kažnjavani svi ugledni stanovnici Makedonije, koji su po mišljenju Makedonskog komiteta izdali bugarsku stvar. Ne birajući sredstva Makedonski komitet je sprečavao konsolidaciju južnih krajeva Kraljevine SHS.

U toku 1922. teroristička delatnost komita poprima velike razmere. Od samog početka godine situacija u Makedoniji je bila izuzetno ozbiljna. U skopskom i kumanovskom kraju uhapšeno je preko 300 osoba kojima je sudeno zbog saradnje sa komitama i članstva u tajnoj organizaciji koja je radila u duhu Makedonskog komita u Sofiji.

Bio je to blagi nagoveštaj burnih i krvavih događaja koji su predstojali. Od 22. januara do 30. septembra Politika je objavila preko 40 tekstova o napadima i zločinima komita.⁹ Ubistva i pljačke postali su svakodnevna pojava i način života na jugu Kraljevine SHS. Politika je navodila niz ubistava koje su komite počinile. Prvi na udaru su bili ljudi koji su odbili da se organizuju, što znači da se pridruže komitama i da pomažu njihovu delatnost. U skopskom okrugu u selu Sušica ubijen je Manasije Janković zato što je odbio da bude komitski jatak. Istu sudbinu su doživeli predsednik, delovoda i služitelj opštine u selu Žedanima, zatim Mita Kostić u kočanskom srezu kao i mnogi drugi.

Veliki zločini su se desili u Malinovu (selo u kumanovskom srežu), Prikovcima (srez kratovski), Obleševu (srez kočanski). U Malinovo je ušla jaka bugarska četa da bi otela oružje koje su jugoslovenske vlasti dale da se podeli narodu ne bi li se od njih branio. Komitama se suprotstavio seoski kmet kome su komite prvo iskopali oči, a zatim ga zaklali da bi zaplašili seljane.

U Prikovcima je stradalo stanovništvo celog sela. Komite su uhvatile i na mrtvo prebili ljude zato što nisu hteli da ih prime u selo. Unesrećeni ljudi su bili u takvom stanju da je formirana posebna lekarska komisija koja je došla u selo da im pomogne. U Obleševu komite su zaklale delovođu i dva žandarma, a potom pokrali sve puške i sav novac iz opštine.

Komite su sa izuzetnom drskošću izvodile pojedine akcije. Nekoliko bugarskih četa je došlo pod samo Skoplje i usred bela dana opkolilo jedno selo. Pored toga, pokušali su da izvrše napad na voz Skoplje–Đevđelija kojim su putovali rumunski kralj i kraljica. Samo zahvaljujući zajedničkoj akciji stanovništva i žandarma napad je sprečen. Da je ovaj napad uspeo posledice po ugled Kraljevine SHS bi bile nesagledive.

Neki visoki činovnici, predstavnici jugoslovenske vlasti, nisu bili u mogućnosti da se zaštite od terora komita.

Sreski načelnik Boža Golubović je doživeo ličnu tragediju kada je pokušao da sa porodicom napusti Berovo. Na putu su ga napale komite i pored toga što je Golubović poveo oružanu pratnju da mu štiti porodicu. U žestokoj borbi

⁹ Deo značajnih tekstova objavljen je u *Politici* od 22. aprila, 30. maja i 27. juna 1922.

između komita i žandarma pratileca stradali su Golubovićeva kćerka i tri žandarma.

Na osnovu izveštaja koje je Politika (januar–jul 1922.) donela o stanju u Makedoniji nameće se nekoliko zaključaka. Stanovništvo je živelo u neprekidnom strahu i svakodnevno trpelo pritisak i teror komita. Država nije uspela da mu obezbedi ni najmanju ličnu i imovinsku sigurnost. Bezbednost na putevima nije postojala tako da se bez puške nije kretalo na put.

Komite su najveći pritisak vršile na sela, nastojeći da milom ili silom privuku narod na svoju stranu. Makedonski seljak nije imao veliki izbor: ili da pomaže komite pa da ga država osudi na robiju ili da odbije komite pa da oni zakolju njega i celu njegovu porodicu (to se desilo V. Anastasoviću iz okoline Semnika decembra 1922.). U tom trenutku jugoslovenska vlast u Makedoniji, čija je osnovna dužnost bila da stanovništvu obezbedi mir i sigurnost, potpuno je zatajila. U jednom pismu objavljenom u *Politici* 1920. navodi se da 1912., 1913., 1914. i 1915. god. nisu postojale političke slobode, »ali je lična i imovinska sigurnost bila idealna. Danas imamo političke slobode ali nemamo lične. U četiri sata popodne ne sme čovek da izade iz kuće« (Politika, 2. decembar 1920.).

Vlasti Kraljevine SHS napravile su veliku grešku kada su revnosno pokupile svo oružje od Srba. Sada su vlasti pokušale da to isprave i oružje vrate naruđu. Većini opština je podeljena određena količina oružja. Komite su odmah reagovale i počele da napadaju sva mesta u kojima ima oružja. Od njihovog nasilja stradala su sela u okolini Kumanova, Kočana, Ovčeg polja...

Prisustvo komita je bilo ogromno ekonomsko opterećenje za stanovništvo. Pored toga što su morali da goste komite koje borave u njihovim mestima, seljaci su bili prinuđeni da plaćaju komitski porez koji je iznosio 1 dinar nedeljno po glavi stanovnika. Komitski pisar je za samo sedam dana u selu Mugrešu prikupio 700 dinara, što je bilo mnogo više od svote koju je celo selo trebalo da plati kao godišnji porez državi.

Mnoštvo činjenica o komitama koji su delovali na tlu Kraljevine SHS izašlo je na video u toku sudskega procesa koji su se vodili juna 1922. u Skoplju i Kumanovu (bilo je preko 600 optuženih). Na optuženičkoj klupi u Skoplju sedeđe je preko 200 seljaka zbog optužbe da su saradivali sa komitama. Najznačajnije ličnosti na ovom procesu su bili Arsa Jovov i Petar Acev, komite koji su uhvaćene i dovedene na sud. Jovov i Acev su bili u četi zloglasnog Jovana Brla, ratnog zločinca koji je žario i palio po Makedoniji. Obojica su izjavili pred sudom da su bili primorani da odu u Brlovu četu. Verovatno su govorili istinu, jer Makedonski komitet nije ostavljao mnogo izbora makedonskim emigrantima u Bugarskoj. Da su odbili da se priključe komitskoj četi verovatno bi prošli kao Minčo Stojanov (poreklom iz štipskog sreza). Ubijen je u Ćustendilu zato što je odbio da se priključi četi koja je prelazila u bregalnički kraj.

Arsa Jovov i Petar Acev su u državnoj bugarskoj kancelariji u Ćustendilu dobili oružje, novac i pisma za put. (Tu su bila važna dokumenta za komitsku organizaciju koja je trebalo preneti na teritoriju Kraljevine SHS). U glavnoj filijali Makedonskog komiteta komite su pored bombi, municije i oružja dobijale karte za besplatno putovanje na svim linijama bugarske železnice. Ranjene komite su besplatno lečene u bugarskim državnim bolnicama. Oružje komita koje je dospelo u ruke naših državnih vlasti imalo je bugarske državne žigove. Bugar-

ski pogranični stražari su pomagali prelazak četa na našu teritoriju. Tako su prešli i Acev i Jovov.¹⁰

Sve te činjenice ukazuju na potpunu umešanost Bugarske u komitske akcije koje su preduzimane na teritoriji Kraljevine SHS (iako je zvanična Sofija kategorično odbijala svaku vezu sa komitama). Veliko je pitanje da li su određeni krugovi u državnim organima, koji su radili sa komitama i za komite, činili to sa blagoslovom predsednika Sambolijskog. Jedno je sigurno, šovinistički krugovi u Bugarskoj su bili mnogo jači i imali veću moć nego Stambolijski. Kada se on usudio da se suprotstavi njihovoj *politici* i pokušao da spreči njihovo delovanje, na najbrutalniji način je uklonjen sa bugarske političke scene.

Na sudenju u Kumanovu (jun 1922) osuđeno je preko 300 seljaka iz sela oko Pčinje, zatim iz kratovačkog i žegligovskog sreza. Optuženi su sprovodili komitske čete, krili ih od potera i hranili. Najčešće su pomagali četama Lazara Divljanca i vojvode Asena iz Kokošinja. Jedan od optuženih, Jovan Dimitrijević, na sudenju je ispričao kako je vojvoda Asen stvarao komitsku organizaciju u Murgešu. Asen je među seljacima izabrao i naimenovao: rukovoditelja, kasira, kurira i pet desetara (njihov zadat� je bio da motre na ostale seljake). Zapretio je da će ih poklati zajedno sa porodicama ako se ne prihvate dužnosti. Svi su primili dužnosti i za nedelju dana su sakupili 700 dinara koji su predati vojvodi kao komitski porez.

Komitski uticaj je bio najjači u pograničnim oblastima, koje su do polovine XIX veka bile pod uticajem jake bugarske propagande. Zahvaljujući egzarhijskoj crkvi i bugarskim školama stanovništvo je u ovim krajevima bilo naklonjeno Bugarima. Još uvek su tu bili prisutni egzarhijski sveštenici, dojučerašnji bugarski *dejci* koji su u crkvenim propovedima javno podsticali živalj protiv države, iako su bili u službi nove jugoslovenske države. Oni su predstavljali glavnu duhovnu sponu između stanovništva i komita. Sa druge strane u selima где ih narod nije blagonaklono dočekivao komite primenjivali su teror i nasilje.

Tokom vremena su se sve glasnije čuli pozivi stanovništva da im se pomogne. Sam narod je pokušavao da se organizuje i suprotstavi komitama, čije su vojvode svojim načinom rada sve više odbijale narod od sebe.

Godina 1923. počela je u znaku približavanja Beograda i Sofije. Komitska organizacija je svim snagama nastojala da spreči sporazum između Bugarske i Kraljevine SHS zato što je suština sporazuma bila uništenje ove organizacije. Upravo tokom ove 1923. godine organizacija je pokazala svoju snagu u punom svetlu.

U decembru 1922. Todor Aleksandrov je sa svojim vojvodama obrazovao tajni sud na teritoriji Kraljevine SHS. Tajno su sudili svakom seljaku koji ne bi pristao da jatakuje komitama, kao i svakom koji se usudio da ih prokaže ili da se pridruži odredima za borbu protiv komita. Te ljude čekala je smrtna kazna, jedina presuda koju je donosio ovaj sud. Prva žrtva tajnog suda bio je Veljko Petrović, vođa patrole iz sela Popčeva (strumički srez), koji je ubijen iz zasede na Badnji dan.

Potom je usledio pokolj žitelja u Kadrifalkovu, malom mestu u ovčepoljskoj ravnici, pored kojeg je niklo naselje od 25 kuća čiji su stanovnici bili koloni-

¹⁰ O povezanosti bugarskih državnih organa i komita piše *Politika* 18. juna, 21. juna i 25. juna 1922.

sti iz Like. U noći između 16. i 17. januara komitska banda predvodena Todorom Aleksandrovim napala je prve kuće u naselju kolonista koji su, iako bez oružja, pokušali da im se suprotstave. Petnaest kolonista je poginulo, a šestoro teško ranjeno. Broj žrtava je veliki, jer su komite koristile bombe. Komite među kojima je bio Jovan Brlo i Lazar Divljanac su neopuženo napustile poprište borbe. (Novinar Politike se pitao kako je moguće da su komite došle i otišle neopuženo kada je ovo mesto udaljeno više od dana hoda od bugarske granice.)

Početkom marta 1923. komite su pokušale da započnu pravi rat na teritoriji Kraljevine SHS. Od početka januara po Makedoniji su vršljali Aleksandrov, Brlo, Divljanac, a u martu im se pridružio i Aleksandar Protogerov, siva eminencija Makedonskog komiteta. U tom trenutku celokupna aktivnost komitske organizacije imala je dva neposredna cilja: da se ometu izbori u Kraljevinu SHS i onemogući rad niške konferencije. Sve komitske vojvode su vršile pritisak na stanovništvo zabranjujući mu da izade na izbore. Počele su zatim da stižu vesti o prelasku velikih četa na teritoriju Kraljevinu SHS. Prvo se pojavila četa od 50 ljudi koja je napala jugoslovensku vojnu posadu u Tolatorici, 15 km daleko od Stipe. Taj događaj se poklapao sa početkom rada bugarsko-jugoslovenske konferencije u Nišu.

Potom je došlo do krvavih borbi oko Štipa sa komitskim četama koje su brojale preko 200 ljudi. Komite su prvo pokušale da unište naselje kolonista u Drljanima, a zatim da napadnu i Štip. Jugoslovenska poterna odeljenja su se našla u izuzetnoj teškoj situaciji, dok su komitama neprekidno stizala pojačanja iz Bugarske. Komite su isterivale stanovnike čitavih sela sa njihovih vekovnih ognjišta i terali ih kao stoku prema granici.

Cela Bregalnica se našla u plamenu. Pod Skopljem se okupila vojska komita koju su predvodili Divljanac i Veličko Veljanović. U Melešu su nastojali da narod poteraju ka planini Pljačkavici i predstave to medunarodnoj javnosti kao spontani ustanak.

U kritičnoj situaciji general Uzun Mirković preuzeo je komandu nad vojskom i žandarmerijom na levoj obali Vardara. Postepeno je vojska uspela da potisne komite i smiri situaciju, ali su komite ostavile za sobom pustoš. Izbori su prošli, narod je glasao, ali je posle toga živeo u strahu od komitske osvete. Ljudi su bili toliko preplašeni da majka i sestra nisu smele da prepoznaju u policijskoj mrtvačnici sina, odnosno brata koji je poginuo u borbi protiv komita. Dostave vlastima o kretanju komitskih četa su potpuno prestale. Za ovo deo odgovornosti snose jugoslovenske vlasti i policijski činovnici koji nisu čuvali identitet dostavljača od komita. Zbog neopreznog hvalisanja policijskog pisara u jednoj kafani stradao je seljak koji je dao određene informacije policiji o komitama. Komite su istovremeno ubile i seljakovog sina, što je bila jasna i zastrašujuća poruka.

Godina 1924. donela je suštinske promene u terorističkoj aktivnosti na našoj teritoriji. Godina je počela relativno mirno. Iako su na granici prema bregalničkoj oblasti vršene pripreme za upad komita, komitske čete su zaustavljene. Njihove vode su se uplašile da će ih jugoslovensko-italijanski sporazum (januar 1924.) lišiti velikog zaštitnika na medunarodnom planu – Italije, ali su ubrzo nastavili po starom. Već 30. januara četa komita upala je u žegligovski rez. U februaru je došlo do potpune zategnutosti u jugoslovensko-bugarskim odnosima. Jugoslovenska vlada je jasno stavila do znanja stranim diplomatima

da će na dalje komitske provokacije odgovoriti oružanom silom. Okupacija bugarskih teritorija je za njih predstavljala jedino efikasno rešenje. Sa druge strane, komite su vršile intenzivne pripreme. Podizanje ustanka u Makedoniji su planirali najviši državni krugovi u Bugarskoj. U tekstu pod nazivom »Krvavo proleće« Politika iznosi detaljan plan za ustanak donet u Varni na Savetu Zemaljske odbrane. Skupu je predsedavao kralj Boris, a prisustvovali su ministri unutrašnjih i spoljašnjih poslova, Todor Aleksandrov i knez Kirilo (on je trebalo da postane budući guverner Makedonije). Sastavljen je detaljan plan vojne i političke akcije »za rešavanje makedonskog pitanja«. Akciju će voditi Makedonski komitet uz tajnu pomoć bugarske vlade. Nesporedan cilj je bio izazivanje ustanaka u srpskoj i grčkoj Makedoniji.

Makedonija treba da se preplavi velikim brojem komitskih četa i da se stvori utisak da narod ustaje na oružje. Iz Ćustendila bi išle čete ka Kumanovu i Krivoj Palanci, iz Džumaje ka Carevom Selu i Stipu, a iz Petrića ka Strumici, Negotinu i Đevdeliji. Signal za početak bi došao iz Sofije, ali bi prvo upale bande Bajrama Curija iz Albanije da odvuku pažnju jugoslovenskih vlasti na pogrešnu stranu.

Pored sastanka u Varni, održana su još dva važna sastanka: u Valoni i u Beču. U Valoni su se sastali predstavnici Bugarske, Albanije i Turske i dogovorili se da saraduju tokom ove akcije. U Beču se Aleksandar Protogerov susreo sa izaslanikom *Probudeneih Madara*, jugoslovenskim antidržavnim elementima i izaslanicima Bajrama Curija. Postignut je dogovor o zajedničkoj kooperaciji protiv Kraljevine SHS.

Bugarska vlada je planirala da povede žestoku diplomatsku propagandnu kampanju, odnosno da posalje značajne političke ličnosti u evropske centre da bi pridobili međunarodnu javnost. Najviše nade su polagali u držanje engleske vlade.

Ceo taj plan je jednim potezom precrtao upravo vlada u Londonu. Britanski poslanik je dobio izričite instrukcije da prenese najozbiljnije upozorenje bugarskoj vladi da ne može da računa na spoljnu podršku, ako akcije bugarskih bandi dovedu do vojne intervencije Kraljevine SHS i okupacije delova bugarske teritorije.

Delotvornost pretnje koju je engleska vlada stavila do znanja bugarskom vrhu ubrzno je postala očigledna. Komitske akcije su potpuno prestale (ako se izuzme podmetanje mine na prugu Veles–Stip zbog koje je poginulo troje ljudi). Bugarski vrh je očigledno imao mogućnost da komite natera da obustave terorističke aktivnosti. Međutim, mirna situacija nije dugo trajala. U julu su komite bile ponovo prisutne u Kraljevini SHS, vršeći predizbornu agitaciju u korist Stjepana Radića. U slučaju da se on ne kandiduje narod je svoj glas morao da pokloni komunistima. Njihova aktivnost je bila najistaknutija u okolini Stipe, Strumice, Đevdelije, u tikveškom kraju.¹¹

Jugoslovenska vlada je najzad preduzela energične mere za uspostavljanje normalne situacije u Makedoniji. Počela je organizovana akcija vlasti protiv komitskih vojvoda i njihovih četa. Prvo je očišćena bregalnička oblast, a zatim skopska, kojom je poslednjih pet godina žario i palio Lazar Divljanac sa svojim

¹¹ U arhivi vojvode Pančeta Mihajlova (vršlao je po okolini Strumice sa četom od 80 ljudi) koja je dospela u ruke jugoslovenskih vlasti pronadeni su dokazi da je Makedonski komitet, odnosno vojvoda Čaujev organizovao kačačku akciju od Bitolja do Kosova. (*Politika*, 4. avgust 1924.).

komitskim bandama. Posle niza dramatičnih okršaja sa jugoslovenskim vlastima Divljanac je sateran u čorsokak. Vest o njegovoj smrti objavljena je 24. septembra 1924. Politika je izvestila da je njegovo rodno mesto Dilje dan njegove pogibije proslavilo kao »dan svog sretnog oslobođenja od ove napasti«. Poslednji ostaci njegovih četa su se predali tek 7. oktobra 1924. Na ovaj potez ih je prvenstveno primorala glad, pošto su Divljančevom pogibijom bili lišeni svake pomoći.

Komitska organizacija nije želela da prizna poraz. Vode *makedonstvujućih* Protogerov i Mihajlov pokušali su da u kratkom vremenskom roku izvrše reorganizaciju svojih redova. Naimenovali su nove vojvode za Južnu Srbiju, a već 14. oktobra 1924. u okolini Štipa upala je četa novoimenovanog vojvode Mitka Palakruševa. Međutim, postavljanje novih ljudi na položaje oblasnih vojvoda nije dalo očekivane rezultate, zbog čega je Makedonski komitet u Sofiji resio da potpuno promeni metode rada na tlu Kraljevine SHS. Umesto ubacivanja četa koje su postale ozloglašene u narodu, predviđeno je formiranje *trojki*. Njihov zadatak je bio da vrše atentate na seoske i sreske vojvode, na više činovnike i oficire koji su rukovodili suzbijanjem komitske akcije. Prve *trojke* su se pojavile u bregalničkoj oblasti, gde su upavo doživeli najveći poraz. Tu su nastojali da pokolebaju seljake u pružanju otpora komitskoj organizaciji. *Trojke* su izvršile atentat na vojvodu sela Piperčana i pokušale da miniraju prugu Skoplje–Beograd. Komite su ponovo preuzele inicijativu, što je donekle pokolebalo seljake. Tome je još više doprinelo prisustvo zloglasnog Jovana Brla, koji je došao da zapreti seljacima najgorim odmazdama ako nastave da se bore protiv komita.

Jugoslovenske vlasti tokom 1925. nastavile su borbu sa komitama. Politika je izveštavala o uništenju pet komitskih četa na tlu Makedonije. Komitske čete su stradale u okolini Kratova, Kavadara i Štipa, u maleškom i bregalničkoj kraju. U borbi sa jugoslovenskim vlastima poginuli su Stojan Vardarski i vojvoda Zlatarev. Gerilski rat je posustajao i vlasti su lagano ali sigurno privodile kraj borbu sa komitskim bandama.

Komitske čete su i dalje povremeno upadale. U maju 1926. na teritoriju Kraljevine SHS prebačeno je nekoliko četa, a komite su se ponovo javile u avgustu u okolini Strumice. U toku 1927. Politika je u pet navrata pisala o borbama jugoslovenskih vlasti sa komitama.¹² Ogorčena borba se vodila maja i juna, da bi nov upad i nove borbe usledile u oktobru. Poslednje vesti o komitskim četama stižu decembra 1927. kada su napale žandarmerijsku stanicu u okolini Strumice. Od januara do decembra 1928. Politika nije objavljivala vesti o novim upadima komitskih četa.

Još polovinom 1924. donete su odluke o daljoj taktici i strategiji Makedonskog komiteta u pogledu njegovog delovanja na tlu Makedonije. Delovanje komitskih četa nije donosilo očekivane rezultate, a jugoslovenska vlast je najzad uspela da maksimalno ograniči njihovu aktivnost. Makedonski komitet se zato potpuno preorientisao na ubacivanje manjih terorističkih i subverzivnih grupa, tzv. *trojki*, koje su preduzimale konkretne akcije posle kojih su se odmah povlačile u Bugarsku.

¹² Politika, 17. maj, 21. jun, 8. oktobar, 17. novembar i 5. decembar 1926.

Na samom početku 1925. Politika je objavila vest o ubistvu vojvode Mišovića koje se dogodilo u okolini Stipa.¹³

Ubistvo vojvode Mišovića predstavljalo je početak niza ubistava. Bugarske ubice će ostaviti krvav trag u Makedoniji. Oni će pogubiti: Nikolu Čavdarevića, predsednika udruženja za borbu protiv komita u Novom Dojranu (april 1926.) Stojana Arsića iz Carevog Sela, videnog nacionalnog radnika i borca protiv komita (jun 1926.). Vojvoda Veličko Veljanović je lično pogubio jednog jugoslovenskog kaplara u maleškom srezu, zato što se isticao u borbi sa Makedonskom organizacijom.

Kao žrtve međusobnog razračunavanja među komitama pali su Mihajlo Gavrilović i njegov sin Rista, otac i brat Vanče Mihajlova¹⁴ koji su živeli na našoj teritoriji.

U Kočanima je u julu 1927. bačena bomba na sreskog načelnika Stojmirovića, dok je sedeо u letnjem restoranu hotela Balkan. Od eksplozije bombe jedno lice je poginulo, a šesnaestoro teško ranjeno. U septembru iste godine izvršen je atentat u Đevdeliji. U hotelu Novi Beograd su sedeli demokratski poslanik Ignjat Stefanović i major u penziji Rista Janićić. Atentator Lazar Hristov je promašio Stefanovića i Janićića, ali je zato stradalo osmoro nedužnih ljudi koji su se našli u neposrednoj blizini. U Strumici je 5. decembra u 19,30 časova trojka iz Bugarske bacila bombu u trenutku kada se na ulici nalazilo najviše ljudi. Kada je bomba eksplodirala razbojnici su pripucali tako da su na mestu ostali mrtvi jedna žena i dete, a teško je ranjen poručnik M. Jeftić. Bilo je puno lakše ranjenih.

Pored atentata pripadnici Makedonske organizacije su u toku 1927. izvršili brojne diverzije, najčešća na železnici. Juna 1927. eksplodirala je paklena mašina na pruzi Skoplje-Štip u trenutku kada je prolazio putnički voz, ali nije bilo ljudskih žrtava. Zatim je u septembru brzi voz na pruzi Đevdelija-Skopanje-Kumanovo aktivirao paklenu mašinu koja je bila namenjena putničkom vozlu iz Skoplja. Desetak dana kasnije čuvar pruge je pronašao minu na pruzi Štip-Kočane, uspevši u poslednjem trenutku da zaustavi putnički voz koji je dolazio iz pravca Kočana.

Komite su napale i vojni magacin kod Požarevca, a u noći između 16. i 17. oktobra 1927. ubacili su 58 kg dinamita spakovanog u džakčice u baštu monopolskog stovarišta duvana. Ipak, nije došlo do eksplozije.

¹³ Izgledalo je da će i ovaj put ubica proći nekažnjeno, kada je u Štip sišla velika grupa seljaka iz bregalničkog kraja. Oni su otišli pravo kod velikog župana D. Matkovića pokušavajući da ga ubede da je ubica Kiril Gligorijević još uvek u Štigu. Toliko su insistirali da je Matković morao da pozove grupu gradana na razgovor i upita ih da li imaju informacije o ubici Gligorijeviću. Kada su gradani odbili mogućnost da se Gligorijević uopšte krije u Štigu, jedan seljak je zapretio: »Nas 300 smo došli ovde samo kao delegati bregalničkih sela da vam skrenemo pažnju da odmah izdate ubicu jer ste ga vi sakrili. Ako vi to ne učinite u roku od dva dana, tada će se u Štip sjuriti sva sela i onda se dobro držite. Znajte da ćemo ovu prokletu varoš koja nas toliko vremena odrođovala od rodene braće svu porušiti. Od nje neće ostati ni kamen na kamenu«. Matković je odmah naredio detaljnu istragu. Ispostavilo se da se Gligorijević krio u Štigu nekoliko dana i da je prethodne večeri boravio kod jednog trgovca. U toku pretresa grada stigla je vest da je Gligorijević uhvaćen na putu za Bugarsku.

¹⁴ Iz imena i prezimena Mihajla Gavrilovića i Vanče Mihajlova vidi se da se do početka 20 veka u Makedoniji nije ustalila praksa stalnih porodičnih prezimena. Deca su još uvek pri krštanju dobijala očevo ime kao prezime. Još 1914. ministarstvo Kraljevine Srbije zahtevalo je da se sveštenstvu u Makedoniji skrene pažnja da u knjige rodenih i krštenih počnu da unose stalna porodična prezimena.

Dana 16. maja 1925. u *Politici* je objavljena vest da su u Beogradu uhvaćeni atentatori (poslati iz Bugarske) čiji je zadatak bio da dignu u vazduh Dvor, Skupštinu, a zatim da izvrše atentat na kralja Aleksandra i Nikolu Pašića. Ova vest bi sigurno bila ocenjena kao neistinita da dalji tok događaja nije pružio dokaze u prilog njene verodostojnosti. Makedonski komitet nije imao ni mre ni granica u svojim planovima. On je konstantno radio na uklanjanju svih ličnosti koje su predstavljale prepreku na njegovom putu. Od bugarske ruke stradali su najviđeniji nacionalni radnici u Južnoj Srbiji i celoj Kraljevini Jugoslaviji. Makedonska organizacija je ubila Spasoja Hadži Popovića, urednika lista *Južna zvezda*, pred sopstvenom kućom u julu 1927. Pred svojim domom u Štalu ubijen je brigadni general Mihajlo Kovačević, a Velimira Prelića je 14. januara 1928. smrtno ranila Mara Buneva.¹⁵

Dana 13. jula iste godine izvršen je atentat na Žiku Lazića, šefa javne bezbednosti, čoveka koji je najviše doprineo stabilnosti i smirivanju stanja u Južnoj Srbiji. Njegova lična zasluga je što su komite imale sve uži prostor za delovanje.¹⁶

Analiza tekstova koje je Politika objavljivala u periodu 1921–1928. ukazuje da je procentualno najviše komitskih akcija, tj. zločina, izvršeno u: Stipu i njegovoj okolini (19,70%), Skoplju sa okolnim naseljima (18,70%), Strumici i njenoj okolini (17,60%), bregalničkom okrugu (8,80%), kočanskom srezu (7,70%), Carevom Selu (6,60%) itd.¹⁷ Sva ta mesta se nalaze sa leve strane Vardara (odnosno između Vardara i bugarske granice). Podatak da je naselje Carevo Selo po procentu akcija koje su komite izvele u njemu i njegovoj okolini ispred mnogih gradova u Makedoniji objašnjava se time da je ono najbliže Ćustendilu, jednom od najjačih uporišta Makedonske organizacije.

Analiza broja komitskih akcija u periodu od početka 1922. do kraja 1928. pokazuje da je najveći broj tih akcija izvršen 1922. godine. Godine 1923. broj se smanjuje za 50%, da bi se trend blagog opadanja broja komitskih akcija nastavio tokom narednih godina. Godine 1926. povećao se broj komitskih akcija na 14, koliko je bilo i 1924, da bi u 1928. doživeo drastičan pad. Politika je objavila vesti o samo tri komitske akcije tokom te godine.

Dok se broj komitskih akcija tokom godina smanjivao, broj žrtava koje su stradale u njima samo donekle prati pad broja akcija. U toku 1922. ubijena su 34 lica, a tokom 1923. iako je broj akcija opao za 50% broj žrtava je ostao isti. Godine 1924. prvi put je broj akcija bio veći od broja žrtava, a taj trend će ostati

¹⁵ Buneva je godinu dana pre toga došla iz Bugarske i nastanila se u ulici vojvode Putnika u Skoplju da bi budno motriла na svaki Prelićev korak. Tog januarskog dana, Mara Buneva je prišla Preliću koji je izlazio iz kuće i pucala mu u leđa. Dok je padao, jedan prolaznik, Arnaut, pokušao je da uhvati Bunevu, ali je ona ispalila metak sebi u grudi. U toku narednih dana stanje Velimira Prelića se pogoršalo i on je izdahnuo 17. januara 1928.

¹⁶ Atentat na Žiku Lazića izvršio je Ivan Momčilov po naređenju Vanča Mihajlova. Momčilov je kao bugarski emigrant već dugo vremena boravio u našoj zemlji. Tog dana došao je u Lazićevu kancelariju u Ministarstvu unutrašnjih dela u vreme kada je dozvoljen pristup strankama. Obzirom da Lazić nije bio u kancelariji, Momčilov je sa ostalim strankama mirno sačekao da se on vrati. Kada je posle sat vremena ušao kod Lazića u kancelariju, pružio mu je svoju objavu. Dok je Lazić gledao dokument Momčilov je izvadio revolver i ispalio četiri metka u njega, a zatim je izvršio samoubistvo.

Na sreću, Lazić je samo okrnuo jedan metak iznad desnog uha. On se brzo oporavio i vratio na svoj posao. Makedonska organizacija se nije zaustavila dok nije konačno 1934. godine ubila Žiku Lazića.

¹⁷ Nasuprotni Strumice u Bugarskoj se nalazi – Petrič; Štipa, Kočana i Carevog Sela – Džumaja; Kučanovska, Kratova i Krive Palanke – Ćustendil.

do kraja 1928. Ova statistika se može objasniti činjenicom da je Makedonski komitet 1924. promenio način delovanja na teritoriji Kraljevine SHS, odnosno u Makedoniji. U periodu do kraja 1924. komitske čete napadale su čitava sela i stanovništvo je masovno stradalo, kao što je to bio slučaj sa Kardifalkovom i Malinovom. Posle 1925. Makedonski komitet prelazi na sistem zastrašivanja i vršenja pritiska na stanovništvo preko likvidacija istaknutih ličnosti kao i ljudi koji su se na bilo koji način suprotstavili ili zamerili Makedonskom komitetu i njihovim komitama. Procenat poginulih bi bio daleko veći da su svi njihovi atentati bili uspešni.

Odnos poginulih civilnih i službenih lica ukazuje na činjenicu da su mete većine akcija bili nezaštićeni i nenaoružani civili. Od ukupnog broja žrtava 62,8% su civili, 22,3% žandarmi, a 8,5% vojnici. Veliki teret u borbama protiv komita podneo je žandarmerijski kadar. U komitskim akcijama 6,4% žrtava su bile starešine, ali su one pale uglavnom kao žrtve atentata ili iz zaseda.

U strukturi akcija komita 33% čine ubistva, a isto toliko i borbe sa vojnim i žandarmerijskim patrolama. Napadi na sela predstavljaju 8,1%, atentati 7%, zasede 4,1%, maltretiranja i diverzije po 3%, a kidnapovanja 2%.

Ove činjenice jasno govore da je Makedonski komitet na tlu Makedonije delovaо kao teroristička organizacija koja je vrшила najteži teror nad stanovništvom Makedonije. Makedonski komitet je u suštini ostvario svoje etapne ciljeve:

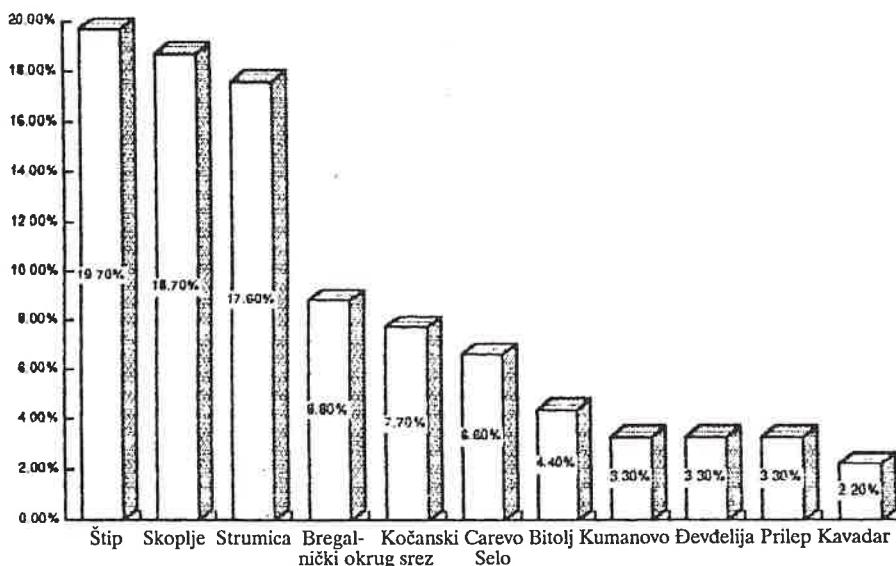
1. postignuta je lična nesigurnost ljudi koji nisu bili pristalice Makedonskog komiteta,

2. stvoren je nepoverenje u sposobnost jugoslovenskih vlasti da stanovništu Makedonije pruži odgovarajuću zaštitu.

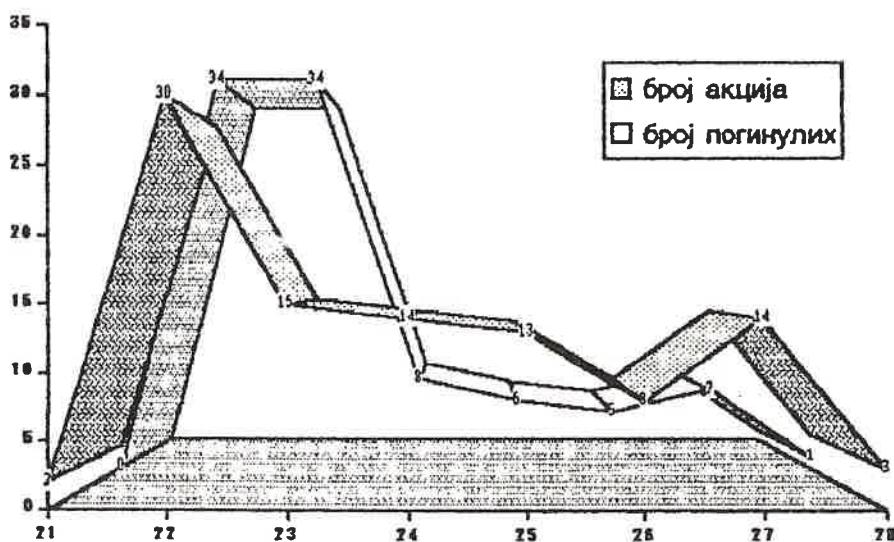
Sa druge strane, veliki broj terorističkih akcija i poginulih civila trebalo je da se međunarodnoj javnosti predstavi kao latentna pobuna stanovnika Makedonije protiv vlasti Kraljevine SHS, kao borba stanovnika sa teritorije Makedonije za nezavisnost.

Na osnovu informacija koje je Politika objavljivala o oružju, uniformama, putnim kartama i celokupnoj opremi komita neosporna je podrška koju su određeni krugovi u Bugarskoj pružali *makedonstvujućima*.

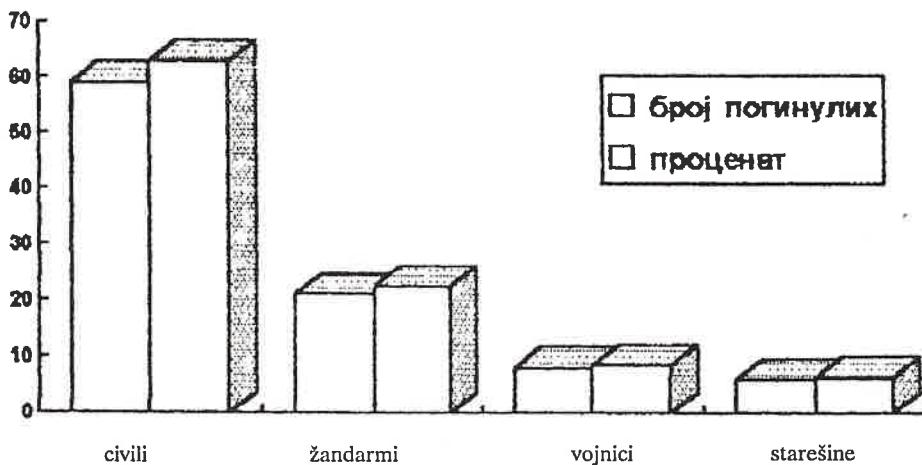
Celokupno delovanje komita u Makedoniji predstavlja ono što se danas naziva *specijalnim ratom* Bugarske protiv Kraljevine SHS.

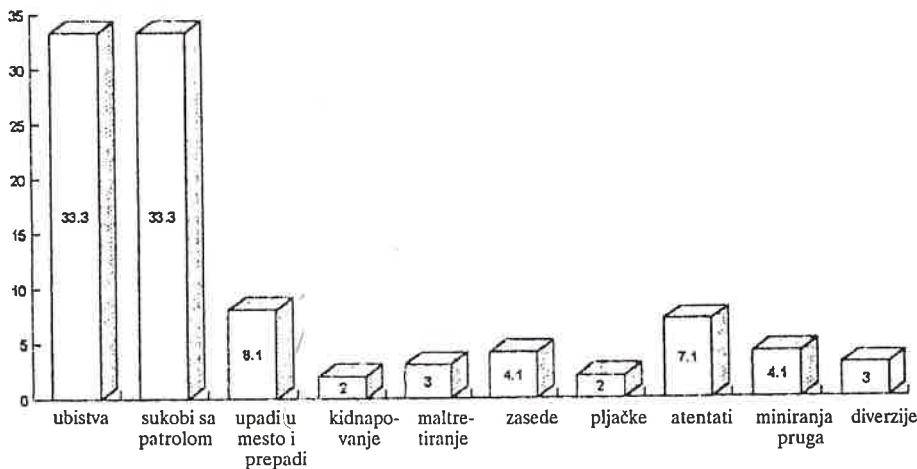
Dijagram 1 – Prikaz komitskih akcija koje su se desile u većim mestima ili u njihovoј blizini

Dijagram 2. – Prikaz komitskih akcija po godinama

Dijagram 3. – Odnos poginulih civila i službenih lica

ubistva	sukobi sa patrolom	upadi u mesto i prepadi	kidnapovanja	maltretiranja	zasede	pljačke	atentati	miniranja	diverzije
33	33	8	2	3	4	2	7	4	3
33.3%	33.3%	8.1%	2%	3%	4.1%	2%	7.1%	4.1%	3%

Prikaz komitskih akcija po vrstama počinjenih krivičnih dela

MAJA MILJKOVIĆ-ĐUROVIĆ**KOMITSKE AKCIJE NA TLU JUŽNE SRBIJE 1920–1928.***Rezime*

Jugoslovensko-bgarski odnosi su se od početka 20. veka odvijali u senci makedonskog pitanja. Makedonski komitet u Sofiji, 1919. godine, ponovo je okupio pripadnike Makedonske organizacije, a potom finansirao njene aktivnosti u nadi da će pažnju svetske javnosti usmeriti na ovaj problem. Od 1920. Makedonski komitet neprekidno ubacuje svoje teroriste u Kraljevinu SHS. U okviru intenzivne delatnosti Makedonski komitet nastoji da:

- stvari ličnu nesigurnost kod ljudi koji nisu bili pristalice njegove politike,
- ukorenji nepoverenje u sposobnost vlasti Kraljevine SHS da stanovništvu Makedonije pruži odgovarajuću zaštitu.

Makedonski komitet je veliki broj terorističkih akcija i poginulih civila međunarodnoj javnosti predstavljao kao latentnu pobunu i borbu Makedonaca za nezavisnost.

MAJA MILJKOVIC-ĐUROVIC**GUERILLA ACTIONS IN SOUTH SERBIA 1920–1928***Summary*

Relations between Yugoslavia and Bulgaria were clouded in the beginning of the twentieth century by the unresolved Macedonian issue. The Macedonian Committee in Sophia gathered once again in 1919 the members of the Macedonian Organization and financed its activities in the hope of turning the attention of the world to this problem. Beginning with 1920, the Macedonian Committee continually sent its terrorists to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians. The purpose of this intense activity of the Macedonian Committee was:

- to instill a feeling of insecurity in the minds of those who did not uphold the politics of the Macedonian Committee;
- to arouse distrust in the ability of the authorities of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians to provide sufficient protection for the Macedonian population.

The Macedonian Committee presented the large number of terrorist actions and dead civilians to the world as being the Macedonians' latent revolt and their struggle for independence.

VELIMIR IVETIĆ

Pukovnik, Vojnoistorijski institut
Beograd, Birčaninova 5

VOJNE FORMACIJE U JUGOSLAVIJI I RAZORUŽAVANJE ITALIJANSKIH JEDINICA SEPTEMBRA 1943.*

ABSTRACT: Tekst se bavi razoružavanjem italijanskih jedinica na jugoslovenskom ratištu posle kapitulacije Italije. U prvom planu su odnosi vojnih formacija – Nemaca, NOVJ, JVUO i ustaša prema tim dogadajima. Rad je napisan na osnovu primarne istorijske grade iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta.

Posle objave kapitulacije italijanskih oružanih snaga 8. septembra 1943, vojne formacije na jugoslovenskom prostoru različito su se odnosile prema italijanskim jedinicama zavisno od ciljeva, postavljenih zadataka i raspoloživih mogućnosti. Na te odnose uticale su i same italijanske jedinice. Od bitnog uticaja bili su i objavljeni uslovi primirja, naredenja i poruke savezničkih komandanata, aktivnost saveznika a posebno članova savezničkih vojnih misija kod štabova jugoslovenskih antifašističkih formacija. Jedan od uslova primirja je bio i da se italijanske jedinice moraju smesta povući u Italiju »iz svakog učestvovanja u tekućem ratu sa svih područja u kojima bi u trenutku mogle biti angažirane«.¹ Izdvajamo i delove poruke vrhovnog komandanta savezničkih snaga na Srednjem istoku generala H. M. Vilsona (H. M. Wilsona): »... Italijani su bili pri nuđeni da prihvate primirje, inače bi morali da pretrpe muke i kaznu. Italijanske trupe na Balkanu sada se pokoravaju mojim naredbama a ne nemačkim. Prema mojim naredbama italijanske trupe moraju da prekinu neprijateljstva

* Objavljivanjem plana Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO) o razoružanju italijanskih garnizona u Foči, Goraždu i Čajniču u proleće 1943. godine i uvodnog teksta mr Koste Nikolića u broju 2/1995, Radakcija časopisa »Istorijski vek« inicirala je dalja istraživanja veoma značajnih a još nepotpuno rekonstruisanih dogadaja u Jugoslaviji u vreme kapitulacije italijanskih oružanih snaga septembra 1943.

U navedenom objavljenom dokumentu i uvodnom tekstu iznet je samo jedan segment planova Vrhovne komande JVUO i odnosa JVUO i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) u vreme razoružanja italijanskih jedinica. Zbog toga smatramo da je korisno objaviti i deo rezultata naših istraživanja koji obuhvata odnose svih vojnih formacija na nekadašnjem jugoslovenskom prostoru prema italijanskim jedinicama za vreme njihovih razoružanja u septembru 1943.

¹ Prevod citiran prema: *Jozo Tomašević, Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 321.

prema Jugoslovenima... Oni ne smeju da predaju oružje ili opremu ili branjene položaje Nemcima. I dalje traje borba protiv Nemaca, koji su pravi neprijatelji i koji pokušavaju da odlože oslobođenje vaše zemlje. Svi ma vama, koji ste naši prijatelji, ja prućujem: 1. Ne sprečavajte Italijane da se vraćaju kući. 2. Nemci će pokušati da izazovu krvoproljeće između vas i Italijana, da bi tako osigurali svoj položaj...²

Odnosi prema italijanskim jedinicama bili su raznovrsni: od verbalne podrške i borbenog sadejstva sa italijanskim jedinicama do oružanih sukoba, a najviši njihov intenzitet ispoljen je od strane Vermahta, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO).

Na jugoslovenskom prostoru od Gorice (isključno) do Prespe 8. septembra 1943. bilo je oko 360.000 pripadnika italijanskih jedinica. Približno zapadno od bivše granice između kraljevina Jugoslavije i Italije nalazile su se jedinice 23. i 24. armijskog korpusa i druge jedinice 8. armije. Jugoistočno od nje, do doline reke Neretve (isključno) nalazila se 2. armija (5., 11. i 18. armijski korpus, 1. brza divizija »Eudenio di Savoja« (Eugenio di Savoia), 5. i deo 11. brigade granične straže, 14. i 17. obalska brigada, Odred Dobrovoljačke milicije nacionalne sigurnosti (MVSN – bivših crnokošuljaša) »21. april« i druge). Od jedinica Grupe armija »Istok« u Jugoslaviji nalazio se 6. armijski korpus od doline Neretve do linije Gruda – crnogorska granica, 14. armijski korpus približio na teritoriji Crne Gore i delovi 9. armije (na Kosovu i Metohiji jedinice sektora Skadar – Kosovo, a u zapadnoj Makedoniji glavnina divizije »Firenca« (Firenze) i manji delovi divizije »Areco« (Arezzo) iz 25. armijskog korpusa.³

Iako je primirje potpisano 3. septembra, italijanski vojni vrh izvršio je nedovoljne pripreme za postupke italijanskih jedinica u slučaju objave njihove kapitulacije. U tu svrhu, a posebno radi suprotstavljanja eventualnim nemačkim neprijateljskim dejstvima, doneta je zapovest »Memoria 44«⁴ sa kojom su usmeno upoznati komandanti armija s tim što je predviđeno da zapovest stupi na snagu kada se posalje dopunsko uputstvo koje nije bilo poslatno iz Rima. Zbog toga je objavljivanje kapitulacije italijanske jedinice zateklo nespremne, čime su one dovedene u veoma tešku situaciju.

Nemačka jedinice, iako brojčano inferiornije od italijanskih (jedna nemačka divizija upućivana je u pravcu štaba jednog ili dva italijanska korpusa, ili štaba armije), uspele su u Jugoslaviji da zarobe oko 260.000 i razoružaju oko 170.000 pripadnika italijanskih jedinica, uglavnom bez borbe. Ovaj uspeh baziрао se, uglavnom, na dobroj sposobljenosti i izabranoj taktici. Izdvajamo upade u one štabove viših italijanskih jedinica koji su nameravali da izvršavaju uslo-

² Zatim je poruka specifikovana prema trima grupama »savezničkih prijatelja« – Vojni arhiv Beograd (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, dalje AVII), Fond NOP, kut. 12, fasc. 2, dok. 4 ili Fond Nemačke okupatorske vojske (N. a.), film NAW-N-T-313, rolna 151, snimak 7404932.

³ Detaljnije o brojnom stanju, rasporedu i drugim podacima o italijanskim snagama u Jugoslaviji videti u: V. Ivetić, *Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943.*, »Vojnoistorijski glasnik,« 1/1984, str. 370–378.

⁴ Tekst dokumenta »Memoria 44« videti u: Zangriandi R., 1943: 25 luglio – 8. settembre, Milano 1964, str. 461–462.

ve primirja⁵ i, ukoliko im se neki italijanski viši oficiri nisu potčinili, oni su ih hapsili i na njihova mesta postavljali oficire svoje pristalice i tako uticali na većinu italijanskih jedinica.

Italijane, koji im nisu hteli prići, nemačke jedinice su zarobljavale pri čemu su im obećavali da će ih transportovati u Italiju. Ukoliko su pojedine italijanske jedinice prethodno predale oružje ustanicima, ili su pružale oružani otpor, njihovi odgovorni oficiri bili su streljani, a vojnici i podoficiri upućivani u radne logore u istočni deo okupirane Evrope.⁶

Sve jedinice Dobrovoljačke milicije nacionalne sigurnosti (MVSN) i druge fašistički orijentisane italijanske jedinice, grupe i pojedinci prešli su na stranu Vermahta, s tim što je 10. grupa (odred) MVSN iz Priboja to učinila krajem oktobra.

Između pojedinih italijanskih i nemačkih jedinica dolazilo je i do oružanih sukoba i to kod Vipave, Splita, Čapljine, Metkovića, Trebinja, Dubrovnika, Cattata, Gruda, a najviše u Crnoj Gori (posebno u oblasti Boke kotorske). U štabu italijanske 2. armije uhapšen je 10. septembra nemački štab za vezu.

Nemačke jedinice, osim hapšenja pojedinih italijanskih generala i oficira, nisu imali na teritoriji Slovenije razloga da vrše represalije nad pripadnicima italijanskih jedinica koje su zarobili.

U širem rejonu Splita manji delovi od strane NOP-a razoružane divizije »Bergamo« uključili su se sa jedinicama NOVJ u borbe protiv nemačkih jedinica na pravcu Klis-Sinj, a posebno bataljon »Garibaldi« formiran od italijanskih vojnika koji su prešli na stranu NOVJ. Nemačka avijacija je dejstvovala po barakama gde su se nalazili italijanski vojnici i po italijanskim brodovima, a najveće gubitke nanelo je italijanskim snagama 19. septembra: oko 200 poginulih i oko 400 ranjenih. Posle zauzeća Splita, 7. SS divizija zarobila je oko 9.400 Italijana, koje je predala 114. lovačkoj diviziji radi upućivanja u radne logore na Istok. Streljana su tri zarobljena italijanska generala i 55 oficira.⁷

Komandant italijanske Grupe armija »Istok« general Rosi (Rossi) do hapšenja 11. septembra u Tirani nije se povinovao nemačkim zahtevima, pokušavajući da izvrši naredenje italijanske Vrhovne komande da se italijanske jedinice preko luka Kotor, Drač i Valona prebace u Italiju. Naredeno mu je takođe da njegove jedinice ne otvaraju prve vatru protiv Nemaca, a ako ovi pokušaju da razoružaju njegove jedinice, da ih tretira kao neprijatelje. General Rosi je posle hapšenja potpisao naredenje o razoružanju, a na njegovo mesto postavljen je general Dalmaco (Lorenzo Dalmazzo) koji je ponudio Nemcima saradnju.⁸

⁵ U Vrhovnoj komandi Vermahta 13. septembra konstatovano je: »Opšta slika pokazuje veliku razjedinjenost italijanskog komandovanja, koja se i u višim štabovima karakteriše od lojalne saradnje sa Nemačkom, pa do otvorenog otpora i delimičnog potpomaganja komunističkih bandi« – *Kriegstagebuch Des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstabs)*, »Band III, Zweiter Halbband«, Frankfurt am Main, 1963, p. 1101, preveo Konstantin Pavlović, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3/1990, str. 259.

⁶ AVII, N. a., k. 1, f. 15, dok. 16; k. 8, f. 6, dok. 10, 13 i 27.

⁷ AVII, N. a., k. 8, f. 6a, dok. 8; k. 10, f. 13, dok. 16.

⁸ AVII, mf. 313, r. 189, sn. 7448704–6; r. 193, sn. 7454062; mf. 314, r. 661, sn. 583 i 587; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik)* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1945–1986, t. XII, knj. 3, dok. 164.

Komandant italijanskog 6. korpusa general Pjaconi (Sandro Piazzoni) preneo je naredenje svojim jedinicama da se ne predaju nemačkim jedinicama i da im pruže otpor. Zbog toga su delovi divizije »Mesina« (kod Čapljine, Tasovčića, Gradine, Visića, gde su poginula tri a ranjena dva italijanska vojnika) i »Marke« (Marche) (na pravcu Trebinje – Dubrovnik, kod Cavtata, Čilipa, Močića) pružali oružani otpor, ali su razoružani. Italijanski 6. korpus kapitulirao je uz gubitke (38 mrtvih i 129 ranjenih). Oko 30.000 pripadnika korpusa sa generalom Pjaconijem odvedeno je u zarobljeništvo, a 22 italijanska oficira su streljana. Komandanta divizije »Marke«, koja je pružila otpor u Dubrovniku, streljao je po nalogu Nemaca jedan italijanski fašistički poručnik. Deo italijanskih jedinica, koje su se nalazile na južnodalmatinskim ostrvima, nenaoružan ili razoružan od snaga NOP-a, prebacio se u Italiju dok je jedinica sa ostrva Šipana (kod Dubrovnika) prethodno vodila borbu zajedno sa partizanima protiv nemačkih jedinica.⁹

Između nemačke 118. lovačke divizije i italijanskog 14. korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku razvile su se najžešće borbe uz učešće jedinica NOVJ i JVUO. Nemačke jedinice jedino su diviziju »Ferara« razoružale i zarobile bez otpora. Žestoke borbe su se vodile u rejonu Boke kotorske i Gruda gde su nemačke jedinice uspele da zarobe nešto manje od pola divizije »Emilija« (ceo 120. puk), dok se blizu polovine divizije prebacilo u Italiju. Nemci su 18. septembra počeli preduzimati najstrožije mere – streljano je 17 oficira. Oko 3000 pripadnika divizije »Emilija« od 22. do 26. septembra pružali su otpor između Risna i Kotora, a početkom oktobra i oni su savladani.¹⁰

Nemačke jedinice uspele su početkom oktobra da razbiju i zarobe glavninu italijanske divizije »Taurinenze« (Taurinense) i manje delove divizije »Venečija« (Venezia). Sve jedinice MVSN kao i crnogorskih nacionalista prešle su na stranu Vurmahta, s tim da je to najkasnije učinila 10. grupacija (odred) MVSN iz Pribroja (3. novembra su u Užicu položili zakletvu).¹¹

Nemci su uhapsili, osudili na smrt i 13. septembra sproveli u Beograd komandanta 14. korpusa generala Ronkalja (Roncaglia) zato što je štab korpusa odbiao saradnju, dok nisu uspeli da uhapse komandante divizija »Venecija« i »Taurineuze«.¹²

Na Kosovu i Metohiji italijanske jedinice (divizija »Pulje« – Puglie, grančari i karabinjeri), albanski dobrovoljački pukovi i žandarmerija, stavili su se na raspolaganje nemačkoj 297. pešadijskoj diviziji i sa delom albanskog stanovništva manifestovali prijateljske odnose.¹³

U zapadnoj Makedoniji nemačke jedinice razoružale su nekoliko italijanskih jedinica – garnizona (u Skoplju, Tetovu i dr., a u Strugi i Ohridu učestvovale su i bugarske jedinice). U Debru, gde je bilo sedište štaba divizije »Firenca« (Firenze), nalazile su se albanske nacionalističke jedinice Muhamrema Barjaktara

⁹ AVII, N. a., mf. 313, r. 190, sn. 7450811; r. 193, sn. 7454103; r. 196, sn. 7457190.

¹⁰ AVII, N. a. k. 8, f. 6a, dok. 8; mf. 313, r. 189, sn. 7448756–7; r. 196, sn. 7457182–3; r. 483, sn. 291–2, 562, 929, i 1109–1112; *Zbornik*, t–XII, knj. 3, dok. 139, str. 564; D. Živković, *Boka Kotorska i Paštrovići u Narodnooslobodilačkoj borbi*, »Vojno delo«, Beograd 1964, str. 274–285.

¹¹ AVII, Fond italijanske okupatorske vojske (I. a.), k. 777, f. 1, dok. 11; f. 2, dok. 1, 2, 17, 20 i 22; *Zbornik*, T. I, knj. 16, dok. 51, str. 140, T. XII, knj. 3, str. 563, 602, 603, 612, 653, 664–666.

¹² AVII, N. a., mf. 313, r. 190, sn. 7450863–4; r. 482, sn. 310, mf. 314, r. 661, sn. 421, 428 i 500.

¹³ Isto, mf. NAV-N-T-313, r. 196, sn. 7456208; r. 208, sn. 7470422; r. 482, sn. 679 i 934.

(oko 1000), oko 150 albanskih partizana pod komandom Hadži Lešija (Hagil Lësli) i Malesijska partizanska četa. Devetog septembra došla su i dvojica britanskih starešina (članova savezničke vojne misije u Albaniji). Glavnina divizije »Firenca« sa albanskim partizanima i britanskim starešinama krenula je ka Jadranskoj obali, ali je u rejonu planine Kruja (Albanija) protiv nje izvedena operacija »Kruja« od strane nemačke za to obrazovane operativne grupe »Nojman«.¹⁴

Nemačke trupe nanele su najveće gubitke italijanskim jedinicama u borbenim dejstvima tokom septembra 1943. u Jugoslaviji: usmrtile su oko 250, raniле oko 540 pripadnika, a streljale preko 100 italijanskih oficira.

*

Jedinice NOVJ, iako su tada imale jedan od težišnih zadataka da zbog očekivanog iskrcavanja saveznika na Balkan razbiju jedinice JVUO kao svog »najopasnijeg neprijatelja«,¹⁵ intenzivirale su aktivnosti i u vezi italijanskih jedinica. U Vrhovnom štabu NOV i POJ formulisan je odnos prema italijanskim jedinicama još pre objave njihove kapitulacije. Taj odnos podrazumevao je da se zajednički vodi borba protiv nemačkih jedinica, a u slučaju da italijanske jedinice to odbiju, trebalo ih je razoružati. Ti stavovi su prosledeni glavnim štabovima NOV i PO Hrvatske i Slovenije kao odgovor na inicijative pojedinih italijanskih komandi u Sloveniji.¹⁶

Iz Vrhovnog štaba NOV i POJ slata su naređenja da se što bolje postupa sa Italijanima koji su ili prišli partizanima ili su im predali oružje.¹⁷

U toku pregovora sa italijanskim višim oficirima predstavnici NOVJ pozivali su italijanske jedinice na zajedničku borbu protiv nemačkih jedinica. Skoro svi viši italijanski komandanti odbijali su saradnju. U toku pregovora, u prisustvu savezničkih oficira, komandanti blokiranih italijanskih divizija opredeljavali su se da predaju oružje i da se upute u Italiju.

¹⁴ Isto, F. NOP; k. 1366, reg. br. 5-9/6; N. a., mf. 313, r. 189, sn. 7448737-8, r. 483, sn. 1132.

¹⁵ Zbornik, t. II, knj. 7, dok. 53, knj. 8, dok. 215 i 216, knj. 9, dok. 98 i 162; knj. 10, dok. 75, 102, 103, 104.

Iako su objavljeni dokumenti kojima Vrhovni štab NOV i POJ nareduje potčinjenim štabovima da se u to vreme ne upuštaju u jače borbe protiv nemačkih jedinica, citiraćemo neke od depeša kako su sastavljene u Vrhovnom štabu NOV i POJ a ne kako su primljene i kao takve objavljene. Izdvajamo deleove depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ upućenih štabu 2. proleterske divizije 9. septembra 1943 (neke su primljene i 10. septembra) zabeležene u Knjizi vojnih telegrama br. 12 Vrhovnog štaba NOV, POJ, koja se nalazila kod Josipa Broza Tita do njegove smrti – AVII, k. 2213, f. 1, dok. 1: »... Ne upuštajte se u neke jake borbe sa Njemcima. Ovo sada nije potrebno, da bi sačuvali snage za važnije dogadjaje« (podvukao V. I. deo koji se razlikuje od primljene depeše – Zbornik, t. II; knj. 10, str. 280) i s. 6. – U oktobru se može očekivati iskrcavanje Engleza na obali. Glavni vaš zadatak sada jeste mobilizacija i jačanje vaših snaga. Ne upuštati se u neke jače borbe s Njemcima« (takođe podvučeno različito od Zbornika, t. II, knj. 10, str. 283).

¹⁶ AVII, F. NOP, k. 2214, f. 1, dok. 1, str. 113; Zbornik, t. II, knj. 10, str. 208.

¹⁷ Izdvajamo deo naredenja Vrhovnog štaba NOV i POJ Glavnom štabu NOV i POH od 11. septembra: »Posle primopredaje oružja sa Italijanima lepo postupati i ne dozvoljavati nikakvih pojedinačnih ispada prema oficirima i vojnicima. Ovo saopštite i Dalmatincima.« – AVII, F. NOP, k. 2213, f. 1, dok. 1, str. 79 i naredenja od 23. septembra 1943. Štabu 2. udarnog korpusa: »... Čuvajte se ponovnog sektašenja u Crnoj Gori i najlepše postupajte sa Italijanima koji predaju oružje i pridružuju se nama. Nemojte praviti neke osvete prema takvim, jer ćete snositi svu odgovornost...« – Zbornik, t. II, knj. 10, str. 315.

U Sloveniji i Hrvatskoj dolazilo je, pored sporazuma, i do oružanih sukoba između italijanskih jedinica i jedinica NOVJ (u Hrvatskoj u oružanim sukobima protiv italijanskih jedinica nije učestvovala nijedna jedinica sa srpskom većinom iako su one preovladivale u Hrvatskoj).

Najintenzivniji i najraznovrsniji odnosi NOVJ sa italijanskim jedinicama odvijali su se u Crnoj Gori i Sandžaku. Kako ti odnosi predstavljaju posebnu temu, koja je u istoriografskoj literaturi šire tretirana ali i sa pogrešnim podacima i tumačenjima, iznećemo samo osnovne činjenice.

U Boki kotorskoj komanda divizije »Emilija« izbegavala je svaku saradnju sa aktivistima NOP-a, prvdajući se da očekuje naređenje od više komande. Pojedine manje jedinice donosile su samostalno odluke o saradnji ili suprostatovanju partizanima.¹⁸

Divizija »Taurinenze«, vodeći borbu protiv nemačkih jedinica, uz delično sadejstvo sa jedinicama JVUO pregovarala je i sa jedinicama NOVJ, ali je pored saradnje sa jedinicama NOVJ dolazilo i do oružanog sukoba između njih kada su delovi divizije imali saradničke odnose sa jedinicama JVUO. Jednice NOVJ razoružale su oko 1.500 pripadnika divizije. Početkom oktobra nemačke jedinice u snažnijim dejstvima razbile su diviziju »Taurineuze«, a 5. crnogorska NO udarna brigada sa zakašnjenjem je prihvatile njene delove, koje su nemačke jedinice ponovo razbile 6. oktobra zarobivši glavninu divizije tako da je na stranu NOVJ prešao komandant sa delom štaba i sa oko 2.000 ljudi.¹⁹

Glavnina divizije »Venecija«, koja je prthodno imala sporazum sa jedinicama JVUO i čiji su manji delovi sadejstvovali jedinicama JVUO u borbama protiv nemačkih jedinica, prešla je formalno na stranu NOVJ 10. oktobra u toku uspešnih borbi jedinica NOVJ protiv jedinica JVUO i njenog 2. bataljona 83. puka, a stvarno 20. oktobra 1943. u toku nemačko-kvislinških operacija protiv nje i jedinica NOVJ.²⁰

Jedinice NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku izvodile su borbena dejstva protiv italijanskih jedinica koje su prešle na stranu nemačkih jedinica ili, privremeno na stranu JVUO (uglavnom delova divizije »Venecija«). Razoružale su delove tri bataljona i pozadine divizije »Taurinenze«, deo jednog bataljona divizije »Venecija«, manje delove divizije »Ferara«, neznatne delove divizije »Emilija« i pojedine manje posade (Pećurice, Plavnica, Čevo i dr.).

U zapadnoj Makedoniji bataljon »Mirče Acev« i mali partizanski odredi nisu se blagovremeno grupisali, ali su ipak postigli značajne rezultate za dalji razvoj NOB-e u Makedoniji. U rejonu Prespe uspostavili su prijateljske odnose sa italijanskim jedinicama te je formirana partizanska četa od 75 Italijana. U širem rejonu Kičeva i Mavrova razoružali su manje italijanske jedinice (uglav-

¹⁸ Šire: D. Živković, n. d., str. 278–284. Izdvajamo samo slučaj u Krtolama, gde je grupa simpatizera NOP-a sa jednim članom KPJ uspela da razoruža grupu italijanskih vojnika posle čega je naišla druga grupa, pretežno crnokošuljaša i ubila preko 15 simpatizera NOP-a, str. 278–279.

¹⁹ AVII, F. NOP, k. 391A, reg. br. 3/8; F. JVO (Č.a), k. 134, reg. br. 35/4 i 37/4; k. 140, reg. br. 34/5, N. a., mf. 313, r. 483, sn. 1127, 1135 i 1136; Zbornik, t. III, knj. 5, str. 77–78, 90, 103–109, 114–115 i 143–145, 147–148, str. 93. Glavno delo: R. Pajović: *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, etnici i federalistički pokret 1941–1945*, Obođ, Cetinje 1977, str. 358–394.

²⁰ Zbornik, t. III, knj. 5, str. 128, 153, 177–178, 184–189, 194, 195, 225–226 i 233; t. XII, knj. 3, str. 563, 602–603 i 612.

nom karabinjere i graničare), a bio je razoružan i ojačani bataljon koji je napustio Gostivar.²¹

Generalno uezv, jedinice NOVJ ispoljavale su prema italijanskim jedinicama, koje su se barem delimično pridržavale uslova primirja, uglavnom saradničke odnose, ali su prilikom njihovog razoružavanja primenjivale i prinudna sredstva, uključujući i oružanu borbu u Sloveniji i Hrvatskoj. Razoružale su oko 80.000 vojnika, većinom iz šest divizija. Na stranu NOVJ prešle su divizije »Venezija«, deo divizije »Taurineuze« (komandant sa delom štaba i oko 2.000 vojnika) u Crnoj Gori i Sandžaku, nepotpun bataljon graničara i 230 artiljeraca u Gorskom kotaru, bataljon u Splitu, bataljon kod Zadra i Drniša, po četa (baterija) na Žumberku, u Bukovici i Prespi i više grupa i pojedinaca. Sve jedinice NOVJ sa srpskim i crnogorskim sastavom uspostavljale su saradničke odnose sa italijanskim jedinicama, a borbena dejstva izvodile su protiv jedinica koje su se priključile Vermahtu ili, privremeno, jedinicama JVUO.

*

Jedinice JVUO postupajući po naredbi br. 1 načelnika Štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije o izvršenju mobilizacije, razoružanju italijanskih jedinica, formiranju novih jedinica i odbrani osnovice saveznicima za otvaranje drugog fronta na Balkanu²² i nastavljući ranije započetu borbu protiv jedinica NOVJ,²³ imale su raznovrsne odnose sa italijanskim jedinicama: od obostranog sadejstva i saradnje u borbama protiv nemačkih jedinica i borbama protiv jedinica NOVJ do međusobnog oružanog suprotstavljanja.

Deo jedinica JVUO iz Like, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja povlačilo se sa italijanskim jedinicama ili uz njihovu pomoć na Jadransku obalu i na ostrva (najviše na Lošinju), očekujući iskrcavanje saveznika.²⁴ U Senju komanda divizije »Murde« odbila je da izvrši zahtev predstavnika NOP-a i uhapsi četnike sa obrazloženjem da »su četnici engleski saveznici«.²⁵

U Kninu je jedan bataljon 11. bersaljerskog puka imao namjeru da stane na stranu JVUO, ali su jedinice JVUO, izvršivši dva manja napada na nemačke jedinice, izbegle na planine (uglavnom na Dinaru) i ubrzo počele ili nastavile kolaboraciju sa nemačkim jedinicama. Nemačke jedinice su u Kninu streljale grupu italijanskih vojnika i oficira iz navedenog puka. Na planini Kozjaku kod

²¹ Šire: V. Ivanovski, *Osloboditelna vojna vo zapadna Makedonija 1941–1944*, Institut za nacionalna istorija, Skopje 1973, str. 157–168.

²² AVII, F. JVO, k. 8, reg. br. 19/2–2, ili K. Nikolić, n. d., str. 131. Izdvajamo 6. stav Naredbe: »S toga da ne bi došli u težak položaj koji bi neminovno nastupio dolaskom Nemaca u naše južne krajeve, rešio sam u dogovoru sa našim saveznicima, da neprijatelja preduhitrimo, pa sam nameran da italijanske snage u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku napadnem, da ih razoružamo, da se njihovim oružjem naoružamo i da potom obrazujemo neprekidni front prema Nemcima, stvarajući na taj način dobru i solidnu osnovicu za definitivno oslobođanje cele naše Otadžbine i za početak drugog fronta na Balkanu.«

²³ Izdvajamo prvu predloženu meru iz Memoranduma generalstavnog majora Zaharija Ostojića za »slučaj da Italija izade iz rata« od 6. decembra 1942 (AVII, č. a., k. 12, reg. br. 22/2): »Definitivno likvidiranje komunista i njihovih jataka i simpatizera bez ikakve milosti, na delu teritorije pod talijanskom okupacijom... U protivnom doći će do toga, da se borimo sa Nemcima na frontu, a sa komunistima u pozadini...«

²⁴ B. Latas, *Nemačko-četnička saradnja u Lici i Gorskom kotaru (1943–1944)*, »VIG«, 2/1990, str. 151–152. Autor nije naveo da su jedinice NOVJ na Malom Lošinju izvršile ratne zločine nad zarobljenim pripadnicima JVUO.

²⁵ AVII, F. NOP, k. 2214, f. 1, dok. 1, str. 205.

Splita italijanska posada predala je jedinici JVUO, koja je bila sa njom, deo naoružanja (oko 400 pušaka i oko 25 minobacača) pre nego što je razoružana od NOVJ.²⁶

U južnoj Hercegovini i Dalmaciji jedinice JVUO sadejstvovale su jedinicama 6. italijanskog korpusa koje su pružale otpor na pravcima ka Dubrovniku i u Konavlima. Međutim zbog poraza italijanskih jedinica, neiskrcavanja saveznika, svojih slabosti i dejstva jedinica NOVJ, jedinice JVUO uspotavljaju ili nastavljaju kolaboraciju sa nemačkim i domobranskim jedinicama i delovima bivše 49. legije MVSN koji su prešli na stranu Vermahta.²⁷

U istočnoj Bosni jedinice JVUO izvele su najuspešnija borbena dejstva protiv nemačkih i ustaško-domobranskih jedinica pri čemu su im u toku početnih dejstava sadejstvovale italijanske jedinice artiljerijom i minobacačima dok je 180 italijanskih vojnika za Ozrenskim četničkim odredom ušlo u Olovu.²⁸

U Crnoj Gori i Sandžaku došlo je do saradnje između jedinica JVUO i italijanskih jedinica u borbama protiv nemačkih jedinica i u tri odbrambena dejstva protiv jedinica NOVJ, a u tome su posebnu ulogu imali saveznički oficiri kod jedinica JVUO. Od oktobra 1943, počevši kolaboraciju sa nemačkim jedinicama i u Crnoj Gori i Sandžaku,²⁹ jedinice JVUO imale su više oružanih sukoba protiv jedinica NOVJ u čiji sastav su se uključile italijanske jedinice.

U širem rejonu Boke kotorske manje jedinice JVUO sadejstvovale su italijanskim jedinicama u borbama protiv nemačkih jedinica. Pozivi italijanskih komandanata saveznicima »da što pre dodu« preneti su u Kairo pomoćniku vrhovnog komandanta Jugoslovenske vojske generalu Petru Živkoviću sa obrazloženjem generala Dragoljuba Mihailovića da bi bile dovoljne manje snaže saveznika da se podigne moral italijanskih jedinica i spreči »zauzimanje Dubrovnika i Boke od strane Nemaca«.³⁰ Severno od Boke kotorske delovi divizije »Taurinenze« privremeno su prišli jedinicama JVUO.

Divizija »Venecija« se 17. septembra 1943. priključila jedinicama JVUO radi borbe protiv nemačkih jedinica kao saveznička jedinica. Ovome su doprinegli saveznički oficiri na čelu sa britanskim pukovnikom Bejljem (Stenly William Bailey), šefom britanskih vojnih misija kod JVUO. Svakako da je na to uticao i napad jedinica JVUO u zoni divizije »Venecije« na nemačku jedinicu 17. septembra u okolini Andrijevice. U toku napada jedinica 2. udarnog korpusa NOVJ na jedinice JVUO u Kolašinu 27. septembra, 2. bataljon 83. puka ove divizije pružio je snažan otpor jedinicama NOVJ koje su posle 12 časova borbe zauzele Kolašin. Taj italijanski bataljon prešao je na stranu NOVJ radi zajed-

²⁶ Isto, str. 225–226; F. JVO. k. 297. reg. br. 6/1–30; k. 302, f. 2, dok. 5.

²⁷ Isto, F. NOP, k. 105, f. 11, dok. 35; f. 12, dok. 49; F. NDH, k. 80, reg. br. 10/3–2.

²⁸ AVII, N. a., mf. 314, r. 554, sn. 1038–1042; F. NDH, k. 30, reg. br. 11/1–4 i 35; 13/1–20 i 26 i 14/1–3.

²⁹ General Dragoljub Mihailović je u ovo vreme naredio svojim komandantima da ne saraduju sa nemačkim jedinicama, jer su ga oni izveštavali da ih »komunisti napadaju sa leđa« i da su dovedeni u teške situacije. Majoru P. Bačeviću, komandantu Hercegovine, 21. septembra, pored ostalog, nareduje: »Borba protiv Nemaca ne sme da prestane...«, a 24. septembra: »Ne dozvoljavam nikakvu saradnju sa Nemcima... ako trenutno ne vodite borbu sa Nemcima nemojte ih ni pomagati«. Iz depeše vojvodi M. Čujiću od 29. septembra izdajamo: »Borba protiv Nemaca mora se nastaviti svim sredstvima. Nemci su neprijatelj br. 1..., Komunisti su isto tako neprijatelj br. 1 isto kao i Nemci. Njihov je cilj rušenje države«. – AVII, F. JVO, k. 297, reg. br. 6/1, str. 6, 13 i 27.

³⁰ Isto, k. 302, f. 2, dok. 5, depeše od 13. i 17. septembra 1943.

ničke borbe protiv nemačkih jedinica i započeli su pregovori da cela divizija prede na stranu NOVJ. Izdvajamo i napad iz zasede Vasojevićkog partizanskog bataljona na italijansko-četničku kolonu 1. oktobra kod Kolašina kada je u toku borbe pогинуло 20 Italijana i pripadnika JVUO, a zarobljeno 115 italijanskih vojnika.³¹

Italijanski garnizon u Prijepolju prvo je prešao na stranu nemačkih jedinica, ali su jedinice JVUO 12. septembra porazile nemačko-muslimanske snage u Prijepolju i okolini i razoružale italijanske vojnike, osim stotinak. Sa jedinicama JVUO bio je i pukovnik Bejli. Kada su jedinice NOVJ napale četnike u Prijepolju, nerazoružana stotina italijanskih vojnika nije se borila i bila je zarobljena od strane jedinica NOVJ.³²

U Priboru se 10. grupacija MVSN stavila na raspolaganje nemačkim jedinicama koje su razoružale alpine. Zatim su jedinice JVUO zauzele Pribor i tokom pregovora u kojima su učestvovali i saveznički oficiri (pored engleskih i američki major Valter Mensfield (Walter R. Mansfield), italijanski komandanti su izjavili da prilaze jedinicama JVUO radi borbe protiv nemačkih jedinica. Kada su jedinice NOVJ tokom oktobra nameravale da osvoje Pribor, italijanski komandant je odbio da prede na stranu NOVJ izjavivši da je već sa jedinicama JVUO po zahtevu britanske vojne misije i zatražio je od jedinica NOVJ da obustave vatru pozivajući se na uslove primirja. Manji deo italijanskih vojnika (oko 160 sa minobacačima) uključio se u sastav JVUO radi odbrane Pribora. Krajem oktobra, kada su jedinice NOVJ organizovale jače napade na Pribor, jedinice JVUO pomogle su glavnini italijanskog garnizona da se evakuiše ka Dobruni i Užicu gde su fašisti 3. novembra ušli u sastav nemačkih jedinica. Kada su jedinice NOVJ osvojile Pribor, zarobile su i nekoliko Italijana.³³

Jedinice JVUO preuzele su oružje od oko 3.800 pripadnika italijanskih jedinica tako što su im u većini slučajeva italijanske jedinice same davale oružje.

*

Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske zauzele su otvoreno neprijateljski stav protiv italijanskih jedinica.³⁴

U Karlovcu su ustaške i domobranske jedinice, oružnici i jedinice »naoružanog pučanstva« napale štab divizije »Lombardija« i posle kraće borbe, uz 13 poginulih i 19 ranjenih, zarobile njen štab prinudivši ga da izda naredenje ostalim jedinicama da se predaju. U Karlovcu i Dugoj Resi zarobljeno je blizu 7.000 pripadnika italijanskih jedinica, a poginulo je pet. Naoružanje i zarobljenike preuzele su nemačke jedinice i odvele u zarobljeništvo u Nemačku, osim oko

³¹ Isto, F. NOP, k. 2218, f. 2, dok. 5/7; F. JVO, k. 297, reg. br. 6/1-35; k. 302, f. 2, dok. 5; *Dokumenti*, knj. 13, str. 331 i 705.

³² AVII, N. a., mf. 313, r. 190, sn. 7450847; *Zbornik*, t. I, knj. 16, str. 106. Muslimanska milicija u Crnoj Gori i Sandžaku stavila se pod komandu nemačkih jedinica, razoružala manje italijanske posade i pokazivala spremnost za saradnju sa obližnjim jedinicama NOVJ ili JVO koje su predstavljale opasnost po njene jedinice.

³³ AVII, I. a., k. 780, f. 5, dok. 7, 8, 9 i 10; mf. 314, r. 661, sn. 511; F. JVUO, k. 291, reg. br. 6/1-18 i 35; 14/1 i 18/1; k. 302, f. 2, dok. 5.

³⁴ Skriveni i posredovani neprijateljski odnosi između NDH i Italije u Jugoslaviji postojali su sve otvoreniji od početka 1943, a poglavlјnik Pavelić je u govoru u 01.00 časova 9. septembra zvanično objavio to neprijateljstvo.

170 Hrvata iz Istre koji su ostali kao stručnjaci u ustaškim i domobranskim jedinicama i oko 350 fašista ili karabinjera koji su stupili u Vermaht.³⁵

U štabu 2. italijanske armije u Sušaku uhapšena je vojna misija NDH s obzirom da je »Hrvatska ušla u rat protiv Italije«.³⁶

Oružane snage NDH razoružale su manje italijanske garnizone u Gospiću, Karlobagu (oko 860 pripadnika koje je početkom oktobra oslobodila NOVJ), na Pagu, u Makarskoj (gde su uhapsile i komandanta divizije »Mesina«), Podgori, Hutovu, Trstenu i dr. dok su u Vrgorcu napale na italijansku jedinicu i ubile dva, a ranile šest italijanskih vojnika.³⁷

U dolini Neretve, južnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, pored sadejstva nemačkim jedinicama u razoružavanju i borbama protiv italijanskih jedinica, OS NDH su i samostalno razoružavale i napadale italijanske jedinice. U Metkoviću su oružnici i naoružani narod razoružavali zaostale italijanske jedinice (oko 300 vojnika) i otvorili vatru na italijansku jedinicu koja je pokušala da minira most na Neretvi, pri čemu su ubijena dva italijanska vojnika. U selu Višiću (kod Capljine) u borbama protiv italijanskih jedinica, pored poginula tri italijanska i dva nemačka vojnika, poginulo je ili ranjeno osam civila. Nemački oficiri upoznali su štab 6. pješačke divizije NDH 10. septembra da ne treba otvarati vatru na italijanske jedinice pošto se vode pregovori. Vazduhoplovstvo NDH uglavnom je izviđalo i bacalo letke i u dva slučaja otvorilo vatru na italijanske ciljeve (u Senju i Kaštelima kod Splita).³⁸

³⁵ AVII, F. NDH, k. 29, reg. br. 9/1–17 i 25, 10/1 i 13/1–14; k. 30, f. 1, dok. 2/1–26 i 13/1–21; k. 81, f. 14, dok. 6.

³⁶ Isto, k. 81, f. 14, dok. 36; N. a., mf. 502, r. 266, sn. 983–4.

³⁷ Isto, F. NDH, k. 29, reg. br. 10/1–40; k. 104, reg. br. 16/11–1; k. 138, reg. br. 7/2–9; k. 156, reg. br. 62/10–2; k. 157 reg. br. 50/6.

³⁸ Isto, F. NDH, k. 29, reg. br. 20/1–23; k. 104, reg. br. 39/4–1; k. 145, reg. br. 8/3–3; k. 192, reg. br. 56/13.

VELIMIR IVETIĆ

VOJNE FORMACIJE U JUGOSLAVIJI I RAZORUŽAVANJE ITALIJANSKIH JEDINICA SEPTEMBRA 1943.

Rezime

Od oko 360.000 pripadnika italijanskih jedinica koliko se 8. septembra 1943. nalazilo na jugoslovenskom prostoru od Gorice do Prespe, nemačke jedinice razoružale su oko 170.000 a zarobile oko 260.000, uglavnom bez oružane borbe. Pojedine italijanske jedinice pružale su oružani otpor kod Vipave, Splita, Čapljine, Metkovića, Trebinja, Dubrovnika, Cavtata, a najviše u Crnoj Gori, pretežno u sadejstvu sa jedinicama NOVJ ili JVUO. Skoro sve formacije crnokošuljaša (MVSN) prešle su na stranu nemačkih jedinica. Većina zarobljenih Italijana je internirana, a preko stotinu oficira čije su jedinice pružile otpor streljano.

VELIMIR IVETIĆ

MILITARY FORMATIONS IN YUGOSLAVIA AND THE DISARMAMENT OF ITALIAN TROOPS IN SEPTEMBER 1943.

Summary

On 8 September, 1943 German troops disarmed, mostly without battle, 170.000 and imprisoned 260.000 of approximately 360.000 members of Italian troops then present on Yugoslav soil, from Gorica (Goritsa) to Prespa. Some Italian units put up an armed resistance around Vipava, Split, Čapljina (Chaplina), Metković (Metkovitch), Trebinje (Trebinie), Dubrovnik, Cavtat (Tsavtat) and most of all in Montenegro, mainly in unison with units of the Yugoslav Army of National Liberation (NOVJ) or the Yugoslav Army in the Fatherland (JVUO). Almost all formations of the Blackshirts (MVSN – Milizia volontaria per la sicurezza nazionale) went over to the German side. The majority of the captured Italians were interned, while over a hundred officers whose units had resisted captivity were shot.

ZORAN JANJETOVIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

PRILOG PROUČAVANJU POLOŽAJA FOLKSDOJČERA U JUGOSLAVIJI 1944-1948.

ABSTRACT: Članak se bavi sudbinom vojvođanskih Nemaca u posleratnoj Jugoslaviji, videnom kroz pisanje tri glavna dnevna srpska lista - »Politike«, »Borbe« i »Slobodne Vojvodine«. Ti listovi su sporadično i jednostrano izveštavali o položaju Nemaca, a rad ukazuje na te jednostranosti i razloge zbog kojih je do toga došlo.

Nemačka nacionalna manjina u Kraljevini Jugoslaviji je bila najbrojnija, najbogatija i najbolje organizovana manjina u zemlji. Tokom Drugog svetskog rata njena sudbina se razlikovala u različitim delovima zemlje, ali je u uslovima okupacije i rata u kome je Nemačka bila jedan od glavnih aktera, nemačka manjina imala istaknuto ulogu. Zbog svega toga zanimljivo je pratiti kako su tri vodeća srpska lista izveštavala o ovoj velikoj i značajnoj nacionalnoj grupi, koja je najvećim delom (oko 380.000 od ukupnog 500.000) živela na teritoriji Srbije, tačnije u Vojvodini. U članku ćemo pratiti pisanje »Politike«, »Borbe« i »Slobodne Vojvodine« u razdoblju jesen 1944. – kraj 1948. Ti listovi su izabrani kao vodeći i potencijalno najuticajniji, a period 1944 - 1948. zato što je to bilo najburnije razdoblje u životu nemačke nacionalne manjine posle oslobođenja zemlje.

Prve vesti o folksdojčerima pojavile su se krajem novembra 1944, povodom odluka AVNOJ-a od 21. novembra kojima su jugoslovenski Nemci stavljeni van zakona, a njihova celokupna imovina konfiskovana.¹ Odluka se odnosila na sve folksdojčere, sa izuzetkom asimilovanih (koji dakle više i nisu bili folksdojčeri), u braku sa pripadnikom nenemačke nacionalnosti, borcima i pomačima NOB-a i Nemaca koji se za vreme okupacije nisu izjašnjivali kao Nemci. Stampa je imala zadatak da te oštре mere opravda pred javnošću.

»Borba« je odluke pomenula u članku »Učvršćuje se snaga i jedinstvo naše federalivne Jugoslavije«, u kome je pitanje folksdojčera bilo sporedno.² »Slobodna Vojvodina« nije spominjala izričito odluke AVNOJ-a, ali tekst od

¹ Vidi o tome: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band 5, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien* Düsseldorf, 1961, (dalje Dok.) str. 98E.

² Učvršćuje se snaga i jedinstvo naše federalivne Jugoslavije, *Borba*, 23. XI 1944, str. 2.

25. novembra ne ostavlja mesto sumnji da je napisan povodom njih, iako se u članku navode i drugi neprijatelji.³

Uprkos spominjanju četnika i Mađara, glavna oštrica bila je uperena protiv Nemaca: »U našoj Vojvodini postoji jedna narodnost koja se u toku rata učinila u celini odgovornom za nepojamna zlodela.

Ne može se više odvajati nemački narod od hitlerovskog režima, jer se on skoro u celini solidarisao s hitlerovskim zločinima, i čak do kraja ide s Hitlerom u propast. A nemačka manjina u Vojvodini je bila najkrvaviji i najpodmukliji izvršilac firerovih ludačkih planova.

Bilo bi čudovišno toj nacionalnoj manjini dati ona prava koja su odlukom AVNOJ-a zagarantovana nacionalnim manjinama. Nemci više nikakva prava ne mogu imati u našoj Vojvodini. A izvinjavati ih i pravdati ih znači kopati našim narodima jamu.«

Autor članka potpuno je opravdavao princip kolektivne odmazde koji je proglašen odlukom AVNOJ-a od 21. novembra. AVNOJ nije istu meru primenio prema Madarima (ili Šiptarima koji se u članku ne spominju), iako je Mađarska, a ne Nemačka bila okupator u Bačkoj i Baranji. (Razumljivo je da slične mere nisu primenjene ni prema Hrvatima koji su preko ustaškog režima saradivali sa Hitlerom). Imajući verovatno na umu analogiju koja se nameće po pitanju Mađara, autor članka čini sve da opravda ovu nacionalnu manjinu i da je prikaže u potpuno drugom svetlu od nemačke, ne poričući zločine Mađara:

»Mađarska nacionalna manjina odgovorna je u Bačkoj za mnoga strahovita nedela. Naš napačeni narod zna ko su krivci, za njih nema ni milosti ni mogućnosti da se sakriju. No mađarska manjina nije u celini učestvovala u tim zločinima po nemačkom odobrenju i tobože mađarsko-oslobodilačkim »načelima«.

Čak nije u celini ni pasivno odobravala te zločine. Čak ima priličan broj mađarskih antifašista koji su upoznali hortijevsku robiju i položili živote u borbi protiv fašističkog porobljivača.«

Bez ikakvih argumenata autor članka mađarsku manjinu u Bačkoj prikazuje kao pošteniju, dobromerniju i više antifašističku od nemačke. Ona se u Bačkoj i Baranji našla isto tako okupirana kao i Srbi i ostali, iako u nešto boljim uslovima. Bački Nemci su bili podeljeni u svojim osećanjima prema mađarskoj okupaciji: starije generacije koje su živele u Austro-Ugarskoj su je radije prihvatile od mlađih koje su bile radikalnije nemački nastrojene. U svakom slučaju, Mađari su bili ti koji su držali vlast. Nemačka nacionalna manjina je ekonomski i ljudstvom pomagala Rajh, ali odluke su donosili Mađari, a njihovi odnosi sa folksdojčerima su bili daleko od idile.⁴ Trivenja su bila stalna, a sa odmicanjem rata su se pogoršavala, dok se borbenost i spremnost na žrtvovanje bačkih Švaba vremenom smanjivala. Nepravedni prin-

³ Znajmo izjednačiti i znajmo razlikovati »Slobodna Vojvodina, 25. XI 1944, str. 3.

⁴ Vidi o tome: Josip Mirković, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, str. 87-89, 101; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittel-Europa. Band. II, *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*, Bonn, 1956; Lorant Tilkovszky, *Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919*, Budapest, 1991.

cip kolektivne odgovornosti, koji autor članka zastupa, učinjen je još nepravednijim njegovom selektivnom primenom.⁵

Najopširniji članak povodom obespravljanja folksdojčera objavila je »Politika« 24. novembra.⁶ List o tome piše:

»Kao što se vidi, pitanje konfiskovanja neprijateljske imovine nemačkog Rajha i Nemaca, koja se nalazi u našoj državi, rešeno je potpuno i beskompromisno. To je svakako samo mali deo oštete koju naša država potražuje od Nemačke i nemačkog naroda za sva razaranja i nedela počinjena u ovom ratu... Što je glavno, odluka je potpuno izjednačila domaće Nemce negdašnje jugoslovenske državljanе, sa Nemcima iz Rajha i proglašila ih neprijateljima našeg naroda. I to s pravom. Pod uticajem nacional-socijalističkog učenja, jugoslovenski Nemci su se i pre izbijanja rata smatrali kao podanici namačkog Rajha, a svojim neprijateljskim držanjem prema našem narodu za vreme rata bili potpuno solidarni s Nemcima Rajha. Prema tome, veliki je značaj odluke i u tome, što ukazuje na put u rešavanju nemačkog manjinskog pitanja u našoj državi.«

Odluka AVNOJ-a zaista je izjednačila imovinu Svaba sa imovinom Nemača iz Rajha, odnosno imovinom Rajha. Pri takvom izjednačavanju folksdojčeri su prošli gore nego što su zasluzili: većinu zločina su ipak počinili Rajhsdojčeri (iako naravno ni učešće folksdojčera nije zanemarljivo) i njihovi saveznici: ustaše, Madari, Bugari, Šiptari i Italijani. Imovina Nemaca iz Rajha i samog Rajha ipak nije bila tako velika na teritoriji Jugoslavije kao imovina folksdojčera. Od nje nije zavisio ekonomski opstanak ni rajhsdojčera ni Rajha. Za razliku od njih, gubitkom privredne i imovinske baze folksdojčeri su izgubili uslove za opstanak u Jugoslaviji.

Autor članka naveo je da su se folksdojčeri još pre rata smatrali državljanima Trećeg rajha, što je besmislena tvrdnja jer je državljanstvo pravna kategorija i niko se ne može »smatrati« državljaninom neke zemlje ako o tome nema službenu potvrdu nadležnih vlasti. Štaviše, da se folksdojčeri nisu mogli »smatrati« državljanima Rajha, pokazalo se najbolje pri odlasku dobrovoljaca iz Bačke u SS jedinice, kada se pojavio problem njihovog državljanstva: zbog odlaska u SS ili Vermaht, Madarska im je oduzimala državljanstvo, a Treći rajh nije htio da im da nemačko.⁷ Pre bi se moglo govoriti o sukobu između lojalnosti državi i naciji. Kod mnogih je prevagnula lojalnost prema naciji, ali se oni nikako nisu mogli smatrati državljanima Rajha.

Pisac članka nastavlja tekst konkretizacijom optužbi na račun folksdojčera:

»Treći Rajh je od svojih manjina u Jugoslaviji napravio jednu moćnu petokolonašku armiju. Sve se to znalo još pre rata, ali niko nije smeо o tome da progovori. Zato već prvog dana rata, 6. aprila 1941, celokupna nemačka manjina stavila se na raspoloženje vojsci trećeg nemačkog Rajha u borbi protiv države u kojoj je živila. Kulturbund se preko noći pretvorio u političku

⁵ Jugoslovenski pravnici su ustali protiv principa kolektivne odgovornosti, koji je u suprotnosti sa čl. 50 Haške konvencije, ali u vezi sa jednom presudom američkog vojnog suda u Nirbergu, (Memorandum Udrženja pravnika FNRJ Organizacije ujedinjenih nacija i Savezničkom kontrolnom savetu povodom pre-sude američkog vojnog suda u Nirbergu, *Politika*, 4. IV 1948, str. 3).

⁶ Nova narodna dobra, »Politika« 24. XI 1944, str. 2

⁷ J. Mirnić, n. d., str. 180;

organizaciju folksdojčera. Privredne ustanove jugoslovenskih Nemaca za nekoliko nedelja su se uključile u privredni sistem nemačkog okupatora u Jugoslaviji. Ko bi sve nabrojao bezbrojna dela sabotaže, izdaje i denuncijacije što su ih Nemci iz Jugoslavije izvršili tih teških dana po našoj državi. Ko bi naveo sve pljačke, otimačine, ubistva, prebijanja i vešanja izvršena od njih nad našim narodom već u aprilu mesecu 1941. godine... Svi odrasli muškarci i žene folksdojčeri prijavili [su] se u nemačku vojsku. Veliki deo njih stupio je odmah u službu Gestapoa i SS trupa. Ko ne zna u Beogradu za one mnogobrojne dželate folksdojčere koji su u bunkerima Ratničkog doma, u logoru u Banjici kao ključari i stražari bili gori i od najgorih pruskih krvnika. Šta je samo počinio Petar Kriger iz Crvenke u Bačkoj, u logoru na Banjici, bilo bi dovoljno da se napiše jedna debela knjiga puna jada, nevolja i patnji. A šta da kažemo o diviziji Princ Eugen? Sastavljena je bila od banatskih folksdojčera i tri godine ništa drugo nije radila nego obilazila Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru, paleći, rušeći i ubijajući. Nemačka uprava u Banatu surova, prostačka, pljačkaška i ubilačka najbolje pokazuje šta bi oni radili sa nama da je kojom nesrećom pobedio Treći Rajh.«

U ovom delu članka autor iznosi izvestan broj poznatih i istinitih činjenica, ali i nekoliko neistina. Paušalno opisivanje zločina i sabotaža olakšava bacanje krivice na celu nacionalnu manjinu. Ovo je bilo delimično i u funkciji izgradivanja jugoslovenske verzije legende o »nožu u ledu«, toliko popularne u Nemačkoj između dva svetska rata. Po nemačkoj verziji, Nemačka je izgubila Prvi svetski rat ne zbog vojnog i ekonomskog sloma, već zbog rovarenja Jevreja, socijal-demokrata, masona, pacifista i dr. u pozadini. Po jugoslovenskoj verziji koju su mnogi razvijali posle Drugog svetskog rata, u aprilu 1941. Jugoslavija je bila poražena ne zato što se našla na udaru najvećih evropskih sila (i njihovih satelita) već zbog folksdojčerske pете kolone. U skladu sa politikom nacionalnog pomirenja zanemarivala se neborbenost hrvatskih i drugih trupa, a krivica za poraz svaljivala na truli buržoaski režim i šapsku petu kolonu.

Tvrđnja da se već u aprilu 1941. cela nemačka nacionalna manjina stavlja u aktivnu službu okupatora preterana je. Izvesna petokolonaška aktivnost je postojala još pre rata i većina Nemaca je dočekala trupe Vermahta sa dobrodošlicom, ali do aktivne kolaboracije većeg obima došlo je tek po završetku aprilskega rata.

Cilj ovih članaka bio je da opravdaju mere novih vlasti protiv folksdojčera. Uprkos zločinima koje su jugoslovenski Nemci počinili za vreme rata, stanovništvo drugih nacionalnosti je ipak moralo biti svesno da svi Švabe nisu zločinci i da se zato ne mogu svi ni kazniti na isti način. Potvrdu ovoga nalazimo i u članku »Slobodne Vojvodine« »Znajmo izjednačiti i znajmo razlikovati« u kome se, između ostalog, kaže: »Medutim u Banatu i Bačkoj se još dešava da neki tobožnji Srbici intervenišu za nemačke petokolonaše, kao da su oni tobоžе bili pošteni.« Očigledno, ljudska čestitost i dobrosusedski odnosi koji su se u mnogim mestima sačuvali uprkos vihoru rata trebalo je da budu potisnuti jednostranom propagandom.

Pomenuti članak »Slobodne Vojvodine« ide i dalje od drugih i u tome što ne pravda samo mere vlade već i poziva stanovništvo na aktivnost protiv folksdojčera: »... Zato naši narodi mogu samo pozdraviti sve mere naše Vojne uprave radi onemogućavanja Švabama da nam u budućnosti nanose zlo, a zato

naši narodi moraju i sami da doprinesu sve da nestane korova izdaje« »Slobodna Vojvodina« kao da za nekoliko dana prejudicira naredbu Vojne uprave o logorisanju radno sposobnih muškaraca nemačke narodnosti i nadzoru nad ostalim folksdojčerskim stanovništvom od 29. novembra 1944,⁸ ako se ne radi samo o podršci lokalnim merama koje su prema Nemcima sprovedene i pre odluke AVNOJ-a i Vojne uprave.

Posle novembarskog stavljanja folksdojčera van zakona, vesti o njima se retko i uzgred pojavljuju u štampi, najviše u člancima koji se bave kolonizacijom.

Iuzetak predstavljaju dva članka »Borbe« iz oktobra 1946 i jedan »Slobodne Vojvodine« iz marta 1947, ali i u njima folksdojčeri služe više kao povod nego kao tema članka. Pa ipak, kroz takve članke i retka spominjanja u drugima, jugoslovenski čitalac (pre svega onaj van Vojvodine) mogao je da naslutiti šta se sa folksdojčerima dešavalo za vreme njihovog logorisanja i faktičkog pravnog nepostojanja.

Prvi od pomenutih članaka pojavio se u »Borbi« 23. oktobra 1946, pod naslovom »Folksdojčeri« iz SS-divizije »Princ Eugen« i Kulturbunda – štićenici američke diplomatičke.⁹ Tekst je bio u funkciji prepucavanja sa SAD, sa kojima su se odnosi u to doba zaoštreni. U sklopu diplomatskog pritiska na Jugoslaviju, američka diplomacija je pokrenula pitanje logoranih folksdojčera – američkih državljanima. »Borba« je u tome videla samo neopravdani pritisak.

List piše: »Radi se o jednoj grupi Nemaca nastanjenih u Jugoslaviji, koji su se za vreme rata izjasnili da su nemačke narodnosti i tako postali državljeni Hitlerovog trećeg rajha.¹⁰ Ovi »folksdojčeri« smešteni su u civilne logore, gde sada očekuju da se reši pitanje njihovog iseljavanja. Za mnoge od ovih lica koje je američka diplomacija uzela u zaštitu, čak ni ambasada SAD u Beogradu nije mogla da utvrdi da su američki državljeni.« Po pisanju »Borbe«, američka ambasada je zatražila da budu pušteni svi folksdojčeri koji tek treba da zatraže američko državljanstvo, ali se nije obavezala da ih repatriira, tako da tom zahtevu nije udovoljeno. Nije prihvaćen ni zahtev da američki predstavnici obidu logore za Švabe i utvrde ko je američki gradanin a ko ne, jer bi to bilo u suprotnosti sa jugoslovenskim suverenitetom.

U nastavku članka navode se imena nekolicine folksdojčera za koje se zauzela američka diplomacija. Oni su označeni kao ratni zločinci.

Drugi članak sa istom temom izašao je pet dana kasnije.¹¹ List je ponovo optužio američku diplomaciju da radi iz interesa, a ne na osnovu principa: »Američki zvanični krugovi pitanje nijesu postavili kao takvo, nego su mu dali oblik opštег protesta zbog tobožnjeg »zlostavljanja« i proganjanja američkih državljanima po jugoslovenskim logorima, tvrdeći da je nad njima primenjen »sistem ropskog rada«, da im se ne dozvoljava da napuste našu zemlju, pa čak i da ih se šalje u Sovjetski Savez.« Amerikanci su imali prilično tačne informacije o sudbini jugoslovenskih Nemaca, dok je autor članka posredno pokušao da pobi-

⁸ AVII, k. 1661, f. 1, dok. 19.

⁹ »Folksdojčeri« iz SS-divizije »Princ Eugen« i Kulturbunda – štićenici američke diplomatičke, *Borba*, 23. X 1946, str. 3.

¹⁰ Ponavlja se propagandna laž da su folksdojčeri automatski postajali državljeni Trećeg rajha.

¹¹ Američki folksdojčeri i klevetnička kampanja protiv Jugoslavije, »Borba« 28. X 1946, str. 4.

je istinite navode iz američke note.¹² Ponovljene su ustaljene optužbe na račun držanja folksdojčera za vreme rata. Po navodima »Borbe«, jugoslovenska vlada je u noti od 26. septembra 1946. pokazala spremnost da izade u susret američkoj vladi po pitanju folksdojčera, tj. da predstavi sve one Švabe kojima američka vlada prizna američko državljanstvo i za koje se obaveže da će ih repatriirati. Potom je navodno američka ambasada uručila spisak od 86 Nemaca koji su 12. oktobra dobili izlazne vize. Uprkos tome, usledila je američka nota od 18. i izjava ambasadora Petersona od 20. oktobra u kojima su iznete pomenute optužbe. Zbog toga je jedan predstavnik američke ambasade izjavio da bi bilo dobro da Peterson na određeni način opovrgne izjavu i na neki način se izvini.

Članak se završava tvrdnjom da je velikodušni gest jugoslovenske vlade imao za cilj da učvrsti prijateljstvo sa »pravim Amerikancima« (što folksdojčeri nisu), koji su prijatelji naše zemlje. Zbog toga su jugoslovenske vlasti bile spremne da navodno puste na slobodu i notorne faštiste.

Ta dva članaka pokazuju dvoličnost politike jugoslovenskih komunista prema folksdojčerima: svi su lišeni slobode i imovine, a mnogi i života, pod optužbom da su bili ratni zločinci, a onda se tako galantno »zloglasni fašisti« oslobadaju za ljubav prijateljstva sa »pravim Amerikancima«. Pre će biti da se radi o želji jugoslovenskih vlasti da se na svaki način otarase nacionalne manjine, koja je sama mnogo doprinela takvom svom tretmanu.¹³ Takva odluka je doneta još za vreme rata i nikad nije posebno skrivana, iako nije ni javno propagirana.¹⁴ U svakom slučaju, štampa je trebalo da je na diskretan način učini prihvatljivom.

Treći veći članak samo je jednim delom vezan za folksdojčere. Pojavio se 31. marta 1947. u »Slobodnoj Vojvodini« i obaveštavao je o suđenju vođama nazarenske sekte¹⁵. Nazareni su optuženi za dostavljanje informacija inostranim faktorima, odbijanje vojne službe, kao i zemlje iz agrarnog fonda, nepristupanje sindikatima i drugim transmisionim organizacijama KPJ, te za ilegalno prebacivanje logorisanih Švaba u Mađarsku koji su odatile, uz pomoć mađarskih nazarena, prebacivani u Austriju. Treba istaći da velik broj prebačenih Nemaca nije pripadao nazarenskoj sekti, kao i činjenicu da je od 13 optuženih bilo samo troje Nemaca, dok su ostali bili Srbi (7) i Mađari (4). Optuženi ne-nemačke narodnosti su logorisane Švabe iznajmljivali iz logora za rad na svojim imanjima, a

¹² O životu Nemaca u logorima vidi: Leni Lenz, *Franzial, ich muss dich lassen (mit ergänzenden Beiträgen von Nikolaus Hafner)*, Freilassing, 1957, str. 123; Ludwig Tartenuit, *Setschan. Monografie einer deutschen Gemeinde im Mittleren Banat*, Freilassing, 1962, str. 47; Benedikt Halminger (ur.), *Bukiner Heimatbuch. Werdegang, Aufstieg und Untergang der deutschen Gemeinde Bukin in der Batschka Jugoslawien*, Magstadt, 1974, str. 245, 254; Josef Volkmar Senz (ur.), *Apatiner Heimatbuch. Aufstieg, Leistung und Untergang der donauschwäbischen Gemeinde Abthausen / Apatin im Batscher Land*, Straubing 1960, str. 192, 208, 563-564; Anton Zollitsch, Filipowa, Entstehen, Wachsen und Vergehen einer donauschwäbischen Gemeinde in der Batschka, Freilassing, 1957, str. 178, 183; Berte Sohl, *Heideschütz 1809-1945*, Freilassing, 1960, str. 59; Martin Schneider, *Militärsch*, Freilassing, 1968, str. 263, 267, 271-273; Dok., str. 351, 368, 375, 387, 397 itd.; O deportacijama u Sovjetski Savez vidi Dok., str. 295-344.

¹³ O omogućavanju bekstva iz logora od strane jugoslovenskih vlasti vidi: Dok., str. 113E.

¹⁴ Vidi Titov intervju »Slobodnoj Vojvodini«: *Nova Jugoslavija nikad neće dozvoliti da u njoj postoje manjine koje neće smatrati nju svojom domovinom, nego neku drugu zemlju*, »Slobodna Vojvodina«, 23. XI 1945, str. 1; vidi takođe: Milovan Đilas, *Wartime*, New York, London, 1977, str. 222-223. Proterivanje Nemaca on je nazvao »understandable and justifiable«.

¹⁵ *Danas počinje sudenje izdajničkoj grupi nazarena koji su prebacivali logorisane Nemce u Austriju*, »Slobodna Vojvodina«, 31. III 1947, str. 3.

zatim ih tajno prebacivali preko granice. Ovo je bio jedan od načina za bekstvo iz logora o kome preživeli folksdojčeri najčešće govore.¹⁶ Činjenica da nijedno svedočanstvo koje sam pročitao ne spominje ovu nazarensku grupu govori u pri-log mišljenja da pomaganje folksdojčerima nije bilo ograničeno samo na grupu sudenu u martu 1947. Kako se sudenje grupi nazarena može pomiriti sa neospornom željom jugoslovenskih vlasti da se oslobode što većeg broja Nemaca?¹⁷ Odgovor leži u činjenici da nazareni nisu optuženi samo za pomaganje folksdojčerima, kao i u tome što je baš to bila »najopipljivija« tačka optužnice.

Ostale vesti o logorisanim Švabama su retke i uzgredne. Najzanimljivija vest pojavila se u članku »Slobodne Vojvodine« jula 1945. koji govori o zloupotrebljama položaja činovnika Uprave narodnih dobara u bivšem nemačkom selu Sekiću.¹⁸ Autor članka optužuje upravnika Babajeva da je mlade Švabice rasporедivao na poslove ne prema fizičkoj snazi već prema lepoti. Na taj način neke od njih su dobile dozvolu da stanuju van logora i dobijaju hranu na trebovanje.

Jedan od rukovodilaca, magpcioner Vukašin Crnić optužen je da kod njega rade lepuškaste Švabice od 14-22 godine, »bjagaji zato što su sve bolesne na plućima ne mogu podneti teži rad. Nezavisno od toga ovaj »rad« povlači za sobom par cipela za Šustiku, haljinu za Katicu – sve iz magacina narodnih dobara... Kod Vukašina Crnića služi i kuvarica Sofija, lepa, mлада folksbundistkinja. Ona radi kod njega kao kuvarica. U slobodnim časovima služi ličnoj razonodi magpcionera. Sofija je bila premeštena na rad. Tamo se umarala svega dva dana. Na intervenciju magpcionera, ona se opet nalazi »u njegovoj službi.«

Rukovodilac konja, Lazica nosi svoju ljubaznicu, opet Švabicu iz logora u Sentu. Dozvoljava joj da skrene na njen bivši salaš. Tamo ona napada radnike i zahteva od njih čaršave, jaja i piliće... Kod baštovana Šandora rade takođe najlepše devojke.«

List još optužuje upravu da se logoraši šetaju po selu i samo »uzgred rade«, te da odlaze u susedni Feketić i тамо kupuju hranu. Pored toga zatočeni Nemci i »politiziraju,« preteći da će oni biti pušteni a da će na njihovo mesto doći Srbi i Mađari.

Taj članak govori o aspektu logorskog života o kome službeni nemački izveštaji čute. Ipak on je na neki način nagovešten u Đilasovim memoarima gde se kaže da je u logorima »prostitucija sa stražarima cvetala«¹⁹. U slučaju Sekića, reč je bilo o nekoj vrsti logorskih kurtizana, a ne o prolaznoj prostituciji radi dobijanja hrane ili odeće.

¹⁶ Lenz, n. d., str. 292; Senz, n. d., str. 197; Philipp Sanders, *Sekitsch erlebte Heimat*, Sensheim, 1977, str. 292; Dok., str. 11OE.

¹⁷ Još 16. januara 1946, jugoslovenska vlada je podneta američkoj ambasadi u Beogradu aide-memoir u kome je tražila da američka vlada upotrebi svoj uticaj u Kontrolnom savetu u Berlinu da bi se preostali folksdojčeri prebacili u Nemačku. Izgleda da američka vlada nije bila spremna da podrži taj zahtev. Sledće godine na konferenciji predstavnika ministarstava inostranih poslova u Londonu, jugoslovenski predstavnik dr Mladen Ivezović podneo je memorandum o predviđenom mirovnom ugovoru sa Nemačkom u kome se tražilo da Nemačka preuzeće preostalih 100.000 folksdojčera iz Jugoslavije (Dok., str. 113E, 468).

¹⁸ *Nesavesni rad činovnika Uprave narodnih dobara u Sekiću*, »Slobodna Vojvodina,« 27. VII 1945, str. 5.

¹⁹ Đilas, n. d., str. 422-423.

O zloupotrebi fizičkog rada logoraša govori se i u jednom članku s početka 1946.²⁰ U njemu se izvesni Kudrin optužuje da je »upotrebljavao logorsku radnu snagu da mu besplatno radi kao i da mu pravi razne stvari od drveta kao što su stalaže, stolice, sanduci itd.« Ovo bi impliciralo da su folksdojčeri bili plaćeni za svoj rad, što nije tačno. Takav način saopštavanja bio je tipičan za listove onog vremena – o logorima za folksdojčere čitaoci su saznavali samo posredno. U septembru 1945. »Borba« je pisala da problem pri kolonizaciji sela Šupljaje predstavljaju nemački fašisti koji su »zauzeli blizu 80 najboljih kuća.« Logorisanje u najbolje (verovatno najveće) kuće predstavljeno je kao bespravno useljenje.²¹

»Politika« je dva meseca kasnije donela zanimljivo viđenje Švaba od strane kolonista koji su se doselili u njihove kuće.²² Posle opisa bogatih folksdojčerskih kuća, autor članka prenosi navodne reči kolonista: – Mojeg mi boga – razgledajući kuću prekrsti se jedan starac – ovi Švabovi nisu bili pri svojoj pameti! ’Vako dobra zemљa, ’vaki dvorovi, ’vaki mal i sve što duša ište krštenu čovjeku, a njima i to bilo malo! Poslali svoje sinove da popale onu našu sirotinju i da nam k’o zvjeri pokolju čeljad! O ljudi moji, ima li ide ludega svijeta!

Drugi seljak sa jandžikom punim duvana razgledajući bojažljivo rernu zidne peći u istoj kući, primeti na to:

– E sad eto im! Oni popališe naše krovnjare, mi dodosmo u njine dvorove.

Nemamo načina da utvrdimo da li je ovaj izveštaj istinit, ali deluje autentično: on odslikava način mišljenja pri prostih napačenih ljudi iz Bosne, koji su svoju tragediju videli u pojednostavljenom svetu.

Stereotipe o nekadašnjim nemačkim stanovnicima vojvodanskih sela stvara i članak iz februara sledeće godine.²³ Lj. Stojanović (jedan od retkih potpisanih autora), posle opisa kuće porodice Hekerman u Parabuću, dočarava porodičnu fotografiju: «Oči šetaju po zidu raskošno uredene trpezarije i zaustavljaju se na fotografiji porodice Hekerman. On, gospodin Hekerman, sa zlatnim lancem preko trbuha, sa oštrim izgledom lica, čelično sivih očiju, odaje izgled pruskog oficira. Njegova žena, plava Nemica sa crtom zloče oko usana i njihov sin, visoko potšisan, koji se zadubio u porodični album slika...»

Slika porodice Hekerman nije reprodukovana u listu. Možda je g. Hekerman zaista imao oštar izgled lica, ali se na crno-beloj fotografiji teško moglo videti da je imao »olovno sive oči.« Taj izgled pruskog oficira je najobičniji stereotip, koji nije ograničen samo na naše prostore. Većina »Politikinih« čitalaca nije verovatno znala da su vojvodanske Švabe bile iz raznih delova Nemačke, ali niko iz Pruske. Ona je spomenuta po propagandnoj inerciji, verovatno još u tradicijama Prvog svetskog rata. Visoko podšišana kosa sina verovatno je bila aluzija na pripadnike Hitler Jugenda i drugih nacističkih organizacija.

²⁰ *Nesavesni upravnik Uprave narodnih dobara osuden na 5 godina lišenja slobode »Slobodna Vojvodina«*, 26. I 1946, str. 2.

²¹ *Kolonisti iz Drvara počeli su da obraduju banatsku zemlju*, »Borba« 27. IX 1945. str. 5.

²² *Kako je prvi transport Kozarčana stigao u Česterek*, »Politika« 21, XI 1945, str. 5.

²³ *Kad smo umeli rukovati mitraljezom, umećemo da proizvodimo i biljke za industriju*, »Politika«, 18. II 46, str. 5.

Poslednji značajniji spomen folksdojčera u ovom periodu su bili članci u »Borbi« povodom plana da se duž jugoslovensko-austrijske granice naseli oko 40.000 folksdojčera izbeglih iz Rumunije, Madarske i Jugoslavije.²⁴ U uobičajenom stilu, »Borba« folksdojčere smatra za fašiste (zajedno sa drugim izbeglicama u Austriji) i protivi se da oni dobiju austrijsko državljanstvo, kao i da budu naseljeni duž jugoslovenske granice. Slično je pisala i »Slobodna Vojvodina«.

Kraća vest da je bivši voda nemacke nacionalne grupe u Jugoslaviji i okupiranom Banatu dr Sep Janko pobegao iz engleskog zarobljeničkog logora u Volfspergu marta 1947. bila je poslednje spominjanje jugoslovenskih Nemaca u tri najveća srpska dnevna lista. Raspuštanje logora za folksdojčere i njihovo ponovno uključivanje u život zemlje od proleća 1948, kao i njihovo iseljavanje nisu registrovani u našim novinama.

O pitanju folksdojčera u Madarskoj i Čehoslovačkoj naši listovi su pisali mnogo otvorenije, iako kratko.²⁵ Jedan članak o Čehoslovačkoj je bio prilično opširan,²⁶ mada bez detalja koji bi kompromitovali bratsku slovensku zemlju.

U periodu 1944-1948. »Borba«, »Politika« i »Slobodna Vojvodina« nisu se sistematski bavile sudbinom do rata najbrojnije nacionalne manjine u Jugoslaviji. Staviše, sudbina obespravljenih i inkriminisanih Švaba bila je sistematski prečutkivana u želji da se na celu nacionalnu manjinu svali krivica za nacističke zločine. Vojvodanski (i jugoslovenski) folksdojčeri jesu učestvovali u ratnom pohodu Hitlerove Nemačke, kao i u ratnim zločinima, ali oni nisu bili jedini koji su na jugoslovenskom prostoru okrvavili ruke, poneli se nelojalno prema svojoj državi ili se borili protiv partizana. Za svoje grehe oni su ispaštali više nego druge nacionalne manjine, ili neki jugoslovenski narodi zbog interesa visoke državne politike novih jugoslovenskih vlastodržaca. Štampa je imala zadatak da takvu politiku opravda. Vesti o folksdojčerima su najčešće sporedne u člancima koji se bave drugim temama, kao što su kolonizacija ili gazdovanje dobrima konfiskovanim od Švaba. Folksdojčeri se redovno spominju samo u člancima o sudenjima ratnim zločincima (koji u ovom radu nisu razmatrani), ali i u njima oni čine manjinu optuženih: većina su Rajhsdojčeri, Madari, Srbi u Banatu i Hrvati u Sremu. Zbog toga ovi članci nemaju izraženu antifolksdojčersku notu.

²⁴ Zar će stranci – fašisti postati austrijski državljanji? »Borba«, 13. I 1947, str. 3; Esterajhiše folksštyme negoduje protiv masovnog davanja austrijskog državljanstva fašističkim izbeglicama u Austriji, »Borba«, 2. II 1947, str. 2; Austrijske vlasti nameravaju da u selima Južne Koruške nasele oko 40.000 folksdojčera, »Borba«, 11. II 1947, str. 5; Austrijske vlasti nameravaju da u selima Južne Koruške prema jugoslovenskoj granici nasele oko 40.000 folksdojčera, »Slobodna Vojvodina«, 11. II 1947, str. 1; Protestna nota vlade FNRJ povodom vesti o naseljavanju folksdojčera u Južnoj Koruškoj i Štajerskoj, »Slobodna Vojvodina«, 22. II 1947, str. 1.

²⁵ Pitanje Nemaca u Madarskoj, »Politika«, 5. VIII 1945, str. 2; Od trećeg februara iz Čehoslovačke iseljeno 50.000 Nemaca, »Politika«, 16. IV 1946, str. 3; U toku ove godine većina Nemaca u Čehoslovačkoj biće iseljena,? 19. IV 1946, str. 3; U pograničnim oblastima Čehoslovačke žive sada Česi, »Politika«, 25. IV 1947, str. 2; Pitanje Nemaca u Madarskoj, »Slobodna Vojvodina«, 7. VIII 1945, str. 9.

²⁶ U pograničnim oblastima Čehoslovačke žive sada Česi, »Politika«, 25. IV 1947, str. 2.

ZORAN JANJETOVIĆ

PRILOG PROUČAVANJU POLOŽAJA FOLKSDOJČERA U JUGOSLAVIJI
1944-1948.

Rezime

Izopštenje i razvlašćivanje vojvodanskih Nemaca zbog njihovog držanja za vreme Drugog svetskog rata našlo je oskudan i vrlo antinemački odraz u pisanju tri najveća srpska lista »Politika«, »Borba« i »Slobodna Vojvodina«. Krajem 1944., u vreme kad su im oduzeta sva prava i imovina, zadatak štampe je bio da opravda mere novih vlasti prema folksdojčerima i celu nacionalnu manjinu prikaže kao zločinče. Posle toga vesti o Nemcima su sporadične i oskudne, i dalje opterećene germanofobijom. Najvažniji dogadjaj u životu vojvodanskih Nemaca u periodu 1945-1948 – raspuštanje logora u kojima su bili zatočeni, stampa uopšte nije registrovala.

ZORAN JANJETOVIC

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE POSITION OF THE VOLKSDEUTSCHERS IN YUGOSLAVIA 1944-1948

Summary

The ostracism and dispossession of the Germans in Vojvodina as a result of their comportment during the Second World War, was recorded in scarce, anti-German terms by three major Serbian papers »Politika«, »Borba« and »Slobodna Vojvodina«. The Volksdeutschers were most frequently mentioned in the press towards the end of 1944, when their rights and property were taken away. The newspapers' assignment was to justify the authorities' measures against them and to depict the entire national minority as criminals. After this period news about Germans were sporadic and scarce but were still marked by an anti-German note. The most important event in the life of the Germans of Vojvodina in the period between 1945 and 1948, their release from prisons in which they had been kept, was never mentioned in the press.

SVEDOČANSTVA

MILAN VESOVIĆ,
Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

STANKO OPAČIĆ ĆANICA PUTEVI I BESPUĆA KORDUNAŠKOG SELJAKA

ABSTRACT: O životnom putu i sudbini kordunaškog seljaka Stanka Opačića Ćanice, koji je u ratu bio na više značajnih vojnih i političkih dužnosti na Kordunu i u Hrvatskoj, a potom i ministar u Vladi Hrvatske, da bi na kraju bio zatočen na Golom otoku. Bavio se sakupljanjem narodnih pesama i umotvorina, a i sam je napisao više pesama i objavio deo svojih sećanja. Prilog je napisan na osnovu objavljenih izvora, štampe i literature.

Kroz život, rad i sudbinu Stanka Opačića Ćanice sagledava se kako položaj Srba u Hrvatskoj, tako i čitav kompleks srpsko-hrvatskih odnosa u jednom od najtragičnijih perioda srpskog naroda. Opačić to, doduše, drugačije vidi i doživljava. Ponesen revolucionarnim duhom, čvrsto verujući u nacionalnu toleranciju i neophodnost i mogućnost zajedničkog života Srba i Hrvata u Hrvatskoj, tešku sudbinu koja ga je zadesila da sa mesta ministra u Vladi Hrvatske ode na zloglasni Goli otok, objašnjava svojim seljačkim poreklom. U pismu-piscu ovih redova, početkom 1985, on piše da spada u retke seljake koji su napredovali više nego što je sudbina seljaka odredila. On to objašnjava narodnom mudrošću – izrekom da se seljak može najviše popeti do vešala i dodaje: »Nijesam poslušao nego sam pustio da me popnu, a onda tresnuo glavačke na kaldrmu. Ako su i izuzeci ozakonjeni, u njih upade i grešni Ćanica. Obarao sam jednu aristokratiju, a u drugu koja se stvara nije sam porijeklom pristajao. Mislim da to nije nikakva drama, nego istorijska zakonitost, a istorija koju prilično poznam, nikada nije bila drugačija«.

Stanko Opačić Ćanica rođen je 11. decembra 1903. u selu Brezova Glava, opština Tušilović, na Kordunu, u siromašnoj zemljoradničkoj porodici. Završio je samo osnovnu školu u rodnom mestu. Do 1941. godine bavio se zemljoradnjom i drvodeljskim zanatom. Bio je vrlo aktivan u zemljoradničkom zadrugarskom pokretu: radio je kao blagajnik, sekretar i revizor, a bio je i prvi upravnik zadruge u Tušiloviću. Pripadao je Samostalnoj demokratskoj stranci (od 1926), a od 1939. godine član je Komunističke partije Jugoslavije i sekretar partijske ćelije u Tušiloviću. Početkom 1941. postao je član Sreskog komiteta KP Hrvatske u Vojniću.¹

¹ Osnovni biografski podaci o Opačiću preuzeti su iz njegovih uspomena (S. Opačić Ćanica, *Srbin u Hrvatskoj. Kazivanja kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika...*, Beograd 1989), ali i iz druge istoriografske literature, zbornika dokumenata, štampe i dr.

U ratnom vihoru

U toku rata bio je jedan od glavnih organizatora ustanka na Kordunu 1941. godine, a potom je bio na više vojnih i političkih funkcija: komesar odreda »Debelo Kosa«, komandant Prvog bataljona u Grupi kordunaških NOP odreda, član Komande partizanskih odreda za Kordun i Baniju, član Glavnog štaba NOP Hrvatske, komandant Prvog kordunaškog odreda, komandant Grupe kordunaških odreda i komandant Korduna, kao i član Okružnog komiteta KPH za Karlovce. Učestvovao je u stvaranju prvih organa vlasti na Kordunu.

Na Prvom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću (26. i 27. novembra 1942), kao jedan od najistaknutijih ratnih komandanata seljaka, otvorio je ovaj skup. Kasnije, u diskusiji, osvrnuo se na zločine ustaša na Kordunu i Baniji, naglasivši da je Kordun »bio trn u oku i okupatorima i ustašama«. Otuda se u njemu i dogodio jedan od najtežih ustaških zločina – pokolj nevinog srpskog stanovništva Veljuna (6. maj 1941). Na kraju je rekao da će osnivanje AVNOJ-a dati borbi novi podstrek i da će se Srbi boriti »za novu Jugoslaviju slobode i bratstva naroda, u kojoj će svi narodi biti ravnopravni, pa tako i Srbi u Hrvatskoj«.²

Istovremeno, kada je izabran za delegata AVNOJ-a, imenovan je i za člana Inicijativnog odbora ZAVNOH-a, koji je formiran tek 1. marta 1943. u selu Ponoru kod Korenice. U njemu je bio zadužen za organizaciju narodne vlasti u Hrvatskoj. Na Prvom zasedanju ZAVNOH-a u Otočcu i na Plitvicama (13. i 14. juna 1943) podneo je organizacioni izveštaj i izabran je za člana i drugog potpredsednika Izvršnog odbora ZAVNOH-a. Na Drugom zasedanju ZAVNOH-a u Plaškom (12–15. oktobar 1943) izabran je za člana Predsedništva. Kao delegat, prisustvovao je i Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu (29. i 30. novembra 1943). Referat o organizaciji narodne vlasti podneo je na Trećem zasedanju ZAVNOH-a u Topuskom (8–9. maj 1944); izabran je u Izvršni organ ZAVNOH-a. U njemu je najpre bio poverenik za obnovu zemlje, a kasnije mu je pridodat i sektor saobraćaja.³

Tokom 1944. godine imao je i niz drugih zaduženja, kao što je članstvo u Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača i Zakonodavnoj komisiji pri Predsedništvu ZAVNOH-a. Biran je i za potpredsednika Odbora za sređivanje zadrugarstva u Hrvatskoj, potpredsednika Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«, predsednika Srpskog pevačkog društva »Obilić«, člana Sekretarijata Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a i dr.

Opačić je u ratu, pre svega, bio dobar organizator, a uz to i veoma hrabar, samoinicijativan i odlučan. Krasila ga je osobina domišljatog rukovodioca: dobivši naređenje da formira proleterske čete, a kako su u NOP-u na Kordunu bili gotovo isključivo zemljoradnici, on obrazuje proleterske čete od najboljih selja-

² Ova diskusija, iako burno pozdravljena, odudarala je od ostalih na zasedanju, pa mu je V. Bakarić prigovorio da ne izleće pred rudu. Ona nije objavljena u stenografskim beleškama sa zasedanja, već samo uvodna reč na svečanoj sednici (Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a, 26. i 27. novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943; Po stenografskim beleškama i drugim izvorima sastavio i sudio za štampu Slobodan Nešović, Beograd 1983, str. 17–19). Kasnije je to učinio Šime Balen, inače zapisničar na zasedanju, u publikaciji *Druge godine narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1973, str. 588–589.

³ Podaci preuzeti iz kritičkog izdanja publikacije *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, knj. I–IV, Zagreb 1964, 1970, 1975. i 1985.

ka. Zbog tih osobina bio je izuzetno popularan i omiljen na Kordunu. O njemu su se pevale pesme, pričale anegdote... Nasuprot tome, neprijatelji su ga mrzeli, pa su na njega i atentate organizovali. Komunikativnost i pokretljivost omogućavale su mu da učestvuje u gotovo svim okršajima na ovim terenima.

Zbog ugleda i uticaja u narodu bio je angažovan u svim političkim akcijama. Na njega se uvek računalo, a osobito kada je preduzetim merama trebalo obezbediti legitimitet. Stoga je bio uključen u montirani sudski proces Srbima – partizanima iz Banije i Korduna u leto 1944, koji su optuženi za propagiranje velikosrpskih ideja. Bili su to, uglavnom, srpski intelektualci, među kojima: Veljko Korać, Ilija Zegarac, Ljubo Vujičić, Momčilo Kozlina, Mile Paulić, Paja Butorac, Jan Podeženin, Milan Marković, Nikola Momčilović i dr. Vodena je istraža i nad još oko 700 banjških i kordunaških partizana. Iako ništa nije dokazano, u sudskom procesu iz jula 1944, petorica su osudena na smrt, a devetorica na prisilni rad u trajanju od jedne do četiri godine. Bila je to prva veća »čistka« viđenijih Srba – intelektualaca, pripadnika NOP-a u Hrvatskoj.

Neposredan povod za to sudenje, koje je Opačić kasnije nazvao lakrdijom, bio je jedan letak, u kome je, pored ostalog, istaknuto da Srbi krvare i ginu u borbi, a da među članovima CK KPH nema nijednog Srbina, ali ima ustaša. Čim je letak došao u ruke Andriji Hebrangu, sekretaru CK KPH, on je brže-bolje kooptirao tri Srbina u CK (Rada Žigića, Mila Počuču i Duška Brkića), a potom formirao Vojni sud, na kome je sudeno Srbima – intelektualcima.

Kako je sve to teklo, Opačić u svojim uspomenama piše:

»Za kratko vrijeme sam opet pozvan k Hebrangu koji mi reče da idem u Glinu de pravnik Ferdo Čulinović sastavlja optužnicu. Tek od njega doznam ko je sve uhapšen i iznenadih se kad vidim da su na čelu optužnice stari predratni komunisti: Veljko Korać, Ilija Žegarac, Ljubo Vujičić i još neki rukovodioци Propagandnog odjela Okružnog NOO, poznati kao veliki intelektualci. Zatim neki članovi Okružnog komiteta i Odbora, pa dosta drugih u koje nikad ne bih mogao posumnjati. Ali oni su tu, i kolje ih pomenuti letak za koji su navodno priznali da su ga pisali, i, da bi zameli trag, potpisali neki nepostojeći četnički štab. Citanjući izjave sa saslušanja vidim da ne kriju nezadovoljstvo sa stanjem na Kordunu, ali svu krivicu sručuju na šefa Agitpropa OK, Anicu Rakar, koju je CK KPH tu postavio i koja ih na razne načine maltretira. Posebno po pitanju štampe koju izdaju za srpski narod, za štivo koje koriste srpske škole i sl. Ferdo se opet kao vrstan pravnik, profesor i veliki Jugosloven, žali što mu se sugerira da optužnicu piše kao policajac, a njemu to, kaže, kao pravniku, ne ide.«

Opačić, dalje, piše da do upoznavanja sa sadržinom tog letka nije ni znao da u CK KPH nije bilo nijednog Srbina, pa da su tek onda kooptirani prethodno navedeni (Brkić, Žigić, Počuča), a uz to je Žigić postavljen za komesara Glavnog štaba Hrvatske umesto V. Bakarića. Isto tako, Opačić saopštava da letak koji mu je pokazao Čulinović nije bio identičan s letkom koji je video kod Hebranga. Iz njega je izostavljeno ono što se odnosilo na sastav CK KPH. Ne sumnjajući u verodostojnost letka, odnosno optužbi, ipak se zapitao kako će voditi sudenje kad je među optuženima bilo pravnika i drugih intelektualaca. Plašeći se da se može splesti oko pravnih stvari i da optuženi mogu tražiti njegovo izuzeće, ponovo je otisao Hebrangu, gde se našao i Stevo Krajačić. Prilikom saopštavanja svojih sumnji Hebrangu, u razgovor se umešao Krajačić i rekao: »Pa neka laju, izdajnike treba streljati i šta tu...« No, Hebrang se zamislio i kon-

statovao da to ne bi bilo dobro i da se mora uzeti pravnik za predsednika suda, ali to mora biti Srbin, s tim što bi i Čanica zbog svog ugleda morao ostati u sastavu suda. Potom, »Hebrang predloži sud koji će se zvati Vojni sud, za predsjednika Bogdana Oreščanina, za članove M. Šumonju i Pavlovića, za državnog tužioca Duška Brkića, a za narodnog Čanica Opačića. Imena porotnika se više ne sjećam. Ali se sjećam da su za branitelje, valjda po službenoj dužnosti, bili postavljeni nekoliko najglupljih ljudi koje sam u partizanima poznavao, a i oni su pre tužili no branili, pa je ispalala lakrdija. Na sudijskom je stolu stajalo raspešlo i dvije svijeće kao kod buržoaskog suda, i rekoše mi da je i to bila Hebrangova ideja. I ja, i državni tužilac smo napisali svoje govore prema optužnicima, uglavnom propagandne, jer u stvari ni jedan od nas nije ništa znao o stvarnoj krivici optuženih. Sve razne dokaze i pisma je pripremila obaveštajna služba i za sve postoje dokumenta koja je CK KPH poslao ili dao Historijskom arhivu Karlovca de sam ih nedavno pročitao. Ferdo je bio sekretar suda, ali se ni jednom riječi nije javljaо. Pričao mi je da je kod Hebranga insistirao da se na sudu, bar kao svjedok, pojavi A. Rakar jer su je optuženi u istrazi grdnno teretili i on ju je kao svjedoka stavio u optužnicu. Ali je Hebrang zabranio da se pojavi, jer ko zna kakav bi utisak izazvalo kad joj optuženi stanu postavljati pitanja. U publici su bili radi pljeskanja svi sekretari partijskih organizacija i komiteta, pa i ona petorica koje mi je komesar nudio za pratnju. Po završetku postupka smo Bogdan, Duško i ja otišli kod Hebranga *i on je potkrižio koga strijeljati, koga na druge kazne suditi, pa je to Bogdan samo pročitao i to je bilo neopozivo*⁴ (istakao M. V.).

Tek kad je borcima i narodu trebalo objasniti presudu, Opačić, Rade Pribičević i drugi naišli su na prave probleme. Susreli su se sa mukom, nevericom, pa i otvorenim negodovanjem, jer je malo ko verovao da su osuđeni krivi za izdaju.

Pojedine vesti o situaciji u Hrvatskoj (uvodenje veronauke kao obaveznog predmeta u školama i osnivanje Telegrafske agencije Hrvatske) doprle su do vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, koji je 18. septembra 1944. telegrafski uputio nalog Kardelju da otputuje u Hrvatsku i ispita stanje u vezi sa separatističkim tendencijama za koje okrivljuje Hebranga.⁵

Kada je Kardelj došao na Kordun, Opačić i Pribičević se odluče da ga o svemu detaljno upoznaju. O tome je Kardelj napisao opširno pismo Titu (30. septembra 1944), u kome je, pored ostalog, saopštio da Hebrang ne voli ni Srbe ni Slovence, da Jugoslaviju smatra kao neko »nužno зло«, da je kod njega nalaženo nacionalističko zastranjivanje i da su pod njegovim uticajem još neki »drugovi«, a naročito Ivan Krajačić Stevo. Kardelj dalje ističe da je odnos prema Srbima karakterističan po tome što se o njemu mnogo govori, ali se ne preduzimaju nikakve konkretnе mere koje bi im davale garanciju za budućnost. On smatra da bi trebalo stvoriti »Narodnooslobodilački front Srba u Hrvatskoj«, koji bi specijalno vodio brigu o njihovim nacionalnim pravima, a da se CK KPH negativno odredio prema takvim inicijativama. »Srbi, kao što su na primer Čanica Opačić i Rade Pribičević, mišljenja su da su srpski procesi na oslobođenim teritorijama Hrvatske u mnogo čemu rezultat nepravilne politike prema Srbima,

⁴ S. Opačić Čanica, *Srbin u Hrvatskoj*, str. 71–73.

⁵ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XXIII, Beograd, Zagreb 1982, str. 180.

jer – tako oni kažu – među osuđenicima su ljudi koji su prije bezuslovno bili odani narodnooslobodilačkom pokretu».⁶

Istovremeno je usledilo i drugo Kardeljevo pismo Titu, u kome su predložene hitne kadrovske promene, jer je i za Partiju i za Jugoslaviju »opasno dalje držati Andriju u Hrvatskoj«. Umesto njega, za sekretara CK KPH predložen je V. Bakarić⁷, što je ubrzo i u praksi provedeno.

Kada je 14. aprila 1945. formirana Vlada Hrvatske, Opačić postaje ministar za građevinarstvo, a potom je na čelu još dva ministarstva – drvne industrije i šumarstva. Od 1945. do 1950. godine bio je poslanik u Narodnoj skupštini FNRJ i Saboru Hrvatske. Kao delegat, prisustvovao je Petom kongresu KPJ, a na Drugom kongresu KP Hrvatske (21–26. novembra 1948) izabran je za člana Centralnog komiteta KP Hrvatske.

Kao članovi Vlade D. Brkić, R. Žigić i Čanica uglavnom su imali nesporazume i sukobe sa njenim predsednikom V. Bakarićem i ministrom unutrašnjih poslova Stevom Krajačićem oko obnove porušenih sela, elektrifikacije, izgradnje fabrika itd. Istimali su da su srpski krajevi zapostavljeni, iako su oni najviše stradali u ratu. Tako je prilikom rasprave oko lokacije dve vojne fabrike između Bakarića i Žigića došlo do oštih reči. Dok je Žigić insistirao da se jedna fabrika izgradi u Korenici, Čanica se umešao u razgovor i predložio da bi se to moglo učiniti u Vrginmostu, koji ima železničku prugu. Na to je Bakarić odbrusio: »Cuti ti sa svojim Vrginmostom. Sit sam i ovoga sa Korenicom, koji ne shvata da mi sad od Korenice ne možemo napraviti Beč.« Žigić je ironično uzvratio: »Ko traži da se od Korenice pravi Beč, ali može se napraviti Lički Osik.« I, naravno, fabrike su otišle u Lički Osik, hrvatsko selo kod Otočca, i Breganu, na granici Hrvatske i Slovenije.⁸

Vreme Informbiroa

Ne kolebajući se nijednog časa, Opačić se 1948. izjasnio protiv Rezolucije Informbiroa. Dve godine kasnije, u letu 1950., sa ministrom industrije Radom Žigićem i potpredsednikom Vlade Hrvatske i organizacionim sekretarom KPH Dušanom Brkićem, osumnjičen je da je pristalica Informbiroa. Naime, oni su na sednici Politbiroa CK KPH, krajem avgusta i početkom septembra 1950, kritikovani zbog antipartijskog rada i antinarodnog delovanja. Ubrzo su podneli ostavke na svoje položaje, najpre Žigić i Brkić a potom Opačić. Na vanrednom plenumu CK KPJ 10. septembra 1950, doneta je Rezolucija o razotkrivanju neprijateljske agencije u redovima CK, u kojoj je navedeno da su R. Žugić, D. Brkić i S. Opačić posle napada Informacionog biroa na Jugoslaviju radili protiv Partije i njenog CK, te na rušenju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba, kao i da su sabotirali izvršenje privrednog plana. Stoga su sva trojica isključena iz KP Hrvatske.⁹ Dan kasnije, na predlog predsednika Vlade NR Hrvatske Vladimira Bakarića, na Saboru NR Hrvatske

⁶ Izvori za istoriju SKJ – Dokumenti centralnih organa KPJ-NOR i revolucije, tom XX, Beograd 1987, str. 40–45.

⁷ Isto, str. 50–51.

⁸ S. Opačić Čanica, n. d., str. 87.

⁹ Borba, 11. IX 1950.

oni su razrešeni dužnosti u vladi.¹⁰ Naravno da je na kraju (12. septembra), po poznatom boljevičkom scenariju, zasedao i Glavni odbor Srba u Hrvatskoj, na kome se u diskusiji posebno »istakao« Dušan Dragosavac. (Od tada i počinje njegov uspon u političkoj hijerarhiji). On je apostrofirao da su Opačić i Žigić na terenu oblasti Karlovac, u Lici, Kordunu itd., ometali bratstvo i jedinstvo, širili šovinizam i nevericu, govorili da se srpski krajevi zapostavljuju, te da su svi Hrvati ustaše i sl. Optužujući Žigića, Dragosavac je, kao primer, naveo da je on prilikom boravka u Dugoj Resi, navodno, rekao upravnici lepo uredenih dečjih jaslica: »Zaista nešto od socijalizma ima u Dugoj Resi«, a ona je dodala da će u budućnosti takvih ustanova biti mnogo. »Da, ali za sto godina«, uzvratio je Žigić.¹¹

Takve su bile Dragosavčeve optužbe, a odluka Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj glasila je da se R. Žigić, D. Brkić i S. Opačić isključuju iz njega »kao izdajnici i neprijatelji našeg naroda i naše socijalističke otadžbine«. U odluci, pored ostalog, piše i ovo: »Kada je njihova izdaja postala jasna, oni su svoje informbirovsko djelovanje htjeli zamaskirati opravdavajući svoje postupke tobožnjim nepravilnostima prema Srbima sa strane pojedinaca. Umisljavajući da su oni neke vode Srba u Hrvatskoj ti podlaci pokušavali su da svoju izdaju prikažu kao izraz težnji Srba u Hrvatskoj. Time su oni nanijeli najveću uvredu našem narodu, zbog čega im naš narod neće nikada oprostiti, izjednačavajući ih sa svim izdajnicima naše prošlosti.«¹²

Ubrzo posle tih optužbi i odluka, uhapšeni su – prvo Brkić i Žigić, a potom i Opačić.

U istoriografskoj i publicističkoj literaturi najčešće su svi optuženi kao prisalice Informbiroa i tako kvalifikovani, bez obzira što stvarnih presuda nije bilo i što su mnogi od njih nevino stradali. (Ostavljamo po strani pitanje da li ih je uopšte trebalo sudski goniti i da li su kazne morale biti drakonske). U konkretnom slučaju, očevidno je da su Opačić, Žigić i Brkić optuženi za »istočni greh« da bi se mogli maknuti iz Vlade NR Hrvatske, u kojoj su pružali žilav otpor njenoj politici prema srpskim krajevima u Hrvatskoj. O tome je ponešto i u literaturi rečeno. Čedomir Šrbac, u vezi s Kominformom, pored ostalog, navodi dokument u kojem se kaže: »Partija je demonstrirala svoju odlučnost da iskoreni svaki oblik političke opozicije u svojim redovima kada su uhapšeni gg. Žigić i Brkić, obojica vodeći članovi hrvatske Komunističke partije, koji su, iako optuženi da su bili instrumenti Kominforma, više smatrani za predstavnike žalbi (negodovanja) srpske manjine u Hrvatskoj«.¹³

Milovan Đilas nije isključiv u oceni Žigića, Brkića i Opačića i njihovog odnosa prema Sovjetskom Savezu, odnosno Informbirou. On piše da je Aleksandar Ranković, kao organizacioni sekretar Partije, bio na čelu Komisije koja je ispitivala njihov slučaj. »Ranković se vratio sa izveštajem da sva trojica – Brkić, Žigić i Opačić – ne odobravaju način na koji se vodi sukob sa Sovjetskim Savezom, odnosno da se opredeljuju za Informbiro.«¹⁴

¹⁰ *Osmo redovno zasjedanje Sabora NR Hrvatske, 11. rujna 1950, Zagreb 1950*, str. 8–14.

¹¹ *Srpska riječ*, 15. IX 1950.

¹² Isto.

¹³ Čedomir Šrbac, *Britanski pogledi na Jugoslaviju posle 1948*, iz Arhiva Forin ofisa, Istorija 20. veka, 1987, 2, str. 113.

¹⁴ Milovan Đilas, *Vlast*, London 1983, str. 186–187.

Vladimir Dedijer, pored ostalog, piše: »Stevo Krajačić objašnjavao mi je, u jednom od mnogobrojnih razgovora, da ni Žigić, ni Brkić, kao ni Čanica Opačić nisu bili pristalice SSSR-a.

’To su bili pravoslavci’, tvrdi Stevo. Čanica Opačić je tražio da se u njegovom selu, kao i Karlovcu, svuda uvedu natpisi čirilicom. A sa Krcunom Penezićem, mojim burazerom, tako smo se mi zvali jer smo se pazili, putovali smo jednom kroz Srbiju i Krcun mi pokaza u Mladenovcu da su natpisi bili latinicom.«

Prema iskazu S. Krajačića, Dedijer dalje piše da je Rade Žigić na Golom otoku odlučno odbijao da ima bilo kakve veze sa obaveštajnim službama SSSR-a i nije prihvatio optužbe SSSR-a protiv CK KPJ. Tako se držao do kraja. U znak protesta, štrajkovao je gladi i tako umro na Golom otoku. Dušan Brkić je, međutim, kasnije u 1974. godini bio jedan od organizatora Barskog kongresa pristalica Informbiroa.¹⁵

U vezi s Kominformom, treba skrenuti pažnju na članak Mana Pešuta, koji navodi da je hrvatsko partisko vodstvo optužilo srpske lidere u Hrvatskoj i za podsticanje neuspelih pobuna malih razmara među srpskim seljacima u maju 1950. na Kordunu, u Lici i Baniji, kao i u susednoj Cazinskoj krajini. Iako su nemire organizovale pristalice Informbiroa, za njih su proglašeni odgovornima srpski rukovodioci iz Hrvatske. Pobunjenici su, u stvari, bili četnici, koji su, navedno, odbili saradnju Žigića, Brkića i Opačića. Oni su, zapravo, očekivali pomoć iz Austrije, ali je na granici uhvaćeno deset osoba, od kojih su osam bili četnici. Pojavu pristalica Informbiroa među Srbinima u Hrvatskoj Pešut objašnjava kao delimičan odraz njihovog nezadovoljstva, jer su posle velikih zasluga u ratu bili zapostavljeni u novoj državi, u kojoj je trebalo da vlast (varljiva) parola iz vremena rata – »bratstvo i jedinstvo«.¹⁶ Koristeći ove podatke, Ivo Banac ističe da su srpske ustanove i kultura »koje je Hebrang nastojao unaprijediti, zajedno sa svojim sljedbenicima Brkićem i Žigićem, sve više nagrizane poslije rata. Zato je izjašnjavanje za Kominform bilo dio borbe za srpski identitet u udaljenim djelovima srpskog nacionalnog arhipelaga«.¹⁷

Suština je, ipak, bila u tome što srpske rukovodioce, postojane ljude sa revolucionarnom prošlošću, ovenčane ratnom slavom i ugledom u srpskom narodu u Hrvatskoj, nije bilo lako pomeriti s političkih i državnih funkcija. Idealna prilika za to bio je Kominform, kada su se mogle, bez dokaza i suda, a uz pomoć denuncijacije i eventualno iznudenih priznanja, donositi presude i politički likvidirati ljudi. Ova »čistka« nepodobnih Srba u Hrvatskoj i uključivanje novih podobnih u politiku, poput Dragosavca, Baltića i inih, utirala je put za podredivanje Srba, ukidanje njihovih društava, štampe, pisma i dr.

¹⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. III, Beograd 1984, str. 459.

¹⁶ Mane Pešut, *Durdevdanski ustanak Srba u Hrvatskoj 1950. godine*, Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva »Njegoš« 52, jun 1984, str. 19–34.

¹⁷ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita, Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, str. 187.

Povratak plugu, bradvi i literaturi

No, vratimo se daljoj sudbini našeg junaka – Čanice. Proveo je 14 meseci u istražnom zatvoru u Zagrebu i dve godine na Golom otoku (od novembra 1951. do novembra 1953). A tamo – golgota: kada mu je posle godinu i po dana skinut bojkot, imao je samo 42 kilograma.

U Zagrebu mu je, u međuvremenu, oduzet stan. Supruga Dragica i čerka Vukosava, studentkinja, živele su u Beogradu od ručnog rada za »Narodnu radinost«. U Tušiloviću zgarište. Kuća mu je spaljena u ratu. Po povratku sa Golog otoka, odgovarajući posao nije dobio ni u Beogradu ni u Zagrebu. Vratio se u rodno mesto, plugu i bradvi. U početku, opreznost starih prijatelja, ali i svesrdna pomoć oko izgradnje drvene kućice i svaka druga. Oduzet mu je pukovnički čin, a na penziju je čekao pet godina. Za to vreme živeo je od zemljoradnje i zanata.

Kao izvanredan poznavalač narodnih običaja, usmenih predanja i krajiške istorije, Opačić je penzionerske dane provodio i u sakupljanju narodnih umotvorina. Trud je urođio plodom: rezultat toga su dve obimne knjige, objavljene u Zagrebu 1970. i 1987. godine, u izdanju »Prosvjete«, pod naslovom »Narodne pjesme Korduna«.¹⁸ I sam je napisao i objavio više pesama (»Jasenovac«, na primer), a uz to i više publicističkih radova, pretežno sa ratnom tematikom. Bavio se u quborezom: najpoznatiji je »Pokolj srpskog stanovništva u šumi Brezije kraj Lisinje«, 21. decembra 1941. Posedovao je u svojoj kući u Tušiloviću bogatu etnografsku zbirku, solidnu biblioteku i dr.

Krajem 1984. godine Opačić je završio svoje uspomene, koje su 1989. objavljene u Beogradu, u izdanju »Litere«, pod naslovom »Srbin u Hrvatskoj, Kazivanja kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika...« One su dragoceno svedočanstvo za istoriju Srba u Hrvatskoj u poslednjih pedesetak godina, jer je Opačić bio vrstan poznavalač društveno-političkih prilika na Kordunu i u Hrvatskoj, a naročito sela i seljaštva, njihovog života i običaja.

Kod Srba Krajišnika prirodno je jako izražen nacionalni osećaj. To se uočava i kod Opačića, ali treba naglasiti da kod njega nema ni trunke animoziteta prema drugim narodima. Iz njegovog teksta proizlazi da srpski i hrvatski narod, a pre svega seljaci, niti su netrpeljni jedni prema drugima, niti u osnovi među njima dominira mržnja već, naprotiv, Opačić ističe tradicionalno dobre odnose između srpskih i hrvatskih seljaka i njihovu svest o tome da im valja živeti zajedno.¹⁹ Prema Opačiću, svi raskoli dolaze iz političkog vođstva koje jedino ima interes da manipuliše navodnom netrpeljivošću među narodima i muti međunacionalne odnose. Opačić ne pravi razliku između ljudi iz političkog vođstva po nacionalnoj pripadnosti jer, po njemu, tu nema bitne razlike: vlast je vlast. Katkad, možda, čak i prenaglašava spremnost pojedinih Srba da radi ra-

¹⁸ Više o tome, v.: Stanko Korać, *Stanko Opačić Čanica (Portret)*. *Sakupljač narodnih umotvorina*, Književna reč, 25. XII 1987.

¹⁹ Većeslav Holjevac, hrvatski komunista, koji je i posle 1950. godine ostao prijatelj sa Opačićem piše: »Nakon oslobođenja razni dogadaji i okolnosti odvojili su naše puteve i skrenuli ih raznim smjerovima. Ništa novo u ljudskom životu, koji ponekad rastavlja i ono što je najpovezanije. Značajno je i za Čanicu i za mene da se uvijek možemo sa zadovoljstvom sjećati dana kada smo radili zajedno, jer smo u to vrijeme – kada je hrvatskom i srpskom narodu bilo najteže – obojica pokazali hrabrost i nizom djela pridonijeli stvaranju istinskog bratstva naših dvaju naroda« (Većeslav Holjevac, *Zapisi iz rodnoga grada*, Zagreb 1972, str. 136).

spodele vlasti čine svakojake kompromise, pa i podlosti. Za njih su njegove reči znatno reskije nego za ostale.

Opačićeva kazivanja su napisana jasno, slikovito i zanimljivo, bogatim narodnim jezikom, kojim se govori na Kordunu. On piše otvoreno i direktno, gotovo ništa ne prečutkuje, ne ostavlja čitaoca u nedoumici. Kod njega nema ezo-povštine ni kad su u pitanju dogadaji, ni kad su u pitanju ličnosti. Gotovo uvek navodi puna imena i prezimena, a samo retko i izuzetno ostavlja inicijale. No, to ne umanjuje opštu sliku koju pružaju njegova sećanja. Opačićev tekst deluje veoma privlačno, jer on ima izuzetan smisao za pripovedanje. Uz to, on obilato koristi narodnu mudrost, izreke i aforizme, što njegovom štivu daje posebnu draž. On ne daje samo panoramu zbivanja, već i oslikava atmosferu vremena.

Druga osobenost Opačićevog teksta je u tome što je u njemu vidno izražena težnja za objektivnošću. On nije sklon preveličavanju svoje uloge niti, pak, omalovažavanju drugih, kako se to najčešće čini u ovakvoj vrsti literature. Pri tom, Opačić ne štedi ni sebe ni druge, a sve u cilju da dogadaje opiše onako kako ih je on video i doživeo. Kod njega nema potenciranja šokantnih podataka da bi po svaku cenu bio što interesantniji. Naprotiv, pre bi se moglo reći da i kad takve podatke iznosi čini to smireno i razložno, pa otuda njegov tekst deluje vrlo uverljivo. Iskrenost i jednostavnost u prikazu ljudi i dogadaja dominiraju u njegovom kazivanju.

Savremenici opisuju Opačića kao oniska, živahna, hrabra i veoma duhovita i mudra čoveka. U godinama pred Drugi svetski rat voleo je da se na zvaničnim skupovima pojavljuje u narodnoj nošnji. U ratu je krstario Kordunom najčešće na rasnim konjima, koji su pobudivali pažnju okoline. Kao ministar, uobičavao je da više radi na terenu i da probleme rešava u direktnim kontaktima sa ljudima. U svojim sećanjima, Opačić navodi da ga kancelarija nije mogla zarobiti i da ga papirologija nije privlačila. On je bio čovek od akcije: nastojao je da sve rešava, takoreći, u hodu.

Umro je u 91. godini, početkom maja 1994. u izbeglištvu, u Šapcu, gde je od raspada Jugoslavije (1991) boravio kod kćerke i zeta.

MILAN VESOVIĆ

STANKO OPAČIĆ ČANICA
Putevi i bespuća kordunaškog seljaka

Rezime

Prilog o životnom putu i sudbini Stanka Opačića Čanice (1903–1994), kordunaškog seljaka, komandanta Korduna u toku rata, člana Glavnog štaba Hrvatske, većnika AVNOJ-a i ZAVNOH-a, ministra u Vladi Hrvatske, robijaša na Golom otoku, sakupljača narodnih pesama i umotvorina, pisca i dr.

Kroz dug, bogat i svestran život ovog junaka, sagledavaju se kako položaj Srba u Hrvatskoj, tako i srpsko-hrvatski odnosi u celini: stradanje Srba u Neza-

visnoj Državi Hrvatskoj, njihova borba za ravnopravni položaj tokom rata, ali i postupno sužavanje njihovih prava u posleratnom periodu, potiskivanje i smanjivanje sa funkcija istaknutih srpskih prvaka u Hrvatskoj, pod optužbom da su pristalice Informbiroa.

Pored svestrane političke aktivnosti, Opačić je bio pasionirani skupljač narodnih pesama sa Korduna, koje je objavio u dve zbirke pod naslovom »Narodne pjesme sa Korduna« (1970, 1987). I sam je napisao više pesama i publicističkih radova, kao i uspomene, publikovane pod naslovom »Srbin u Hrvatskoj« (1989). Bavio se i duborezom, a imao je bogatu etnografsku zbirku i solidnu biblioteku. Umro je početkom maja 1994. u izbeglištvu, u Sapcu, gde je od raspada Jugoslavije (1991) boravio kod kćerke i zeta.

MILAN VESOVIC

STANKO OPAČIĆ ĆANICA
The trials of a Kordun peasant

Summary

The contribution is about the life story of Stanko Opačić Ćanica (1903–1994), a peasant from Kordun, commander of Kordun during the war, member of Croatian Headquarters, counselor of AVNOJ¹ and ZAVNOH,² minister in the Croatian Government, prisoner on Goli Otok, collector of folk songs and proverbs, writer etc.

The long and interesting life of this hero depicts the position of the Serbs in Croatia and the relations between Serbs and Croats: the suffering of Serbs in the Independent State of Croatia, their struggle for equality during the war, restriction of their rights in the post-war period, removal from important posts of the most respected Serbs in Croatia who were accused of being in favor of the Cominform.

Opačić was not only politically active in many ways but was also an avid collector of folk songs from Kordun which he published in two collections entitled »Folk Songs of Kordun« (1970, 1978). He wrote several poems and other works, including his memoirs, published under the title »A Serb in Croatia« (1989). He enjoyed wood carving and had a large ethnographic collection and a sizeable library. He died in the beginning of May 1994 as a refugee in Šabac, where he had lived since the breakdown of Yugoslavia (1991) with his daughter and son-in-law.

¹ AVNOJ Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije – National Antifascist Liberation Council of Yugoslavia.

² ZAVNOH Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske – National Antifascist Liberation Council of Croatia.

RIMOKATOLICIZAM I HRVATSTVO

Povodom knjige prof. Đorda Stankovića

IZAZOV NOVE ISTORIJE II, Beograd, 1994.

Prof. dr Đorde Stanković u studiji »Izazov nove istorije« dosta prostora posvećuje ulozi rimokatoličkog faktora kod prozelitskih zahvata nad pravoslavnim slavonskim Srbima. Takvi vekovni zahvati rezultirali su stvaranjem novog narodnosnog pojma pod imenom »Hrvat«. Kod stvaranja i širenja pojma hrvatstva, naročito u drugoj polovini 19. i tokom 20. veka, presudnu ulogu odigrali su Vatikan i Rimokatolička crkva (RKC). Od kraja srednjeg veka do sredine 19. veka. Vatikan je koristio ilirizam, odnosno ilirsku ideju, u svrhe misionarskog (prozelitskog) prodora na pravoslavno-muslimanski Balkan. Ilirizam se u to vreme poistovećivao sa slavenstvom, odnosno sa srpsvom. Međutim, od pojave franjevca Rafaela Levakovića (17. vek) i Nemca, isusovačkog vaspitanika, Pavla Ritera Vitezovića i njegove knjige »Croatia rediviva« (1699), ilirska ideja se počinje izjednačavati sa hrvatstvom. I sama Rimokatolička crkva, posle kratkotrajne Štrosmajerove i Račkove »jugoslovenske faze« u drugoj polovini 19. veka, počinje isključivo da koristi hrvatsko ime, kao oblik svog misionarskog nastupanja na istok, od početka 20. veka, ili preciznije, od »Prvog hrvatskog katoličkog sastanka« 1900. godine.

Zbog nezavidnog stanja srpske istorijske svesti, koja i dalje robuje ustaljenim predstavama o vekovnoj podunavsko-jadranskoj Hrvatskoj, od neprocenjivog značaja su radovi srpskih istoričara koji demistifikuju i razotkrivaju hrvatske »povijesne« mitove. Zato je za svaku pohvalu napor Vojno-izdavačkog i novinskog centra da objavljuje radove koji obeleđuju hrvatske istoriografske falsifikate i ističu srpsku državotvornost, istoričnost i vekovno bitisanje na teritoriji administrativne knez Pavlove i Brozove Hrvatske.

Studija Đorda Stankovića, rađena u formi istoriografskih eseja, kritičkih osvrta, polemika i rasprava, nasušno je potrebno štivo zbog svoje faktografske utemeljenosti, kojom razbija istoriografske stereotipe hrvatske ali i jugoslovenske istoriografije. Knjiga je podeljena na tri samostalne celine: Egzodus Srba »Zlatne doline«, Tradicija i inovacija, Jedinstvo prošlosti i sadašnjosti.

Dominantno mesto u delu zauzima mikrostudija »Egzodus Srba Zlatne doline« (11–170), koja je predmet našeg razmatranja. U uvodu D. Stanković naglašava ulogu rimokatolicizma u istoriji srpskog naroda nekadašnje Vojne krajine (rimokatolicizam kao ključan faktor kod stvaranja i širenja pojma hrvatstva misionarskom aktivnošću). Stanković s pravom kritikuje hrvatsku istoriografiju koja u corenu ima mitološku osnovu hrvatskih »prapočetaka«: Nasuprot ustaljenim istoriografskim pojmovima i predstavama o doseljenju Srba na slavonske prostore posle turskih osvajanja (u 16. veku), Đ. Stanković srpsko bitisanje na ovim prostorima pomera u 14. vek. S druge strane, Stanković na istorijskom mikroprostoru požeške »Zlatne doline« pobija tvrdnje hrvatske istoriografije o isključivom hrvatstvu te teritorije činjenično zasnovanim tvrdnjama o malobrojnosti katolika u »Zlatnoj dolini« pre izbijanja Velikog bečkog rata (1683–1699). Tokom i posle Velikog bečkog rata nastupa erupcija rimokatoličkog prozelitizma na prostorima koje je Austrija preotela

od Turaka (Lika, Kordun, Banija, Slavonija, Srem, Baranja). Od tih vremena, odnosno od kardinala Kolonića, koji je prekrštavao Srbe (»šizmatike«) današnje Baranje i Slavonije, zadarskih nadbiskupa Zmajevića i Viktora, koji su provodili prozelitske akcije u Dalmaciji, i popa Mesića koji je bio zadužen za pravoslavno-muslimansko stanovništvo Like i šire Krajine, misionari, prvenstveno franjevci i jezuti, od srpskih »šizmatika« stvaraju rimokatoličke prekrštenike koji vremenom postaju Hrvati. O takvim misionarskim akcijama govore brojni objavljeni dokumenti Kongregacije za propagandu vere i bogata literatura (autori N. Milaš, A. Theiner, A. Pandurović, R. Gruić, J. Radonić itd.). Sa svim tim dokumentima i literaturom poklapaju se teze Đ. Stankovića o malobrojnosti ili bolje rečeno nepostojanju rimokatolika, odnosno kasnije Hrvata, u tom delu Slavonije (»Zlatnoj dolini«) pre izbjijanja Velikog bečkog rata.

Đ. Stanković pobija i poznatu tezu K. Draganovića o teškom položaju i krvavim progonima rimokatoliku u Bosni u vreme turske vlasti, dokumentovanim svedočenjem o slobodi veroispovedanja za katoličke vernike. Iz tih tvrdnji o teškom položaju rimokatolika pod turskom vlašću, Draganović je lansirao tezu da je pravoslavlje (koje je po njemu bilo u izuzetno povoljnom položaju pod turskom vlašću, pa se na taj način moglo širiti na račun rimokatolicizma) sa svojim misionarima od Hrvata stvorilo »Hrvate pravoslavne vere«, odnosno Srbe. Draganovićeve teze o »popravoslavljivanju« Hrvata proizvoljne su i lako oborive. SPC, kao nacionalna crkva, u dobroj meri odvojena od Valjevenske patrijaršije u Carigradu, nikad nije imala snagu ni materijalnu potporu, a ni organizaciono savršenstvo RKC, da se nosi sa jednom strogo centralizovanom verskom internacionalom. Misionarsku ekspanziju RKC vrši uz pomoć organizovanih vatikanskih prozelitskih institucija (Kongregacije inquisitionis koja je »čuvala veru« i osudivala »jeresi«, Kongregacije za propagandu vere, raznih »orientalnih« i »hrvatskih« instituta, »ilirske kolegije« za školovanje balkanskih misionara itd.). Tu su i brojni misionari redovnici (jezuiti, franjevci, dominikanci) i redovnice. Jednom rečju, RKC je provodila socijalnu akciju kod svojih svetovnih nastojanja. Pravoslavna crkva nikad nije organizovala redove niti je imala posebne misionarske institucije i organizacije. S druge strane, položaj katolika i pravoslavaca u Turском carstvu bio je u približnoj meri nepovoljan. Sve ovo navodimo da bismo dali potpuni kredibilitet Stankovićevom isticanju rimokatoličkog faktora kao ključnog, odnosno »kao koren stradanja srpskog naroda u Slavoniji, posebno u »Zlatnoj dolini«, rasadniku jezuitizma«. Nastanak hrvatstva Stanković veže uz rimokatolicizam pa zato ističe »hrvatovanje sa izrazito klerikalnim obeležjima«.

U uvodnom delu Stanković ističe primere »kulturnog genocida« nad Srbima u školstvu tokom 19. i početkom 20. veka; o »uzgoju« nepismenosti među Srbima koju su podržavale centralne i lokalne austrijske (ugarske) vlasti. Sve je to uticalo da Srbи žive u svojevrsnom kulturnom i nacionalnom getu, u okviru austro-ugarske države, što je dodatno doprinisalo nestajanju Srba sa ovih prostora.

U prvom poglavlju mikrostudije »Egzodus Srba Zlatne doline«, pod naslovom »Razmede dva veka«, Stanković daje detaljnu rekonstrukciju »običnog«, svakodnevnog života srpskog naroda Požeške doline u maniru etnološko-istorijske studije (verovanje i običaji Srba, uticaj Pravoslavne crkve na srpskog seljaka, organizacija srpskih pravoslavnih parohija prema »šemativu SPC, veze sa narodno-crvenim saborom u Sremskim Karlovcima itd.). U ovom delu ponovo se vraća na »pogubnu« politiku banske vlasti u Zagrebu prema Srbima »Zlatne doline« (upravnici škola »germanofili« i klerikali, slab rad srpskih kulturno-prosvetnih društava, nastojanja da se srpski narod što više veže za selo, stvaranje civilizacijskog jaza između katolika i pravoslavaca itd.). Stanković daje detaljnju etnološku i socijalnu rekonstrukciju života Srba na selu i u gradu (ruralni život Srba; prikazi običaja, odevanja, modernizacije sela i grada; evropski uticaji na taj istorijski mikroprostor; građevinarstvo; uticaj srpskih iseljenika-povratnika na kulturni nivo Srbija; napori srpskog građanstva da unaprede kulturni nivo naroda; praznovanja kod Srba; razvoj srpske trgovine; uticaj slabih saobraćajnih veza na privredni razvoj Požeške doline; razvoj srpskog zadrugarstva; srpski brakovi, ženidbe, borba protiv mešovitih brakova zbog opasnosti od odnarodavanja Srba; zdravstvena i sanitarna politika, higijena na selu itd.). Jednom rečju dat je strukturalni (socijalni) pogled na totalitet življjenja srpskog i katoličkog naroda Požeške doline. Stanković je stvorio originalan istraživački model (kanon) za rekonstrukciju globalne socijalne istorije na istorijskim mikroprostorima.

U poglavlju »Razmede dva veka« Stanković dalje detaljno analizira politički uticaj pravaša na stvaranje sve većeg jaza između »šizmatika« i katolika. Otkriva nam kako su frankovci i klerikalci stvarali pojam »velikosrpstva« dajući pogrdna imena za pravoslavno srpsko stanovništvo Slavonije.

Poglavlje »Sloboda i nacionalno pomirenje« tematski je vezano za vreme propasti Austro-Ugarske monarhije i stvaranje Kraljevstva SHS (novembar 1918). Stanković govori o opštoj pomenuti u Hrvatskoj i Slavoniji, o revolucionarnom vrenju među seljaštvom, deserterima, o nestanku »dinastičke lojalnosti« među katolicima koji sada odjednom počinju »vapiti« za srbijanskog vojskom i dinastijom Karadordević. Autor daje psihološki portret »purgerskog podaničkog duha« koji se, prema lukavom jezuitskom maniru, brzo prilagodava novonastalim državno-pravnim i političkim stanjima, te traži »nacionalni predah«. Takav rimokatolički (hrvatski) mentalitet prema potrebi se trenutno preobražava u skladu sa vladajućim političkim stanjem. Teritorija Hrvatske i Slavonije, kao deo poražene Austro-Ugarske monarhije, dolazi u krajnje nepovoljan položaj zbog neizvesne državno-pravne budućnosti. Zato i dolazi do izmenadnog »nacionalnog pomirenja«, koje je izazvano hrvatskom trenutnom metamorfozom u pravcu »bratstva« sa Srbima. Takvo »bratstvo«, kao i potrebu stvaranja jedinstvenog jugoslovenskog naroda, nameće spoljni faktor oličen u liberalnim zemljama »zapadne demokratije«. Na razvalinama »Apostolske Monarhije« gradansko-liberalne države nastoje da izgrade svoj ideološki sklop preko nacionalno-jugoslovenskih i internacionalnih organizacija (Sokoli, Narodna odbrana, Četnici, Masoni itd.) i svojih liberalnih političkih partija (Srpsko-hrvatska koalicija, odnosno Demokratska stranka). Zapadni pobednici upravo preko svojih eksponenata, koji zauzimaju ključne pozicije u Narodnom vijeću SHS i u državnom vrhu Kraljevine Srbije, nastoje da utemelje moderni trend uvođenja liberalno-demokratskih institucija u svakodnevni život Hrvatske i Slavonije, pa tako i na mirkoprostoru »Zlatne doline«. D. Stanković je na primeru Požeške doline detaljno rekonstruisao način na koji su »liberalci« iz Narodnog vijeća u Zagrebu osnivali svoje podružnice (mjesne odbore) u »Zlatnoj dolini«, stvarajući »revolucionarne« i »demokratske« organe vlasti. Autor razbija istorijski stereotip o srpskom nasilničkom zauzimanju »hrvatskih teritorija«, pa tvrdi da je mesni odbor Narodnog vijeća izabran »demokratski« bez »srbijske prisile«.

D. Stanković je, zbog svog »prečanskog« porekla i neposrednog »suživota« sa rimokatolicičima Požege, mogao nepogrešivo otkriti psihički sklop »jezuite–podanika« sa »služničkim mentalitetom« koji je »naviknut da mu uvek neko drugi podaruje ono što istorijski sam nije nikada bio kadar da uradi«. Zato katolik »služničkog mentaliteta«, nasuprot »vlastitom i nemoćnom robovanju, egzaltirano pozdravlja 'Srbe–vitezove'. Nasuprot nemoći da stvari svoju vojsku egzaltirano se uzvikuje 'Živjela srpska vojska'«. Požeški intelektualci »germanofili«, koji su pred rat pisali o radoći i panegirike u čast apostolske carske dinastije i carske vojske, sada postaju »sveslavenski« i jugoslovenski apologeti. Kao najbolji primer »tipičnog hrvatskog purgerskog podaničkog duha«, D. Stanković ističe požeškog gradonačelnika Edu Kiršnera koji je »čak bio frankovac, pa koalicionar, pa opet frankovac«, da bi, zbog spašavanja svog »uglednog položaja«, postao čak i član integralno-jugoslovenske Demokratske stranke. Stanković je lucidno ocertao karakterni sklop hrvatskog rimokatoličkog podanika.

Sledeće poglavlje (»Umjetni uzgoj mržnje«) Stanković počinje sa navodenjem oprobanog hrvatskog falsifikatorskog istorijskog manira, na primeru svedočenja (iz 1936) požeškog klerikalca Đure Kuntarića o dogadajima iz novembra 1918. Bez detaljne Stankovićeve rekonstrukcije dogadaja iz novembra 1918, prihvatiće bi se lažno Kuntarićevo svedočenje. Naime, dijametralno suprotno od činjenično utvrđenih Stankovićevih pogleda, Kuntarić stvara iskrivljenu (»poželjnju«) predstavu o dogadajima iz novembra 1918, prikazujući ih kao oslobođilačku pobunu Požežana koji su se oslobodili »sami, smiono, bez strepnje i straha« (na nivou vatikanskog »antemurale christianitatis«). Ovaj primer najbolje pokazuje kako inače nastaje hrvatska »povjesna mitologija«.

Stanković detaljno analizira stvaranje nove vojske na tom terenu. On ponovo pobija istoriografski stereotip, na koji je u svojim radovima ranije ukazao dr Mile Bjelajac, da je srpska vojska došla da uguši socijalne nemire i da je zato odigrala »kontrarevolucionarnu« ulogu u zajednici sa hrvatskom buržoazijom. Stanković čak ističe da se srpski vojnik nije sukobio ni sa jednom oružanom grupom, niti je intervenisao u socijalnim nereditima; nijedan srpski vojnik nije bio ranjen, a nije se sukobljavao sa lokalnim stanovništvom. Stanković navodi vrlo značajne podatke da je

srpska vojska u »Zlatnoj dolini« brojala svega 41 vojnika, 4 podoficira i jednog oficira. Nasuprot njoj stajalo je naoružano oko 3.000 lica, plus naoružane pljačkaške bande. Sa ovakvim činjenicama Stanković razbija još jednu istorijsku neistinu o srpskoj okupatorskoj vojski. Stanković s razlogom pita kakav je to bio okupator koji se u vreme provizorijuma nije mešao u lokalnu upravu, nije smenjivao činovnički aparat nasleđen od Austro-Ugarske, nije se mešao u stvaranje policijskog aparata, koji je poštovao županijsku i kotarsku vlast, pa čak nije smenio i načelnika grada Požege E. Kirša koji je ispraćao hrvatske domobrane na srpsko bojište 1914. godine. Takođe ističe da u narodu nije postojalo nikakvo revolucionarno raspoloženje, pa samim time srpska vojska nije mogla odigrati »kontrarevolucionarnu ulogu«. Zato on konstatajuće da je srpska vojska bila »više psihološki i politički činilac stabilizacije gotovo isključivo starog sistema vlasti«.

Posle pragmatičke jugoslovenske faze, kada su sve hrvatske političke stranke, organizacije i RKC, tražile spasonosni jugoslovenski državni okvir, dolazi do, kako kaže Đ. Stanković, »umjetnog uzgoja mržnje« zahvaljujući pre svega podzemnom radu RKC. Mi bismo na to dodali, do obnove stare i potpirivanja nove mržnje.

Sam naziv poglavlja »Zaboravljeni i razjedinjeni Srbi« najavljuje nam da će biti govora o nezavidnom položaju Srba na prostoru Hrvatske i Slavonije. U istoriografiji ocrnjeno »hegemonistički narod« Stanković predstavlja u sasvim novom svetlu. Srpski narod Hrvatske i Slavonije živi u uslovima delovanja stare pokrajinske austrijske (madarske) vlasti. Pokrajina Hrvatska i Slavonija zadržava izraženu državnu autonomiju do početka 1925. godine. U tom razdoblju funkcionišu stare ustanova sa stariim činovništvom. Ključne činovničke pozicije drže Hrvati i stranci. Stanković dokazuje da nije bilo gušenja hrvatske prosvete i kulture; naprotiv, ističe primere zatiranja srpske nacionalne svesti, srpske kulture, srpske pravoslavne duhovnosti preko liberalnog modernizma.

Stanković stvara novu sliku diktature razbijanjem utvrđenog stereotipa o srpskom hegemonizmu. U banskoj vlasti Savske banovine sve pozicije drže Hrvati; kotarska predstojništva su u rukama Hrvata; u prosveti dominiraju Hrvati itd. Možda je trebalo više reći o ideološko-političkoj opredeljenosti tih Hrvata-upravljača, tj. istaći njihov liberalni jugoslovenski kurs i članstvo u bivšoj Demokratskoj stranci. Hrvati klerikalci i »haesesovci« u njima vide »beogradske sluge« i »režimlje«.

Prof. dr Đorđe Stanković u mikrostudiji »Zlatna dolina« posvećuje odgovarajući prostor rimokatolicizmu kao uzročniku stvaranja konfesionalne netrpeljivosti i kao tvorcu i širitelju hrvatstva preko prozelitskih akcija i naročito preko stvaranja hrvatskih »povijesnih« falsifikata. Stanković je upravo preko faktografske uteviljenosti svojih iskaza razbio brojne istoriografske stereotipe i falsifikate koji su nastali u radionici rimokatoličkih redovnika i svetovnog sveštenstva.

Nikola Žutić

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA,

ZBORNIK RADOVA SA NAUČNOG SKUPA;

Institut za, savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 392

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR,
COLLECTION OF WORKS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE,
Institute of the conteparary History, Belgrade 1996. page 392

Nedavno je u izdanju Instituta za savremenu istoriju izašao zbornik radova BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA (The Balkans After the Second World War). U njemu su sakupljeni radovi saopšteni na naučnom skupu posvećenom 50-godišnjici završetka Drugog svetskog rata. Na stranicama knjige našli su se radovi četrdesetak naučnika iz zemlje i sveta, koji su nastojali da osvetle i objasne pojedina pitanja i time uobičije novu predstavu o Balkanu u proteklim decenijama. Pedeset godina je dovoljno vremena da se prethodna znanja o tom delu Evrope izmenе ili prošire novim podacima i videnjima, kao i otvaranjem novih problema.

Predstava o Balkanu dobija vremenom nove obrise, iako ranije uobličena slika o njemu odoleva radikalnoj reviziji. Podsetimo se nekih ocena i mišljenja izrečenih u toku prethodnih decenija. Robert Lee Wolff, harvardski profesor, u knjizi THE BALKANS IN OUR TIME (Cambridge, Mass, 1956) zaključuje da su krajem jeseni 1944. komunisti u svim balkanskim zemljama bili na vlasti ili blizu nje. U Jugoslaviji i Albaniji imali su vlade u svojim rukama, u Rumuniji i Bugarskoj ulazili su u koalicione vlade sa ciljem da se preko njih domognu vlasti, dok se u Grčkoj, ELAS, predvoden komunistima, nalazio u otvorenom sukobu sa britanskim snagama. ELAS je imao podršku SSSR-a u nastojanjima da preuzme vlast u zemlji. Velike sile igrale su značajnu ulogu u borbi za kontrolu balkanskih prostora, pa se njihovo prisustvo osećalo na mnogim stranama. Kako je vreme odmicalo, tako se i vlast komunističkih partija u svim zemljama, sa izuzetkom Grčke, učvršćivala. Rešenja iz Jalte u pogledu pojedinih balkanskih zemalja nisu se realizovala na način kako je to bilo predviđeno, upozorava Wolff. On zaključuje da su SAD i Velika Britanija odustale od sporazuma »o procentima«, čime su balkanski prostori bili otvoreni za sve. Nekoliko decenija kasnije, Barbara Jelavich, ugledni istoričar balkanske prošlosti, u svojoj HISTORY OF THE BALKANS Twentieth Century (New York 1983) ukazuje da je krajem rata saveznička koalicija bila u rapsadanju i da velike sile nisu zaključile ugovore o budućem miru. U takvim okolnostima o političkoj budućnosti Balkana odlučivale su oružane snage koje su kontrolisale pojedine zemlje. Kao potvrdu za to navodi Staljinovu izjavu datu J. B. Titu u aprilu 1945.: »Ovaj rat nije kao oni u prošlosti. Onaj ko okupira teritoriju nameće joj svoj društveni poredak. Svako nameće svoj poredak dokle seže njegova vojska. Družiće ne može biti«. Oba autora, Wolff i Jelavich, posvećuju veliku pažnju Grčkoj i u sukobu u njoj i oko nje vide klice hladnog rata.

Uvodni tekst prof. M. Stojkovića podržava takvu predstavu o držanju velikih sila, ukazujući na neravноправni odnos snaga između zapadnih zemalja, s jedne, i SSSR-a i snaga otpora zemalja pod njegovim nadzorom, s druge strane. Zbog toga je trijumf ovih drugih bio neminovan. Takvu sliku potvrđuje i Vitka Toskova saopštenjem o sukobu između SAD i SSSR-a oko Bugarske. Po njenom mišljenju spor oko Bugarske, pored već spomenute Grčke, bio je još jedan od uzroka hladnog rata. Time balkanska pozornica dobija novu dimenziju, koju treba uzimati u obzir kad se govor

ri o nastanku te pojave. Gianni Paolo Valdevit proširuje sukob velikih sila na Istru, Julijsku krajinu i Trst, napominjući da se na tim prostorima odredivala granica između dve Evrope – zapadne i istočne, demokratske i totalitarne. Prof. R. Petković ukazuje na važnost prisustva velikih sila na balkanskim prostorima u XX veku i njegove posledice. On upozorava da se samo poznavanjem uloge svake od njih mogu odrediti mesto Balkana u svetskoj politici i objasniti povremene krize na tim prostorima.

Nekoliko saopštenja posvećeno je odnosima između balkanskih zemalja u poratnom periodu. Tu na prvo mesto dolaze jugoslovensko-bugarski odnosi. O njima pišu V. Glišić i S. Cvetković. Treba zažaliti što su oba saopštenja na krajnje fragmentaran način skicirala najvažnije dogadaje, ne ulazeći dublje u suštinu saradnje i uzroka potonjeg sukoba. M. Ristović je ponudio odlično istražen i koncipiran prilog o politici Jugoslavije prema gradanskom ratu u Grčkoj (1945–1950) označivši je, pored velikih sila, kao jednog od značajnih spoljnih podstrekova gradanskog rata u toj zemlji. Jugoslavija je to činila političkom i materijalnom podrškom EAM-u i ELAS-u. Upozorava na problem Makedonije, kao i povlačenje Jugoslavije iz sukoba kao posledice njenog isključenja iz sovjetskog bloka (rezolucija Informbiroa). Ristović zaključuje da je Jugoslavija želela da igra ulogu regionalne sile na Balkanu.

Grupa autora posvetila je pažnju razdoblju 1948–1953. godine, kao i sukobu Jugoslavije sa SSSR-om i njegovim posledicama, značajnim za čitav balkanski prostor. Među njima valja spomenuti priloge Đ. Tripkovića, Iskre Baeve, Jana Pelikana i S. Pavlovića. Oni upozoravaju da se Jugoslavija od protagoniste balkanske saradnje i vodeće regionalne sile pretvorila u pariju, izolovanu i ugroženu u svom postojanju. Tek je Staljinova smrt, u martu 1953., označila početak kraja jugoslovenske izolacije među balkanskim zemljama; u tom razdoblju nalaze se takođe počeci okretanja Jugoslavije prema Zapadu, odricanje od mnogih stavova u spoljnoj ili metoda fizičke represije u unutrašnjoj politici. Istovremeno, Jugoslavija je intenzivno saradivala, zahvaljujući podršci Zapada, u svetskim organizacijama. Baeva ukazuje na pogrešne procene zapadnih analitičara o budućim odnosima između SSSR-a i Jugoslavije, dok S. Pavlović označava Titovu politiku »ekspanzionističkom«, čemu pripisuje njegov sukob sa Staljinom i SSSR-om. Ukazuje takođe da su se mnogi na Zapadu nadali da će se jugoslovenski režim liberalizovati, ali to se nije desilo, zato što je J. B. Tito nastojao da posle Staljinove smrti normalizuje odnose sa njegovim naslednicima. To mu je uspelo Beogradskom i Moskovskom deklaracijom.

Problemima nastalim posle Staljinove smrti pozabavili su se primarnim istraživačkim naprima Lj. Dimić, P. Marković i D. Bogetić. Lj. Dimić je objasnio značajne datume u jugoslovensko-sovjetskim odnosima tokom 1954. godine; Bogetić je ukazao na važnost sporazuma sa Grčkom i Turskom u tom trenutku, kao i njegovu neodrživost na duži rok; posebno je istakao važnost rešavanja Tršćanskog pitanja u preorientaciji jugoslovenske spoljne politike. P. Marković je nastojao da objasni držanje Jugoslavije prema zbivanjima u Mađarskoj u jesen 1956., kao i razloge za to, navodeći Titove želje, očekivanja i trezvene odluke.

Nekoliko saopštenja posvećena su privrednim problemima, izuzetno značajnim u poratnim, a kasnije i kriznim godinama. N. Živković je opisao stanje jugoslovenske privrede posle završetka rata; M. Enes je dao pregled jugoslovenske spoljne trgovine u godinama 1945–1948.; D. Aleksić je ukazao na posledice ekonomske eksploatacije Srbije u Drugom svetskom ratu, dok je S. Đurović u filozofsko-istorijskim okvirima razmatrala pitanje modernizacije Balkana u XX veku.

Jugoslovensko-albanski odnosi i pitanje Kosova i Metohije našli su, prirodno, svoje mesto na stranicama Zbornika. D. Bataković, Đ. Borožan i M. Pavlović dotakli su se, svako sa svoga staništa, ovog pitanja. Prvi ukazuje na proces pretvaranja Kosova i Metohije u model nacionalnokommunizma; Borožan ukazuje da su vrhovi albanske KP očekivali, pored materijalne i druge pomoći u vreme rata, da će im KPJ ustupiti Kosovo i Metohiju. Istovremeno, izbegavali su sve što je moglo Albaniju da uvuče u Balkanski savez. M. Pavlović ukazuje na značaj koji je Tito imao kao simbol za Albance. Albanija je imitirala ono što je Tito radio prema Staljinu, od obožavanja i idolopoklonstva, do uklanjanja boga i idola, kad je to došlo na red.

Mali broj radova raspravlja o verskim prilikama. Jedino je kratko saopštenje R. Radić pokrenulo pitanje položaja vere i crkava u poratnom periodu. Govoreći o SPC, RPC i BPC između 1945–1948. godine, ona ukazuje na sličnost postupaka vlasti prema njima sa onim koje je primenjiv.

vala sovjetska vlast prema RPC. Cilj vlasti bio je njihovo uklanjanje kao pretendenta u borbi za političku vlast.

Preostali radovi i prilozi su manje-više opšteg karaktera i po mome sudu izlaze iz okvira postavljenih u naslovu Zbornika. Neki nose izrazito političko obeležje i hronološki prelaze u razdoblje raspada socijalističkog sistema i SFRJ.

Gledano u celini, radovi objavljeni u Zborniku raspravljaju, u najvećoj meri, probleme vezane za Jugoslaviju i njene odnose sa balkanskim državama, ili u manjoj meri sa velikim silama. Druge balkanske zemlje dotaknute su delimično, čime se stvara utisak, iako varljiv, o zanemarljivosti onog što se događalo, na primer, u Rumuniji.

Za žaljenje je što je jedan broj radova ostao fragmentaran, u obliku koji je imao prilikom saopštenja na naučnom skupu. Neke teme i problemi u balkanskim zbivanjima samo su naznačeni.

Saopšteni radovi sadrže mnogo zanimljivog materijala, opaski i ponekih sugestija za zaključke. Balkanska pitanja i problemi, po našem mišljenju, bez obzira na dugotrajnost nekih pojava, što ukazuje na težinu njihovog rešavanja, sadrže različite činioce i kvalitete u različitim epohama. Problemi iz razdoblja 1945–1948, 1948–1953, ili 1960-ih, 1970-ih, 1980-ih ili 1990-ih moraju se razmatrati u okvirima opštilih evropskih i svetskih zbivanja. Njihovo stavljanje na istu ravan ne izgleda svršishodno a pored toga teško se može uskladiti sa naslovom knjige.

Učešće stranih autora otkriva zaostajanje naše istoriografije, pre svega u istraživanjima u arhivima velikih svetskih sila. Otuda i njihove veće saznajne mogućnosti i sposobnosti za stvaranje šire slike.

Radovi objavljeni u Zborniku otkrivaju sklonost naše istoriografije da se bavi pretežno spoljnopolitičkim ili unutrašnje-političkim temama i problemima. Oni takođe otkrivaju do koje mere su ostali problemi u našim istraživačkim naporima zanemareni – privreda, finansije, društvo, demografija, poljoprivreda i dr. Odsustvo bilo kakvih nastojanja ka generalizaciji problema bliskih ili svojstvenih svim balkanskim zemljama postaje očvidno posle čitanja ove knjige. Zato ona treba da posluži kao putokaz za buduće naučne skupove i odabiranje njihove tematike.

Dragoljub Živojinović

Branislav Božović, BEOGRAD IZ
MEĐU DVA SVETSKA RATA –
Uprava grada Beograda 1918–1941,
Istorijski arhiv Beograda, Beograd,
1995, str. 409.

Knjiga Branislava Božovića dosta je neobična po sadržaju i svojoj unutrašnjoj strukturi. Na prvi pogled reklo bi se da je to istorija beogradske policije i njениh upravnika u godinama između dva svetska rata, ali kada se knjiga pročita dobija se drugačija slika. Dočarava se život u starom Beogradu pre šezdeset ili sedamdeset godina. Do sada se o tome nije pisalo i zahvaljujući Istorijskom arhivu Beograda i autoru, veoma iskusnom istraživaču popunjava se sada taj mozaik istorije Beograda.

Uprava grada Beograda kao opšta upravna i mesna policijska vlast imala je širok delokrug nadležnosti. Neposredno posle Prvog svetskog rata najveću pažnju posvećivala je pružanju pomoći napačenom i opljačkanom stanovništvu, jer je neprijatelj, vojska civilizovanog Zapada, pri povlačenju odnela sve, ne ostavljajući čak ni brave na vratima i prozorima. Primera radi, kada su narodni poslanici posle nekoliko meseci kretali za Beograd skrenuta im je pažnja da ponesu i posteljne stvari, jer hoteli više ni time nisu raspolagali. Uprava je vodila nadzor i nad socijalnim, invalidskim, dečjim i humanitarnim ustanovama, starala se o bezbednosti, suzbijanju kriminala, čak i hajdučije koja je tada još bila rasprostranjena. Sa razvojem Grada i komunalnih službi razvijala se i reorganizovala policijska uprava, i to po evropskim uzorima. U Komisiji koja se bavila reorganizacijom policijske službe bio je i poznati prijatelj Srba, švajcarski lekar dr Arčibald Rajs. A u cilju stručnog ospozobljavanja kadra osnovana je već 1921. Policijska škola u Beogradu. Sa razgranatom mrežomodeljenja i odseka Uprava

grada se starala i o održavanju državnih zgrada, vršila nadzor nad projektovanjem i građenjem zgrada namenjenih javnoj upotrebi, bavila se regulisanjem gradskog saobraćaja, starala se o održavanju čistoće, vršila sanitarni pregled namirnica i ustanova, bdelila nad održavanjem reda i javnog morala.

Teritorijalni delokrug rada Uprave takođe se vremenom širio. U početku je nadzirano samo uže jezgro varoši, Topčider i Čukarica, a kasnije i teritorije preko Save i Dunava, tako da je nadležnost Uprave grada obuhvatala i Zemun, Pančevo i 14 seoskih opština u okolini Beograda sa približno 400.000 stanovnika.

Kako je tekao život u gradu najbolje ilustruju propisi o saobraćaju. U početku najrasprostranjenije prevozno sredstvo bio je fijaker, čiji je vozar morao prethodno da polaže ispit iz »stručnog znanja teranje konja i fijakera«. Slični propisi odnosili su se na taljigaše, kočijaše, rabadžije, čamđije. Kada se automobil pojavio masovnije u upotrebi, šofer je ne samo morao da polaže strogi stručni ispit nego je ispravnost njegovog vozila, proveravana dva puta godišnje. Brzina vožnje automobila bila je ograničena kroz varoš na 15, a teretnim vozilima na 10 km. Tramvaji su se mogli kretati nešto brže: kroz grad 20, a van varoši do 30 km. Glavnim ulicama od Slavije do Kalemegdana zabranjen je bio saobraćaj za teretna vozila, a u nekim ulicama i za putnička. U autobus ili tramvaj moglo je da ude samo onoliko putnika koliko je bilo sedišta i mesta na platformi; što je i bila praksa i u evropskim gradovima. Danas je to za naše prilike nezamislivo.

Skupovi gradana, manifestacije i demonstracije, nisu se mogli održavati u najvažnijim ulicama: Kralja Milana, danas Srpskih vladara, Knez Mihajlovoj i Vasinoj ulici, osim izuzetno, uz odobrenje Uprave grada Beograda.

Pešaci su imali više slobode kretanja trotoarima, jer je bilo zabranjeno postavljanje pokretnih tezgi, izloga ili sanduka, a naročito je bilo zabranjeno ulično prodavanje životnih namirnica. Pešacima je u određeno vreme bilo dozvoljeno da idu i sredinom glavnih ulica.

Neki propisi o održavanju javnog morala danas će nam izgledati suviše konzervativni: npr., na otvorenim plažama morali su se nositi propisani kupaći kostimi, 20 cm. više kolena, pokrivene grudi, a žene još dodatnu sukњicu iste veličine. Ne bi trebalo po tome suditi o puritanstvu beogradske sredine. Dovoljno je po-

gledati modne žurnale iz onoga vremena, pa viđeti da su takvi kostimi bili u upotrebi i u razvijenijim evropskim zemljama.

Knjiga Branislava Božovića odlikuje se u velikoj meri dokumentarnošću. Osim integralno objavljenih dokumenata u prilozima, autor je dao biografije, sa fotografijama pedesetak upravnika Grada, počev od vojvode Jakova Nenadovića iz ustaničkih dana Karadordeve Srbije. Upravnik grada Beograda bila je inače ugledna ličnost i njegov autoritet je izvirao i iz činjenica što je bio tesno povezan sa Dvorom, a istovremeno nezavisan od svake političke stranke. Ali štiteći kralja i članove njegove porodice, upravnik je morao da zadrži punu objektivnost i prema članovima dinastije, ne štiteći one koji krše određene pravne norme. Kao potvrdu toga navešću jedan primer iz vremena pre Prvog svetskog rata: na osnovu izveštaja tadašnjeg upravnika varoši Dušana Alimpića da je prestolonaslednik Đorđe iz nehata prouzrokovao smrt svoga sluge, ovaj je bio prinuden da abdicira 1909. Kada je početkom sledeće godine princ Đorđe, nezadovoljan time, javno vredao upravniku Alimpiću, vlada je odlučila, a s time se složio i kralj Petar, da se Đorđe kazni, privremenim udaljavanjem iz Beograda u Gornji Milanovac.

U vremenu o kojem ova knjiga govori, najveći autoritet je uživao upravnik Manojlo Lazarević, koji je na tome položaju ostao pune 22 godine, računajući i šest godina pre rata, zahvaljujući svojoj objektivnosti i prema članovima dinastije i prema političkim strankama. Međutim njegov naslednik, upravnik Milan Aćimović, koji je došao na taj položaj posle smrti kralja Aleksandra, napustio je tradiciju političke neprikosnovenosti i postao eksponent vladajuće stranke Jugoslovenske radikalne zajednice, i Milana Stojadinovića. On, a zatim i njegovi naslednici upleteni su bili u mrežu obaveštajne službe Trećeg rajha, koja je pripremala približavanje Jugoslavije silama Osovine.

Ova knjiga, kao svedočanstvo o nekadašnjem Beogradu i životu u njemu, privlači pažnju i svojom visokom tehničkom opremom i umetničkim dizajnom.

Branislav Gligorijević

Dr Rastoder Šerbo, ŽIVOTNA PITALJANJA CRNE GORE 1918–1929, Socijalno-ekonomski osnovi političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929, knj.I, JP Kulturni centar, Bar 1995, str. 189

U Biblioteci »Barski ljetopis« uz recenziju pok. prof. Branka Petranovića i prof. Branislava Kovačevića objavljena je 1995. godine jedna od najinteresantnijih istorijskih knjiga u poslednje vreme, knjiga prof. Šerba Rastodera »Životna pitanja Crne Gore 1918–1929«. Ova knjiga je prvi deo doktorske disertacije koju je Rastoder odbranio juna 1993. na Filozofskom fakultetu u Beogradu pod nazivom »Socijalno-ekonomski osnovi političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929. godine«. U stampi su druga dva dela disertacije, čiji su naslovi: drugog, »Pokreti i stranke u Crnoj Gori i njihov odnos prema političkim i socijalno-ekonomskim pitanjima Crne Gore 1918–1929«, i trećeg, »Borba za vlast 1918–1929, Parlamentarni izbori u Crnoj Gori«.

Ovo je knjiga izrazite metodološke provokacije i izrazitog istoriografskog nerva, knjiga talentovanog mladog naučnika sa visokim standardima koje postavlja sebi, ali i drugima, pre svega knjiga iz ekonomске istorije Crne Gore i situiranosti njenog privrednog prostora u jugoslovenskom istorijskom prostoru posle nastanka Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca. To je knjiga ne samo interpretacije, nego i instalacije po autoru osnovnog pitanja Crne Gore, a Rastoder ga definiše kao »životno pitanje«, dajući na zadato pitanje sledeći metodološki odgovor:

»Pod životnim pitanjem Crne Gore podrazumijeva se čitav kompleks socijalno-ekonomskih pitanja, koja su svojim značajem, trajanjem, sadržajem i suštinom imala višestruki uticaj na razvoj društva u određenom vremenu i prostoru. U tom smislu, to je kompleks identifikovanih pitanja, koja se jasno naznačena i omeđena, nalaze u istorijskim izvorima, pa je otuda i njihov sadržaj značajno uslovijen tom činjenicom. Istovremeno analiza istih pitanja, primjerena istorijskoj nauci, podrazumjева određeni postupak, koji se u biti razlikuje od

istog koji primenjuju neki drugi istraživači (napr. sociolozi). Prije svega radi se o pitanjima koja su značajno uslovjavala karakter i suštinu političkih borbi u Crnoj Gori, a koja istovremeno predstavljaju izraz traganja za povoljnijim ekonomskim i socijalnim ambijentom u okviru kojega bi bila moguća izgradnja društvene harmonije kao optimalne pretpostavke kojoj se, po prirodi, teži. One se pojavljuju na površini kao prosto određenje i reakcija u odnosu na njih, ali iza toga ustvari, stoe određeni sučeljeni društveni interesni. Njihovi nosioci se mogu prepoznati u socijalnoj strukturi društva, unutar koje se pojavljuju određene intresne povezane grupacije, koje emituju pojedine zahteve. Oni se pojavljuju na površini kao bitan dio sadržaja političkog konflikta».

Hronološko određenje i metodološki postupak, svojstven istorijskoj nauci, koji neminovno »diktira« konkretnizaciju i prostu rekonstrukciju navedenih procesa, vidljivih kroz različite pojavnje oblike, Rastoder smatra ograničavajućim, zagovaračući kompleksnost sagledavanja tih pitanja kroz »cjelovitost društvenih procesa«. Sa toga metodološkog polazišta, Rastoder u smislu posebnog značaja inicira sledeća pitanja iz istorije Crne Gore 20-tih godina 20. veka: predratni crnogorski dugovi, zamena perpera, ratna šteta, ishrana stanovništva, »isušenje« Skadarskog jezera, saobraćaj, kao i niz pitanja vezanih za položaj određenih socijalnih grupacija kojima se detaljno bavi u svojoj knjizi – bivših crnogorskih oficira, činovnika, sudija, penzionera, invalida, sveštenika, zanatlija, trgovaca i seljaka.

Struktura unutar koje Rastoder identificuje da su ta društvena, ekomska i socijalna pitanja određivala jedno vreme i društvo u celiini je sledeća: 1) Prema podacima iz 1911. Crna Gora je imala 222.018 stanovnika, da bi deset godina kasnije na prostoru od 9.475 km^2 živelo 199.227 stanovnika, odnosno 22,54 na 1 km^2 (1921. godine prema popisu Državne statistike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca). Godine 1921. Crna Gora je u granicama pre balkanskih ratova bila jedna od najrede naseleñih pokrajina Kraljevine SHS. Gubitak stanovništva je proistekao iz dugotrajnih ratovanja, u balkanskim je izgubila 12.000 vojnika, a u Prvom svetskom ratu oko 20.000 stanovnika. 2) Za vreme ratova bio je zaustavljen svaki privredni razvitak, tako da je Crna Gora u novu jugoslovensku državu ušla opterećena dodatnim posledicama

ratnih razaranja. 3) Na početku prve decenije nove države po popisu iz 1921. godine struktura stanovništva prema zanimanju je bila sledeća: od poljoprivrede je živelo 85% ili 169.921 stanovnika, 4% ili 7.481 stanovnika od industrije i zanata, 3% ili 5.888 od kredita i saobraćaja, 6% ili 11.988 stanovnika je bilo u javnoj službi, slobodnim profesijama i vojsci. 4) Popisi iz 1931. godine pokazuju da se proces ekonomskog uredenja društva na prostoru ove pokrajine veoma sporo odvijao. Tada Crna Gora ima 293.941 stanovnika, od čega je 79,6% ili 130.925 aktivnih stanovnika učestvovalo u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu, 5,4% ili 9.937 u industriji i zanatstvu, 2,9% ili 4.730 u kreditima i saobraćaju, 7,6% ili 12.421 u javnoj službi, slobodnim zanimanjima i vojsci.

Složenost sa kojom se suočio Šerbo Rastoder u svojim istraživanjima reproducovala se i složenim metodološkim rešenjima, a jedno od njih je bilo i razrešavanje pojma Crne Gore u posmatranom periodu u privrednom smislu, pa su ekonomsko-istorijska istraživanja fokusirana od prostora samostalne crnogorske države pre 1918. godine, preko prostora i područja Trgovačko-industrijske i zanatske komore u Podgorici ustanovljene 1929. godine, Zetske oblasti iz 1922. godine (podela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na 33 oblasti) u čiji sastav je ušla Crna Gora, što je sve bilo različito od prostora koji je obuhvatala samostalna Crna Gora ali i područje Republike Crne Gore u administrativnom pogledu. To je otežavalo celovitu eksploraciju različitih podataka i njihovu interpretaciju. Pitanje administrativne i geografske odrednice Crne Gore, koje je Rastoder shvatio metodološki u uslovnom smislu, najvećim delom i takođe bilo određeno karakterom i suštinskom korišćenih izvora. »Tamo gde je bilo moguće opravdati 'nenasilnu' nivelaciju prostora, prezentirani su i podaci koji se odnose na područje današnje Crne Gore. To su, uglavnom, bile izvedene komparativne analize, koje omogućavaju preciznije sagledavanje opštih i posebnih parametara, što jasno ukazuje da ni to područje nije predstavljalo kulturno-ekonomski i politički integriranu cjelinu«, zaključuje Rastoder. Unifikaciju zakonodavstva unutar nove države Kraljevine SHS on posmatra i kao »praktično omedavanje područja Crne Gore« u novoj državi, dajući analize važnih činjenica iz istorije proširenja srpskog ustava i zakona na deo bivše crnogorske države.

Osnovni metodološki postulat Š. Rastoder-a jeste zagovaranje »dinamičnosti istorijske nauke«, pri čemu on ide dalje od Brodela zagovara-jući »neophodnost da se permanentno obezbeđuje unutrašnja dinamičnost istorijske nauke, koja je« po njemu »u direktnoj korelaci-ji sa vremenom istraživača (sadašnjost), vreme-nom predmeta istraživanja (prošlost) i vremena novih istraživanja (budućnost). Za Rastoderu »dinamičnost istorijske nauke« zavisi pre svega od »sadržaja, naizgled, autonomnih procesa po-stavljanja pitanja i davanja odgovora«. Mo-gućnost postavljanja pitanja je proces koji na-staje u okruženju naučnika, često subjektivno uslov-ljen i redukovani ne samo intelektualnom snagom i znatiželjom istraživača, već posredno i razvijenošću nauke i mogućnostima njene komunikacije. Mogućnost davanja odgovora može biti proces nezavisan od izvora koji predstavlja osnov istorijskog saznanja, u kom slučaju se od-govor pojavljuje najčešće kao ispolitzovan i in-strumentalizovan istorijski sud, koji iznova uvek ima tretman »nove istine«, čije je trajanje ograničeno i najčešće se iskazuje kao kompromitaci-ja istorijske nauke. Autor je svestan rizika u ko-jiji se upušta, i naročito ga brine »da ne uoči mogući logični hod i kontinuitet sa postojećom istoriografijom«. Nezadovoljstvo dosadašnjim odgovorima istorijske nauke, kao i činjenice da za mnoga pitanja ne postoje celoviti odgovori, on, međutim, pretvara-jući to u podsticaj i naučnu znatiželju, ipak vidi kao »svrshodnost u kontinuiranom hodu istorijske nauke«.

Rastoderova knjiga sadrži: Uvod (7), de-set poglavija: I »Stari računi u novoj državi – crnogorski dugovi« (17–23); II »Problem zam-jene perpera« (24–31), III Neispunjena obaveza – ratna šteta« (32–40); IV »Glad kao sudbina ili problem ishrane« (41–57); V »Ekonomski ideal Crne Gore ili 'isušenje' Skadarskog jezera« (58–69); VI »Problem naseljavanja i dobrovo-lojačko pitanje« (70–78); VII »Preduslov integracije – saobraćaj« (79–102); VIII »Stečena radno-službenička i druga staleška pitanja« (103–131); IX »Pitanje zanatljiva i trgovaca« (143–153); X »Seljaštvo« (154–164); Pogovor (165–178); Registar ličnih imena (179–184); Registar geografskih imena (185–188).

Posebno značajan sa stanovišta »dina-mičnosti istorijske nauke«, naročito davanja od-govora na pitanja istraživanja zadate istorijske teme, jeste Rastoderov »Pogovor«, a njegov de-cidiran odgovor na pitanje o svrshodnosti i

istoričnosti stvaranja jugoslovenske države i ujedinjenja Srbije i Crne Gore je pozitivan. Našavši se pred istorijom Crne Gore u modernom dobu kao naučnik, brodelovane između prošlosti i sadašnjosti, Rastoder je dao jedan od svojih ključnih odgovora u prvoj rečenici »Po-govora« koja glasi: »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine predstavlja međaš u istoriji južnoslovenskih naroda i država, bez obzira na kontraverze koje su ranije i kasnije pratile taj proces.«

Smiljana Đurović

Dr Nadežda Jovanović,
ZEMLJORADNIČKA LEVICA U
SRBIJI 1927–1939, INIS, Beograd
1994, str. 308

Poslednjih godina jugoslovenska istorio-grafija obogaćena je vrednim saznanjima o gru-pi koja se pod nazivom zemljoradnička levica politički angažovala u 20-tim i 30-tim godina-ma, a naročito o njenom vodi i ideologu – dr Dragoljubu Jovanoviću, jednom od najzanimljivijih političara ovih nekoliko naših Jugoslavija. Pored niza autora koji su se zemljoradničkom levicom i njenim prvim čovekom bavili u rado-vima manjeg obima i ograničenog dometa istraživanja ili, pak, u okviru većih studija čije su teme bile mnogo šire, zasluga za proširenje tih znanja pripada dr Nadeždi Jovanović, naučnom savetniku u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu i najboljem poznavaocu živo-ta i rada D. Jovanovića i grupe kojoj je bio na čelu. Interesovanje za ova pitanja pojačano je posle objavljinjanja knjige »Sloboda od straha«, Beograd 1991, sa izabranim raspravama D. Jovanovića, kojima je Božidar Jakšić napisao inspirativan predgovor. Pojavu knjige pratio je naučni skup »Politička misao Dragoljuba Jova-novića«, održan 5. decembra 1991. u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Radovi četrnaestorice autora objavljeni su potom u manjem zborniku »Čovek iznutra slobodan«, u izdanju niške izdavačke kuće »Gradina«, u bi-

blioteci »Sinteze« 1993. Godinu dana kasnije javnosti je ponudena, ali ne i odgovarajuće predstavljena, studija N. Jovanović koja će sve do objavljivanja njene posebne knjige o D. Jovanoviću biti kruna dosadašnjeg autorkinog istraživanja zemljoradničke levice.

Studija N. Jovanović napisana je na osnovu grade arhivskih i bibliotečkih ustanova u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu. Većina raznovrsne dokumentacije nalazi se u Arhivu Jugoslavije, u Beogradu (zbirka Jovana Jovanovića Pižona, zbirka Milana Stojadinovića, fond Komunističke internationale...), u kojem je po- hranjen najvažniji izvor u pisanju ove knjige – »Političke uspomene« D. Jovanovića, koje u 12 knjiga sadrže obilje njegovog velikog političkog i životnog iskustva, mnoga sećanja i razmišljanja o problemima Kraljevine Jugoslavije, kao i ono što je istoričarima najvažnije – bogatu partijsku gradu (pisma, proglašene, letke, brošure...), kojom je autor ovog memoarskog dela potvrđivao i osnaživao ono što je veštrom rukom dobrog pisca beležio. N. Jovanović se u predgovoru ogradi na primedobom o fragmentarnosti dostupne grade i nemanju uvida u gradu lokalnih arhiva u Srbiji. Stičemo, međutim, utisak da rezultat istraživanja, barem kada je reč o uskom krugu oko D. Jovanovića, ni u protivnom ne bi bio bitno drugačiji, jer su »Političke uspomene« tu dominantan, pa i sugestivan izvor.

Saznanja do kojih je došla N. Jovanović je izložila u tri glave: »Od grupe SKA do formiranja zemljoradničke levice« (str. 15–56), »Delovanje u Savezu zemljoradnika« (str. 59–169) i »Levi zemljoradnici i namesnički režim« (str. 173–229). Pored toga, knjiga ima predgovor (str. VII–XII), pogovor (str. 230–237), rezime na engleskom i francuskom jeziku (str. 294–299) i registar imena (str. 300–308). Napomene su objavljene na kraju teksta (str. 238–293). Popis korištenih izvora i literature nije uraden posebno; o jednom i drugom govoreno je u predgovoru, a potom i kroz brojne i obimne napomene. Spisak najvažnije literature nalazi se u napomenama uz predgovor, br. 10. i 11, na str. 238–239.

N. Jovanović se uglavnom opredelila za hronološki metod izlaganja rezultata do kojih je došla, kombinujući ga sa problemskom obradom najvažnijih pitanja. Zahvaljujući ovakvom opredeljenju, možemo kontinuirano pratiti odnos zemljoradničke levice prema najkrupnijim pitanjima Kraljevine Jugoslavije, kao i even-

tualne promene u tom odnosu, a u periodu od začetaka levice u vreme stvaranja grupe za Socijalno-kulturalnu akciju (SKA), preko perioda njenog delovanja u okviru Saveza zemljoradnika, do formiranja samostalne Narodne seljačke stranke. Izlaganje stavova zemljoradničke levice toliko je iscrpno da povremeno opterećuje tekst i čini nedovoljno uočljivim promene u pogledima. U želji da u osvetljavanju stranačkih mišljenja i aktivnosti ništa ne propusti, N. Jovanović je govorila o svakom važnijem članku, proglašenju i dokumentu, registrujući i desetine, ili čak stotine, zborova, konferencija i sastanaka D. Jovanovića i njegovih političkih prijatelja. Karakteristično je da se u najvećem broju slučajeva uzdržala od davanja ocena i donošenja zaključaka, prepustajući čitaocu da na osnovu izloženog materijala sam doneše sud. Izužetak čini nekoliko kritičkih opservacija u pitanju odnosa D. Jovanovića prema Vlatku Mačeku, šefu Hrvatske seljačke stranke (HSS) i vodi hrvatskog nacionalnog pokreta (str. 98, 178–180, 194–196, 211), kao i objektivnih uslova za uspeh i realizaciju programa i ideja zemljoradničke levice (str. 233, 236). I pored te istraživačke uzdržanosti, uočljivo je da je N. Jovanović, donekle nošena raspoloživom gradom, povremeno bila pod njenim uticajem, što se, na primer, vidi u preuzimanju nekih mišljenja, pa i frazeologije zemljoradničke levice, poput onih o Svetozaru Pribićeviću, šefu Samostalne demokratske stranke, kao »predstavniku srpskog šovinizma« (str. 50) ili onih o »zločinačkom aktu radikalnog poslanika Puniši Račića« (str. 63). Primetno je, takođe, da je D. Jovanović u N. Jovanović stekao ne samo najvrednijeg i najupornijeg istraživača, već i velikog poštovaoца. Svojim idejama, aktivnošću, a i celom svojom ličnošću, vazda izazivajući kontroverzne reakcije i utiske, ideolog zemljoradničke levice nikoga nije ostavljao ravnodušnim, delecima i savremenike i potonje istoričare na protivnike i pristalice. Autorka knjige o kojoj govorimo očigledno je među ovim drugima, ali to ne umanjuje njen istraživački napor niti utiče na objektivnost njenog teksta.

U praćenju zemljoradničke levice N. Jovanović se ograničila na prostor Srbije, mada je grupa delovala i u drugim delovima Jugoslavije – Bosne, Vojvodine... U tom smislu svoju studiju smatra tek početkom svestranog i potpunog izučavanja, nalazeći jedan od najznačajnijih otežavajućih činilaca u nepostojanju monograf-

ske obrade istorije Saveza zemljoradnika, čiji je deo levica bila punih 13 godina. To jeste velika praznina u jugoslovenskoj istoriografiji, ali i pređ njenog evidentiranja knjiga N. Jovanović ne može se smatrati »početkom« već temeljnom osnovom u istraživanju zemljoradničkog pokreta u Srbiji.

Svoj politički angažman zemljoradnička levica započela je u grupi entuzijasta i idealista okupljenih u SKA, a nastavila ga u okviru Saveza zemljoradnika, kojem je pristupila u februaru 1927. i kojem je po svojim demokratskim i ideološkim pogledima bila najблиža. Vrlo brzo, međutim, pokazalo se da između stranačkog vodstva, posebno njegovog konzervativnog dela, i pristalica D. Jovanovića postoje značajne razlike u mišljenjima o najvažnijim pitanjima stvarnosti i budućnosti Kraljevine Jugoslavije. N. Jovanović ih je svrstala u 7 prvobitnih tačaka, kojima su se vremenom pridružila i druga razmimoilaženja:

1. Oslobodivši se već krajem 20-tih godina iluzija o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, levi zemljoradnici su se zalagali za demokratsko rešavanje pitanja državnog uredenja i regulisanja srpsko-hrvatskih odnosa, priklanjujući se idejama federalizma na nacionalnim osnovama. Suprotno tome, većina stranke je sve do pred Drugi svetski rat bila bliža centralizmu.

2. U odnosu na stranačko vodstvo levica je bila neuporedivo istrajnija i radikalnija u borbi protiv nedemokratskih režima i posledica njihovih trajanja.

3. Protivila se ulasku stranačkih članova u vladine institucije.

4. Aktivno je učestvovala u antifašističkom frontu, zalažući se za saradnju sa svim progresivnim snagama, pa i sa komunistima.

5. Težila je stvaranju opštег jugoslovenskog seljačkog pokreta, koji bio uključio i HSS.

6. Tražila je sklapanje saveza sa Bugarskom i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom.

7. Zalagala se za »jačanje uticaja seljaka na politiku stranke radi slabljenja konzervativaca u vodstvu, a s tim u vezi reorganizaciji Saveza« (str. 33–34).

Vremenom, pojavila su se neslaganja i u pitanjima odnosa unutar srpske demokratske opozicije, generacijske smene političara, niza konkretnih stranačkih odluka i dr.

Pečat celokupnom radu zemljoradničke levice davao je D. Jovanović, obrazovan, energičan, čak neumoran, beskompromisran u borbi za svoje ideje i ideale, proganj, hapšen i osuđivan, ambiciozan, spreman na teške lične žrtve, željan da se u gotovo svemu razlikuje od starijih srpskih i jugoslovenskih političara. Pod njegovim vodstvom zemljoradnička levica je propovedala agrarni socijalizam, zadružarstvo, savez seljaka i radnika, kult rada, vernost zemlji, prerastanje političke demokratije u ekonomsku i socijalnu, srpsko-hrvatsko izmirenje, federalizaciju jugoslovenske države, naslon na SSSR, ujedinjenje sa Bugarskom. Njen program bio je kombinacija evropske i srpske socijalističke misli, naročito učenja Žana Žoresa i Svetozara Markovića, iškustava bugarskog seljačkog pokreta Aleksandra Stambolijskog i hrvatskog seljačkog pokreta, prilagođavana domaćem terenu i uskladjivana sa idejama i težnjama D. Jovanovića. Boreći se za pravednije društvo, u kojem bi seljak došao do zaslужenog mesta i bio nagrađen za svoj trud, ideolog levice je za početak želeo na srpskoj strani stvaranje onakve stranačke političke snage kakva je na hrvatskoj bila HSS, potom organizovanje velike jugoslovenske seljačke stranke, a onda i nastajanje balkanskog zemljoradničkog pokreta. Bile su to ambicije koje nisu odgovarale ni snaži ni uticaju zemljoradničke levice. Nezavisno od toga, međutim, njena pojava na političkoj sceni Srbije i Jugoslavije, originalnost njenih ideja i istrajnost u borbi za njihovo oživotvorenenje bili su novina u političkom životu i pokazatelj raslojavanja u srpskim političkim strankama.

I pored razumevanja za program levice, izvesne ponesenosti u njegovom prezentiraju i izlaganju puta koji je prešla od 1927. do početka 1940. godine, kada su je političko-programска i stranačko-taktička razilaženja sa partiskim vodstvom nagnala na stvaranje samostalne stranke, N. Jovanović je objektivno ocenila domene političkog uticaja levih zemljoradnika, primerenost njihovih stavova i opredeljenja i značaj njihove istorijske uloge. »Njihova vizija budućnosti«, napisala je, »nije mogla da probije zid odbijanja i neprihvatanja relevantnih političkih činilaca opozicije. Njihova vizija je više bila zasnovana na želji, a manje na međuratnoj jugoslovenskoj stvarnosti. Levi zemljoradnici su mnogo energije utrošili u sukobe u Savezu zemljoradnika, sa prvacima iz opozicionih redova i komunistima, u odbrani od mnogobrojnih na-

pada i kritika po novinama i sudovima. Upornost dr Dragoljuba Jovanovića i njegovih najbližih saradnika zasnivala se na privrženosti demokratskim idejama, ubeđenosti u ispravnost programskih ciljeva za koje su se borili tokom trinaest godina. Njihova pojava, ideologija i delovanje tokom 30-tih godina izražavali su težnje progresivne srpske inteligencije. Mada su u mnogim pitanjima išli ispred svog vremena, ostali su na periferiji političkog života. U mnogo čemu usamljeni, trpeli su udarce i od onih koji su trebali da ih podržavaju. Izučavanje njihove pojave i aktivnosti tokom trinaest godina postojanja pokazuje i složenost uslova u kojima su delovali. Doprinos razvoju demokratske misli i istorijska uloga zemljoradničke levice je pre svega u antirežimskoj borbi progresivnih snaga srpske inteligencije čiji je sastavni deo bila, za preobražaj jugoslovenskog društva u moderno demokratsko društvo, izgradnju ravnopravnih međunacionalnih odnosa, u odbacivanju nacionализma i šovinizma, kao i uključivanju Jugoslavije u evropske demokratske tokove» (str. 236–237).

Ovim zaključkom N. Jovanović je svoju iscrpno istraženu studiju – rezultat napornog tragalačkog rada, predala jugoslovenskoj istoriografiji, popunjavajući značajnu prazninu i navajajući produžetak bavljenja D. Jovanovićem i njegovim političkim istomišljenicima i sledbenicima.

Mira Radojević

Bojan Dimitrijević, ĐENERAL MIHAILOVIĆ, BIOGRAFIJA, I DEO (do maja 1941), A. L. X, Beograd, 1996, str. 248

Kada pred sobom imamo knjigu koja je nastala iz diplomskog rada, možemo odmah konstatovati da ta činjenica ukazuje kako na talent i sposobnost samog autora, tako i na razvoj srpske istoriografije. Posebno ako imamo u vidu da B. Dimitrijević obrađuje život jedne od najkontroverznijih ličnosti savremene srpske istorije.

Naša istoriografija se u znatnoj meri bavila Dražom Mihailovićem i o njemu postoji mnoštvo radova različite vrednosti, ali u najvećem broju slučajeva samo za period Drugog svetskog rata. U onim malobrojnim radovima koji su se doticali Mihailovićevog predratnog života, pisalo se sa istih pozicija, uz ideološke diskvalifikacije, kao i za ratni period. Upravo u tom domenu knjiga B. Dimitrijevića predstavlja inovaciju u našoj nauci. Iako tek na početku naučne karijere, Dimitrijević je zadatoj temi pristupio maniom iskusnog istraživača, jer je trebalo razbacane i nesistematiske podatke iz života i vojne karijere D. Mihailovića sakupiti, analitički obraditi i izložiti u valjanoj formi. Trebalo se, takode, odvojiti od velikog nasleda prethodne literature i kritički se osvrnuti na emigrantsku istoriografiju, koja često nije prelazila apologetski odnos prema D. Mihailoviću.

Knjiga je podeljena u tri poglavља: prvo obuhvata Mihailovićev život do kraja Prvog svetskog rata; drugo se bavi Mihailovićevim radom u vojsci Kraljevine Jugoslavije, a treće obuhvata najkraći vremenski period (Aprilski rat i majski epilog) ali najznačajniji u dodatašnjoj Mihailovićevoj vojnoj karijeri. Treći deo podeljen je na dva poglavља: prvo obuhvata period do 15. aprila, kada je završeno Mihailovićevo učešće u Aprilskom ratu i drugo koje ide do dolaska Mihailovićeve grupe na Ravnu goru.

Posebno ističemo delove knjige koji obrađuju Mihailovićevo učešće u Balkanskom i Prvom svetskom ratu, koji pokazuju visoku patriotsku svest i uzorno vojničko obrazovanje mladog potporučnika. Detaljno je istražena celokupna Mihailovićeva mirnodopska karijera, uključujući i diplomatsku službu u Sofiji i Pragu. Na površinu je izašla ličnost savesnog oficira, odanog vojnika koji je umeo da misli svojom glavom što će ga više puta dovesti u sukob sa krutom vojnom birokratijom; ličnost oficira odanog otadžbini (služio je u gotovo svim krajevima Jugoslavije) i svim njenim stanovnicima.

Posebnu vrednost rada predstavljaju delovi koji u prvi plan stavljuju ličnost D. Mihailovića – njegov svakodnevni porodični život, odnos prema kolegama, prepostavljenima, prijateljima. Takode, autor pomera naša saznanja u delovima knjige koji govore o Mihailovićevom učešću u Aprilskom ratu. Posebno su značajni podaci koji obrađuju period od 6. do 15. aprila, koji bacaju sasvim novu sliku i na Jugoslovensku vojsku, kao i na samog Mihailo-

vića. Osim toga, izuzetno je verno rekonstrui-
san put od Doboja do Ravne gore. Istimemo
odlično izvedenu analizu sećanja Mihailovićevih savremenika i otkrivanje mnogih proti-
vrečnosti koje su dosadašnju literaturu, poseb-
no emigrantsku, često zavodile na krivi put.

Knjiga je zasnovana na istorijskim izvo-
rima prvog reda, maksimalno iskorišćenim, kao
i na bogatoj, ali raznorodnoj literaturi koja je
kritički korišćena, što delu B. Dimitrijevića daje
naučnu utemeljenost.

Kosta Nikolić

Žarko S. Jovanović, SELJAŠTVO U
SRBIJI U DRUGOM SVETSKOM
RATU 1941–1945, Institut za noviju
istoriju Srbije, Beograd 1995, str. 478.

Tokom poslednje decenije u Institutu za noviju istoriju Srbije objavljene su tri knjige iz istorije seljaštva: Žarko S. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1919–1941, Beograd 1984; Momčilo Išić, Seljaštvo u Srbiji 1918–1925, Beograd 1995. i Žarko S. Jovanović, Seljaštvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945, Beograd 1995.

Srpska i jugoslovenska istoriografija oskudevaju i dalje u studijama o seljaštvu, iako je taj problem davno uočen. U vreme vladanja apsolutno-sociološke šeme, strukturalizma i dr. pravaca u istoriografiji koji su se poslednjih pola veka smenjivali, kao i prodora socijalne istorije danas, ova tema je stalno elaborirana, ali se malo istraživača upustilo u fundamentalna istraživanja istorije seljaštva. Napor koji se čine u Institutu za noviju istoriju zbog toga su vredni pažnje.

Knjiga Žarka Jovanovića razmatra jedan segment složene istorije seljaštva – učešće seljaka uže Srbije (dalje Srbije), u Drugom svetskom ratu, izuzetno značajnu temu moderne istorije. Zbog dominacije koncepcije o socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji izvedenoj 1941–1945. godine u toku velikog svetskog rata, kao revolucije proletarijata, osvetljavanje učešća seljaštva u ovim zbivanjima bilo je suženo, a ti-

me se suzila pozornost i na učešće i ponašanje seljaštva u zbivanjima Drugog svetskog rata. Jovanović već na početku konstatuje da je ogromnu većinu stanovništva Srbije pred Drugi svetski rat činilo seljaštvo (86%), pa je po njemu kao takvo »predstavljalo i najbrojniju boračku masu i neophodnu bazu tokom čitavog rata«. Na »seoskim prostorima su se, pored brojnih oružanih snaga okupatora, nalazile i oružane snage nedićevara, ljetićevara, četnika Koste Milovanovića Pećanca, Draže Mihailovića, brojni partizanski odredi i dr. Mnogi od njih su boravili po selima, snabdevali se od seljaka, vršili mobilizacije i vodili međusobne oružane akcije u kojima je učestvovalo, pa i stradalo, seosko stanovništvo«. Seljaštvo je, u stvari, podnelo glavni teret rata, bilo da je snabdevalo razne vojske hranom, bilo učešćem od partizanskih jedinica do četničkih jedinica Draže Mihailovića, Ljetića i dr.

Jovanović analitički posmatra ponašanje različitih slojeva seljaštva, kao i njegovu polarizaciju u događanjima od 27. marta 1941. do završetka rata i učešća u oslobođanju zemlje od fašističkih okupatora, zadržavajući se na pojama oslobođilačkog rata, kolaboracije i učešća u revoluciji. On uočava raznoliku ponašanja seljaštva u različitim regionima Srbije, baveći se prvenstveno analizama ponašanja njegovih različitih socijalnih struktura, od bogatog do najsiromašnijeg seljaka. Kao posebnu, autor je zapazio pojavu prisilne mobilizacije seljaštva od strane raznih učesnika rata.

Ratom je uništena ekonomска moć se-
ljaštva: »ono je slobodu dočekalo na zgarištima svojih domova«. U toku rata u Srbiji na selu porušene su 22.123 stambene zgrade i 39.340 privrednih objekata, a 100.000 ljudi je kraj rata dočekalo bez krova nad glavom. Najveći broj poginulih i nastrandalih stanovnika Srbije bili su seljaci. Po Jovanoviću, nepotpuni podaci su ovi: u toku Drugog rata u Srbiji je od 3.800.000 stanovnika nastrandalo 160.626, onesposobljeno 102.309, zatvarano, internirano i lišavano slobode na razne načine 323.625 ljudi.

Jovanovićeva knjiga sadrži: Predgovor (5–7), Uvod (9–46) i devet posebnih glava (47–414), Zaključak na srpskom i engleskom jeziku (415–422), Podatke o izvorima i literaturi (432–430), Registar ličnih imena (431–450), Registar geografskih mesta (451–476).

U *Uvodu* autor razmatra problem srbi-
janskog sela u vreme dizanja ustanka 1941. go-

dine, uticaj građanskih političkih stranaka na seljačke mase pred izbijanje Ustanka, borbu KPJ za seljaštvo, reagovanje seljaštva na martovska događanja i na aprilsku katastrofu 1941. *Prva glava* (46–72) »Poljoprivreda Srbije, Treći rajh i Milan Nedić 1941–1944« tematski se bavi uključivanjem poljoprivrede Srbije u privrednu Trećega rajha i njenim eksplorativanjem, posebno odnosom vlade Milana Nedića prema seljaštvu. *Druga glava* »Priprema seljaštva Srbije za ustank 1941.« (73–88) tretira političke aktivnosti KPJ među seljaštvom i akciju prikupljanja oružja po selima Srbije 1941. *Treća glava* »Seljaštvo Srbije u ustanku 1941. godine« (89–138) bavi se učešćem seljaštva u Ustanku, dok četvrta razmatra stvaranje nove vlasti po selima u toku ustanka, aktivnost seoskih NOO, pomoći seljaštva partizanskim bolnicama, kulturno-umentičku aktivnost partizanskih jedinica po selima Srbije. Ova glava nosi naslov »Stvaranje i rad ograna nove vlasti i drugih organizacija NOP-a po selima Srbije tokom ustanka 1941.« (189–168). *Peta glava* »Četnici, kvislinci i okupator prema seljaštvu Srbije u vreme ustanka 1941.« (169–208) rekonstruiše problem učešća seljaštva u četničkim i kvislinskim organizacijama u vreme Ustanka i terora okupatora nad seljaštvom u Srbiji početkom rata. *Šesta glava* »Četnički pokret Draže Mihailovića prema seljaštvu Srbije u vreme okupacije 1942–1944« razmatra učvršćivanje četničkih organizacija Draže Mihailovića u selima Srbije i njihovu borbu protiv simpatizera i pripadnika NOP-a među seljaštvom tokom 1942. godine, širenje i jačanje četničkog pokreta u selima Srbije tokom 1943. odnos četnika Draže Mihailovića prema seljaštvu Srbije tokom 1944, teror i zločine nad seljacima Srbije (209–256). *Sedma glava* »Seljaštvo Srbije u borbi protiv okupatora 1942–1944.« (257–342) opisuje oživljavanje Narodnooslobodilačkog pokreta među seljaštvom tokom 1942 opredeljivanje seljaka za NOP tokom 1943, kao i učešće seljaka u oslobođenju Srbije. *Osmi glava* »Teror okupatora i njegovih saradnika nad seljaštvom u Srbiji 1942–1944.« (343–380) izlaže kako se seljaštvo našlo na udaru okupatora i kvislina 1942. godine, srazmire terora i zločina koje je okupator sprovedio nad seljaštvom i po selima Srbije, kao i teror saradnika okupatora. *Deveta glava* »Seljaštvo oslobođene Srbije u poslednjim mesecima rata« (381–420) izlaže ekonomski položaj seljaštva posle oslobođenja Srbije, aktivnost četničkih

grupa i drugih protivnika NOP-a među seljaštvom, odnos seljaka prema mobilizaciji, osnivanje partijskih organizacija KPJ, doprinos seljaštva konačnom oslobođenju zemlje, formiranje skojevskih i omladinskih organizacija u selima, odbora NOF-a, stvaranje organizacije AFŽ-a, organa nove vlasti, učešće seljaka u akcijama pomoći frontu, obnovi i izgradnji zemlje posle završetka borbi.

Jovanovićeva knjiga se preporučuje i kao pokušaj razjašnjavanja ponašanja i uloge najmnogobrojnijeg socijalnog sloja uže Srbije – seljaštva – u uslovima razbijanja Kraljevine Jugoslavije kao države, za čiji opstanak je seljaštvo imalo posebne interese, ali isto tako posebne i za njeno funkcionisanje na načelima socijalne pravde. Za ta načela je najzainteresovaniji bio najmasovniji sloj siromašnog seljaštva, čiji su duboki korenii vezani za ideje socijalističke revolucije i socijalističkog preobražaja sela u modernoj istoriji, kao i privrženost za slobodu, duboko utemeljeni u tradiciji srpskog sela.

Smiljana Đurović

DEVETA SRPSKA UDARNA BRI-GADA, u stroju i s narodom, Beograd–Zaječar–Bor 1995, str. 519

U godini proslave 50-godišnjice oslobođenja Jugoslavije od fašizma iz štampe je izašla i spomen-knjiga Devete srpske brigade. Posle dugogodišnjeg napora Saveza udruženja boraca NOR-a Zaječarskog i Borskog okruga, a uz pomoći Istoriskog arhiva »Timočka krajina« iz Zaječara, javnosti je prezentirana obimna monografija u koju su uneti svi do sada poznati podaci o ratnom putu i boračkom kadru brigade. Najveći deo tereta sakupljanja rasute grade podneli su, članovi Redakcijskog odbora, na čelu sa urednicima Slobodanom Bosiljićem i Brankom Petrovićem.

Knjiga je podeljena, pored predgovora, pogovora i spiska korišćenih izvora i literature, na pet delova. U prvom delu (str. 7–42), pod naslovom »Narod na putu do slobode / Pola ve-

ka nezaborava», na jasan način čitaocima je predstavljen ratni put Devete srpske brigade, od njenog osnivanja 11. marta 1944. u Rečici do dolaska na Slovenačko primorje kod Ajdovščine, gde je i završeno njen vojewanje. Detaljno je opisan tok borbi koje je brigada vodila u Toplici i Jablanici, prelaz preko Južne Morave u pravcu Timočke krajine i učestvovanje u oslobođenju ovog dela Srbije. Početkom oktobra 1944. Deveta brigada, koja se nalazila u sastavu 23. divizije, krenula je prema Beogradu i učestvovala u njegovom oslobođanju, da bi se posle uputila preko Kragujevca i Gornjeg Milanovca ka dolini Zapadne Morave, gde se, vođeći svakodnevne borbe protiv Nemaca, zadržala do početka decembra. Tada je krenula prema Drini, koju je forsirala sredinom istog meseca, nastavivši prema Semberiji i Posavini. U tom delu BiH, brigada je, u martu i aprilu 1945, učestvovala u oslobođanju Srebrnika i Doboja, da bi potom vodila teške borbe početkom maja u dolini Une, posle kojih je prošla preko Banije i Slovenije i izbila na jugoslovensku granicu, na kojoj je ostala do konačnog rešenja pitanja Trsta i Zone A i B.

Drugi, najobimniji, deo (str. 43–396) čini imenik boraca, komandnog sastava brigade i žena-boraca. Dat je i kratak životopis vojnika i oficira, a tamo gde je bilo moguće i njihove fotografije. U trećem delu (str. 397–422), pod naslovom »Od odreda do brigade / Narod i partizani«, ukratko su opisani istorijat borbi u Timočkoj krajini od 1941. godine, kao i zločini koje je okupator počinio nad civilnim stanovništvom. Takođe, predstavljeni su i narodni heroji iz Timočke krajine, njih petnaest, uz kratku biografiju i fotografiju. U četvrtom delu (str. 423–456), pod nazivom »Portret Devete u brojkama / Svedočanstva u slici«, dat je, savesno i brižljivo, tabelarni prikaz brojčanog sastava, nacionalnog sastava, kao i socijalne i starosne strukture boraca brigade. U ovom delu knjige predstavljeno je preko 50 fotografija do sada nepoznatih široj javnosti.

U petom, poslednjem delu (str. 457–508), pod nazivom »Otisci u vremenu / Fragmenți«, data su, u kratkim crtama, sećanja boraca Devete srpske brigade na ratne dane. Ta sećanja dopunjavaju slike borbenog puta brigade, tako da činjenica da su uglavnom preuzeta iz ranije objavljenih knjiga ne umanjuje njihov doprinos upoznavanju čitalaca sa svakodnevnim životom u jednoj partizanskoj jedinici.

Kao još jedna u nizu monografija posvećenih manjim ili većim jedinicama NOVJ, ova knjiga svoju najveću vrednost krije u činjenici da su, uz ogroman trud Redakcijskog odabora, sastavljeni spiskovi svih boraca i prezentirane fotografije do kojih se moglo doći. Štampana uz pomoć velikih finansijskih sredstava (na kraju knjige se nalazi duži spisak sponzora, počev od opštinskih odbora SUB-NOR-a do privatnih preduzeća), koja obično nedostaju istoričarima prilikom pripremanja i štampanja istoriografskih radova naučnog karaktera, ova monografija je luksuzno opremljena čime se, uz korektnost navođenja istorijskih činjenica, svrstava u red knjiga stvorenih da sačuvaju od zaborava deo srpske i jugoslovenske prošlosti.

Dragan Tešić

LATINSKA AMERIKA I SAVREMENI SVET, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1995, str. 395

U opštem ogradijanju i zatvaranju koje je nametnuto našoj zemlji, ovakvi poduhvati su vredan pokušaj da se održe veze sa svetom. Značaj ove knjige, za čije su izlaženje zasluzni izdavači Filip Matić i Predrag Simić, tim je veći što je priređena povodom jubileja, kod nas slabopročenog, 500-godišnjice otkrića Amerike. Prvi deo knjige »Lavirinti istorije« dragocen je »prozor« u raspravu koja se tim povodom razvila u svetu. Knjiga se uključuje u najaktuelliji trend produkcije o tom istorijskom prelому, koji nastoji da ispravi istorijsku nepravdu i da vrednuje otkriće Amerike (i Severne i Južne) bez evropocentričnog trijumfalizma. U novije vreme ističe se naličje »susreta svetova«, odnosno uništenja čitavog sveta američkih Indijanaca. Simbolično, čak je i ime koje su im nadenuli Evropljani netačno, plod zablude da je reč o Indiji. Narodi Latinske Amerike su doživeli genocid bez premca u svetskoj istoriji. Tu činjenicu pokušavaju da umanje odredeni

katolički naučnici. Nama, na ovom prostoru nisu nepoznati slični pokušaji relativizacije stradanja (mada je i u okviru Katoličke crkve, kao što ističe Mile Petrović, bilo ljudi, pre svega čuveni Bartolomeo de Las Casas, koji su u ime hrišćanskih idea stigli domaćem stanovništvo). Petrović ističe cinizam pojedinih značajnih intelektualaca (Ernesto Sabato) koji govore o »plodotvornom mešanju rasa, koje je zapravo zlostavljanje crnaca i Indijanaca od belih gospodara. O etnocidu piše i Trivo Iđić u najobimnijem i jednom od najpoučnijih priloga u knjizi. Konkvistadori, koji su na mnogim mestima dočekani kao bogovi, zapravo su bili zlatoljubivi pustolovi, čija je zlodela španski dvor tolerisao zato što su mu sredstva bila očajnički potrebna. Domoroci ne samo da nisu znali za konje i topove, već na nekim indigenim jezicima nisu postojale reči za osvajanje. Srpskog čitaoca zapanjuje neobična istorijska analogija: za svakog ubijenog Španca, propisano je da se pobije sto Indiosa. Pošto su kolonizatori poubjiali domoroce preko svake mere (na Haitiju je, na primer, autohtono stanovništvo istrebljeno već u prvih pola veka posle Otkrića) počeli su uvoziti crne robe iz Afrike, čiji je životni vek na plantažama bio sedam godina. Odredene forme genocida i etnoca, prikrivene frazama o »integraciji«, sprovode se i do današnjeg dana.

Ljubomir Paligorić ističe specifičnosti iberskog kolonijalizma. Za razliku od severnoevropskih naroda, Španci i Portugalci su se u velikoj meri izmešali sa porobljenim stanovništvom. Međutim, u kulturi i civilizaciji oni nisu prihvatali (za razliku od starih Grka) ništa od domorodačke kulture, nastojeći da je potpuno potisnu svojom kulturom. Tek u 19. i 20. veku latinoamerička elita uspela je da stvari originalnu latinoameričku kulturu, koja je u nekim segmentima (književnost) dostigla svetski značaj. U privrednom smislu Južna Amerika je jedini deo zapadne hrišćanske civilizacije koji objektivno pripada Trećem svetu (autor nije imao u vidu Jugoslaviju – P. M.). Na kraju, Paligorić ukazuje na političku paradoksalnost latinoameričke istorije. Iako je kulturno, privredno

i etnički Južna Amerika daleko homogenija od većine drugih svetskih regiona, njenim narodima nije uspelo ni za pola milenijuma da stvore zajedničku državu.

Senka Kovač je podrobno opisala mehanizam trgovine robljem iz zapadne Afrike, proces koji je dodao još jednu boju rasnom i etničkom kaledioskopu Južne Amerike. Evropljani su tradicionalnom ropstvu, u kome su robovi bili tretirani kao članovi porodice, dali daleko suroviji vid, jer se rob potpuno opredmećen, mogao kupovati i prodavati kao stvar. I pored potpune društvene nestabilnosti, ponegde su robovi uspeli da sačuvaju elemente afričke tradicije i svoj integritet, pre svega religioznih.

Drugi deo knjige zove se »Susret kultura«. U njemu se analiziraju pojedine kulturne pojave kao što je doprinos Meksika svetskoj civilizaciji, ili proces stapanja domorodačkih i evropske kulture. Aleksandar Demaj posebno ističe Boliviju, kao zemlju u kojoj se, uz Gvatamelu, sačuvalo najviše autohtonog stanovništva. Silvia Monros Stojaković piše o tome kako se društvo ogleda u latinoameričkoj književnosti. Zagorka Ilić takođe piše o književnosti, ali ovaj put o vezama Jugoslavije i Latinske Amerike. Na primer, i Latinoamerikanci su imali svoga Vuka u vidu Andres Belja. Jugosloveni su odigrali i veliku ulogu u naseljavanju i razvoju Južne Amerike, o čemu piše Miloš Mišović. Naročito su veliku ulogu odigrali u Čileu i Argentini, a među njima su posebno značajna dva Bokelja Miloš Vukasović i Petar Zambelić. Crnogorci su dospeli i do tropske pokrajine Čako, gde su zasnovali argentinsku industriju pamuka i koloniju »La Montenegrina«.

Treći deo knjige bavi se problemima razvoja i političkim perspektivama Latinske Amerike.

Sve u svemu, reč je o knjizi koja proširi je znanja u mnogim strukama, a predstavlja i korisno štivo za sve koji žele da obogate svoje obrazovanje.

Predrag J. Marković

IN MEMORIAM

ŽARKO D. PROTIĆ (1926–1996)

Žarko Protić rođenjem je Čačanin. U tom gradu završio je osnovnu školu i gimnaziju. Studije na Grupi za jugoslovenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta završio je 1955. godine. U godinama aspolentskog staža i po diplomiranju radi u Narodnoj biblioteci Srbije kao knjižničar i bibliotekar. U toj nacionalnoj ustanovi stiče osnovno stručno znanje u oblasti bibliotekarstva i bibliografije. Nameran da svoje znanje primeni mimo matične kuće, Žarko Protić 1958. godine odlazi za šefu biblioteke Istorijskog arhiva CK SKJ. Istu funkciju zadržava do 1962. godine i u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, kada je postavljen za rukovodioca Grupe za bibliografiju jugoslovenskog radničkog pokreta. Od 1969. do odlaska u penziju (1. jula 1986) bio je u Institutu za savremenu istoriju u zvanju viši bibliotekar i stručni savetnik.

U oblasti bibliotekarstva i bibliografske informatike Žarko Protić je na jugoslovenskom prostoru, velikom i skraćenom, predstavljao poznato ime. Trideset pet godina, koliko je trajao njegov stručni rad, on je u kulturnoj, pogotovo u stručnoj i naučnoj javnosti bio poznat kao stručnjak koji je svoje znanje doveo do visokog nivoa. Od njega recenzirani i priredeni tekstovi mogli su imati eventualno po neku štamparsku grešku, ali stručnih previda teško da se moglo naći. U stručnim arbitražama uziman je kao merodavan i objektivan konsultant, a njegovo mišljenje uvažavali su svi akteri. Na svom stručnom usavršavanju stalno je radio: pratilo je literaturu i rezultate rada svojih kolega. Velika je šteta što je Protićev posvećenje detalju i preciznosti umanjilo njegov autorski opus, a nedovoljno su iskorišćeni i njegovi pedagoški potencijali.

Dijapazon Protićevog interesovanja dosta je širok ali je uglavnom vezan za probleme knjige, štampe, izdavačke delatnosti i bibliografije i sve to, tematski, u okviru radničkog pokreta i KPJ – SKJ. Potičev zapažen rad bio je i u Društvu bibliotekara Srbije, pogotovo u godinama između 1972. i 1974, kada je bio glavni i odgovorni urednik časopisa »Bibliotekar«. Kao urednik, Protić je obogatio časopis prilozima iz novije jugoslovenske istorije i savremenih zbivanja.

Protić je tokom svog stvaralaštva objavio preko 140 stručnih radova. Ti radovi mogu se razvrstati u nekoliko grupa: 1. bibliografije, 2. priredivački radovi, 3. članci u časopisima i listovima, 4. prikazi, recenzije, informacije i drugo.

Najznačajniji Protićevi radovi su bibliografski, od kojih navodimo sledeće: *SKOJ i omladinski pokret (1919–1957)*. *Grada za bibliografiju*, Beograd, 1959; *Izbor dela o narodnooslobodilačkoj borbi*. Bibliografski priručnik, Beograd-Zagreb, 1962; *Socijalistički i radnički pokret i KPJ 1867–1941. Bibliografija posebnih izdanja 1945–1969*, Beograd, 1963 (u koautorstvu sa M. Vesovićem i M. Matićem); *Časopis »Komunističeskij internacional« (1919–1943) o nacionalnom i kolonijalnom pitanju*. – »Istorija 20. veka«, 1983, 1, str. 167–179; 2, str. 179–193 (u koautorstvu sa suprugom Bosiljkom Protić-Pejović). Između 1980. i 1983. godine Protić je objavio u časopisima i zbornicima nekoliko bibliografskih radova o Josipu Brozu Titu.

Od radova koje je priredio najznačajniji su: *Dokumenti KPJ i SKOJ-a o štampi 1919–1941*, »Novinarstvo«, 1969, 3–4, str. 64–93; 1970, 1–2, str. 85–134; 3–4, 93–150 i Ivo Andrić, *O knjizi i biblioteci* (Beograd, 1975).

U časopisima i štampi Protić je objavio više od 50 članaka. Nezahvalno je iz tog mnoštva tekstova izdvojiti nekoliko reprezentativnih. Međutim, idući za njegovim ličnim afinitetom ne možemo a da ne pomenemo tekst – *omaž Slobodanu M. Komadiniku*, velikom znalcu bibliotekarstva, koji je objavljen u trobroju »Bibliotekar« za 1979. Sećanje na Žarka Protića ne može biti zaokruženo a da se ne pomene i njegova neobjavljena recenzija na *Jugoslovensku vojnu bibliografiju 1748–1918. Posebna izdanja, plakati, periodika*, koja ima 87 kucanih strana, što je pravi raritet.

Žarko Protić i knjiga bili su sudbinski vezani. Mlađanom ratniku u (zimnje) proleće 1945. godine u ravnici Semberije, uz bok Drini, knjige u rancu na domak kičme zadržale su minobacački šrapnel, sačuvale mu život. O tom dogadaju i knjizi koja je postala njegova amajlja samo je ponekad pričao.

Poslednji Protićev tekst objavljen je u »Politici« 2. septembra 1989. To je prikaz prve dve knjige kapitalnog dela srpske kulture »Srpska bibliografija 1868–1944« (Beograd, 1989). Ima li adekvatnije simbolike!

Aleksandar Kale Spasojević

ISTORIJA 20. VEKA, 1996, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izдавanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj: 451-03-941/94-02
od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA
Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR
Collection of Works from the scientific Conference

DOBROVOLJCI U OSLOBODILAČKIM RATOVIMA
SRBA I CRNOGORACA
Zbornik radova sa naučnog skupa

Dr Slobodan Milošević
KULTURNO-PROSVETNI RAD U
NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
Opismenjavanje boraca

Dr Milan B. Matić
RAVNOGORSKA IDEJA U ŠTAMPI I PROPAGANDI
ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941-1944.

Gojko Riste Dakina
GENOCID NAD SRBIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
Budi katolik ili umri

Dr Nikola Živković
NOVČANA PRIVREDA KAO OBLIK EKSPLOATACIJE I
PLJAČKE ZLATA, ARHIVA I KULTURNIH DOBARA
JUGOSLAVIJE 1941-1945.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, Trg Nikole Pašića 11 ili Telefonom/faksom 334-517